MOJE DOBRODRUŽNÁ CESTA SOCIOLOGIÍ

Petr Mareš

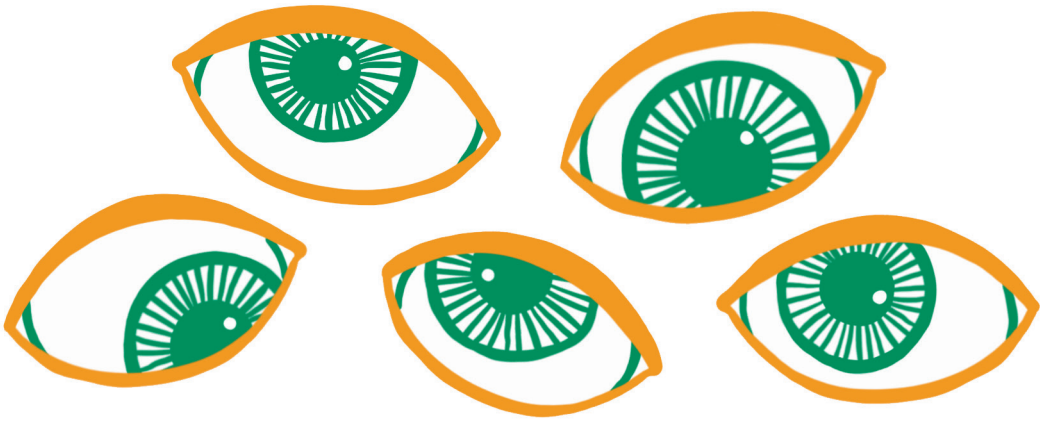

MASARYKOVA UNIVERZITA

MOJE DOBRODRUŽNÁ CESTA SOCIOLOGIÍ

MUNI
FSS

MOJE DOBRODRUŽNÁ CESTA SOCIOLOGIÍ

100 let sociologie v Brně z mého pohledu

Petr Mareš

Masarykova univerzita

Brno 2022

© 2022 Masarykova univerzita
© 2022 Text: Petr Mareš

Kniha je šířená pod licencí
CC BY-NC-ND 4.0 Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0

ISBN 978-80-280-0103-2 (online ; pdf)
ISBN 978-80-280-0102-5 (brožovaná vazba)

Snímek z dětství členů profesorského sboru FSS MU zachycuje okamžik, kdy se dozvěděli, že se jimi jednou stanou.

- *„Každý střet názorů je střetem biografií."*

Bauman Zygmunt. 2006. *Humanitní vědec v postmoderním světě.*
Praha: Nadace Dagmar a Václava Havlových – VIZE 97, str. 70.

- *„Ten, kdo popisuje své jednání, nemusí být ve všem současně i svým vlastním objektivním svědkem … Historik ví, že se jeho svědci mohou mýlit nebo lhát. … Lež jako taková je (ale také) svým způsobem určitým svědectvím."*

Bloch Marc. 1967. *Obrana historie aneb historik a jeho řemeslo.*
Praha: Svoboda, str. 49 a 81–83.

- *„Individuální paměť, stejně jako paměť kolektivní, ostatně nezaznamenává fotograficky, co se skutečně stalo – jde pouze o rekonstrukce."*

Carrière Jean-Claude a Umberto Eco. 2010. *Knih se jen tak nezbavíme.*
Praha: Argo, str. 57–58.

- *„Skutečnost není jak známo nikdy jen taková, jaká je sama o sobě, nýbrž i taková, jak ji nazíráme."*

Jung Carl Gustav. 1995. *Člověk a duše.*
Praha: Academia, str. 160 (1921. Psychologische Typen).

- *„Půvab sociologie spočívá v tom, že její perspektiva nám umožňuje vidět v novém světle svět, v němž všichni žijeme své životy … první moudrostí sociologie je poznatek, že věci nejsou tím, čím se zdají být."*

Berger Peter. 2003. *Pozvání do sociologie. Humanistická perspektiva.*
Brno: Barrister & Principal, str. 28–29.

- *„V jejím jádru je nekončící fascinace rozmanitostí lidského světa a úsilí mu porozumět."*

Berger Peter. 2012. *Dobrodružství náhodného sociologa. Jak vysvětlit svět, a přitom nenudit.*
Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, str. 261.

Obsah

Úvod 9
První období sociologie v Brně 18
Druhé období sociologie v Brně 23
Třetí období sociologie v Brně 30
Začátek mé anabáze studiem sociologie v době normalizace 34
Základní handicapy našeho studia 38
Psaní a diskuse 38
Četba – nevěděli jsme, proč číst 39
Četba – nevěděli jsme, jak číst 42
Četba – neměli jsme, co číst 44
Nebyli jsme seznamováni s jazykem sociologie a sociologickým myšlením 48
Nebyli jsme seznamováni se základy filozofie. 50
Chyběli mediátoři a tutoři 51
Laboratoř sociologického výzkumu 52
Moji soukromí učitelé 56
Ivo Možný 56
Jaroslav Střítecký 59
Dodatek 63
Mezidobí 68
Čtvrté období sociologie v Brně 82
Start revitalizace/rekonstrukce katedry 84
Škola sociálních studií a Fakulta sociálních studií 94
Organizace bakalářského, magisterského a doktorského studia 105
Vybrané týmově řešené výzkumné projekty 116
Obavy a naděje (1990) 118
Participation and Change in Property Relations in Communist and Post-Communist Societies: Social Consequences of a Change in Ownership (1993) 119
Mamiet – Etnika, menšiny a marginalizované skupiny v ČR 119
Mladěro – Mládež, děti a rodina v transformaci (1999–2004) 120
Value of children (2003–2005) 120
European Values Study (1991; 1999; 2008; 2017 – již bez mé účasti) 120
Dodatek k výzkumům 121
Empirie a teorie 122
Sociální problémy 125
Cui bono 134

Internacionalizace katedry 138
Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti
a Institut populačních studií 140
Epilog, odcházení 142
Post scriptum 150
Přílohy 151
Vedoucí semináře/katedry 151
Medailony osob podílejících se na revitalizaci katedry sociologie 151
Burjanek Aleš (*1953 Brno) 151
Keller Jan (*1955 Frýdek-Místek) 151
Librová Hana (*1943 Brno) 151
Marada Radim (*1961 Vyškov) 152
Mareš Petr (*1947 Zlín) 152
Možný Ivo (*1932 Prostějov; †2016) 152
Musil Libor (*1959 Brno) 153
Pácl Pavel (*1932 Český Těšín; †2013) 153
Rabušic Ladislav (*1954 Uherské Hradiště) 153
Střítecký Jaroslav (*1941 České Meziříčí) 153
Szaló Csaba (*1968 Nové Zámky) 154
Literatura 155

Úvod

„Když jsem v tom věku byl, v kterémž se lidskému rozumu rozdíl mezi dobrým a zlým ukazovati začíná, vida já rozdílné mezi lidmi stavy, povolání, práce a předsevzetí, jimiž se zanášejí, zdála mi se toho nemalá potřeba, abych se dobře, ke kterému houfu lidí připojiti a v jakých věcech život tráviti měl, rozmyslil.“

Komenský Jan Amos. 1970. *Labyrint světa a ráj srdce.*
Praha: Odeon, str. 15 (1631. *Labyrint Swěta a Lusthauz Srdce*).

„Svět, v němž jsem vyrostl, svět dnešní a svět mezi nimi oběma cítím stále víc jako naprosto rozdílné světy. Pokaždé, když vyprávím mladším přátelům epizody z doby před první světovou válkou, pozoruji na jejich užaslých dotazech, kolik toho, co pro mne ještě znamená naprostou realitu, pro ně už se stalo nepředstavitelnou historií.“

Zweig Stefan. 2019. *Svět včerejška. Vzpomínky jednoho Evropana.*
Praha: Malwern, str. 6 (1942. *Die Welt von Gestern*).

Oba citáty jako by charakterizovaly tento text. Jeden v osobní a druhý ve společenské rovině, které se ovšem obě vzájemně prolínají a ovlivňují. K tomu prvnímu? Všimněte si, že v Komenského slovech se již ohlašuje modernita. Nejde o hledání statusu askriptivního, ten ostatně nebylo nutno nijak hledat, získal se *narozením* a *rodem*, ale jde o získání statusu *volbou* a *úsilím nebo chcete-li smlouvou*. Narozen sám již v (ještě ne úplně pozdní) modernitě, nevyhnutelně i já musel v určitém věku hledat, ke kterému (profesnímu) houfu se připojím, a nakonec jsem se ocitl v ‚houfu sociologickém'. I když bych byl na rozpacích, pokud bych měl tvrdit, že jsem tak učinil s rozmyslem. Peter Berger (1929–2017) nazval knihu, v níž popisuje svou cestu k sociologii a sociologií, ‚*Dobrodružství náhodného sociologa*' [Berger 2012]. Aniž bych se s ním chtěl porovnávat, bylo to i v mém případě *dobrodružství* a dostal jsem se do něho též *náhodně*. A moje cesta sociologií pak byla ovlivněna náhodami osobními i náhodami historického vývoje společnosti, v níž jsem žil.

K tomu druhému? Na rozdíl od mých studentek a studentů je pro mě to, o čem píšu, autobiografií, zatímco pro ně je to již historií a o historii se obvykle příliš mnoho neví. Přesně tak, jak o tom psal spisovatel Stefan Zweig. Mně ale nejde ani tak o dějiny katedry/semináře sociologie na Masarykově univerzitě a o podrobnou prezentaci informací o výuce sociologie na ní, či o vyčerpávající výčet zde realizovaných výzkumů a o prezentaci jejich výsledků. Snaha přiblížit historický vývoj katedry je jen přidanou hodnotou (něco by o ní ti, kdo zde studují, přece jen měli vědět). Hlavně mi jde o osobní reflexi toho, co zde pro mě mělo význam. Ať už jsem se toho účastnil, nebo se to zde dělo v minulosti bez mé účasti, vedlo to k vytvoření prostředí, které určovalo mé myšlení a jednání. Mělo by jít o reflexi mé cesty sociologií s ohledem na makro i mikro sociálního systém, v němž jsem se pohyboval a který tuto cestu umožňoval, ale na druhé straně kladl mému myšlení a jednání určité meze. Byl tak současně jak rámcem, tak i prostředkem a výsledkem mého sociálního jednání. Podobně jak to snad mínil Anthony Giddens ve své *teorii strukturace*, podle které: *„veškeré sociální jednání předpokládá existenci struktury,*

ale zároveň i struktura předpokládá jednání, poněvadž závisí na pravidelnosti lidského chování" [Giddens 2013:94]. Společnost je dynamickým pronikáním vzorců interakce, daných pravidly a rolemi, mezi jednající lidi. Jejich vzájemné postavení, vědomí a identita i vztahy mezi nimi se ale mění podle toho, jak tato pravidla a role interpretují a jak na základě této interpretace jednají.

Osobní reflexe mi umožňuje nepotlačovat emoce, které se časem budou z historie stále více vytrácet, nebo nabývat abstraktní podoby. A nepotlačovat detaily, které v mé mysli dosud neztratily na významu, zatímco v historii bude jejich význam postupně se zvýšenou rychlostí klesat. V jistém slova smyslu jde o marnou snahu, neboť k přeměně našich osobních osudů a zkušeností zatížených prožitky a emocemi v neutrální, objektivní a neosobní historii stejně nakonec nevyhnutelně dojde. Stalo se tak i v případě mnohém závažnějších historických událostí, jako třeba v případě morových epidemií středověku, v případě francouzské revoluce koncem 18. století, ba i u mnohem bližších událostí, jako byly druhá světová válka nebo holocaust. Osudy jedinců se vždy časem rozpustí v textu dějin, podlehnou kategorizacím, jsou zabstraktněny, zobecněny, zneviditelněny a zapomenuty.[1] Historie, stejně jako sociologie, nemůže jinak než uvažovat o kategoriích, o kolektivních charakterech či mentalitách nebo o ideálních typech jedinců. A když se někdy snaží konkrétní jedince a jejich osudy za těmito kategoriemi, kolektivními charaktery a kolektivními mentalitami nacházet, bývají často použity jen jako jejich – byť působivá – ilustrace. Václav Bělohradský oprávněně konstatuje, že mezi pamětí a dějinami existuje neustálé napětí a „*paměť jako kus naší historické i tělesné situovanosti ve světě, paměť minulých příkoří nebo naopak minulých výhod je příliš podmiňující, omezující*" [Bělohradský 2021:31], a přepsat ji na dějiny je potřeba. Otázkou ovšem je, *kdy* vlastně jednotlivé lidské osudy ztratí autobiografickou jedinečnost a splynou nebo měly by splynout s jinými v obecné kategorie a abstraktní čísla jako součást dějin. Co se týče doby, ve které se vyprávění o mé cestě sociologií a o mém dobrodružství se sociologií odehrává, musím si stále ještě klást otázku: Není dnes na přeměnu množství osobních paralelních, proplétajících se a v mnohém i protikladných autobiografií, v nichž se zrcadlí období let 1969–1989 v neosobní historii přece jen ještě brzo?

Obvykle se o této době hovoří jako o ‚normalizaci', obnovení ‚normálního' stavu, ale pro různé aktéry má toto označení různý, ba i protikladný význam, podle toho, co považují za *normální*. V sociologii tak lze označit to, co je převažující nebo společné většině členů společnosti či

1 Šest milionů obětí holocaustu jako ‚kategorie' je sice stále děsivé, ale přesto už abstraktní číslo zakrývající osudy a tragédie jedinců a jejich rodin, které historie nedokáže všechny absorbovat a musí je zobecnit. I když se na scéně po francouzské historické škole Annales objevuje ‚*mikrohistorie*' (příkladem může být například kniha Josefa Petráně ‚*Příběh Ouběnic*' o životě obyvatel této obce od středověkých počátků až po rok 1918) a konec konců i sociologie pracuje obdobně s případovými studiemi. Zajímavý je pokus historika Orlando Figese [2021] převyprávět vznik evropské kosmopolitní kultury v příběhu vzájemně se proplétajících životních osudů operní zpěvačky Pauliny Viardotové, jejího manžela a ruského spisovatele Ivana Turgeněva.

okolnostem jejich života [Durkheim], nebo co nějak přispívá ke stabilitě společenského systému či moci neboli co je ve vztahu k tomuto systému eufunkční, pozitivní – co posiluje jeho stabilitu či fungování [Merton]. Viz třeba úvaha Herberta Ganse o pozitivní funkci chudoby ve společnosti, argumentující třeba tím, že její existence umožňuje obsazovat i pro společnost nezbytná, ale neatraktivní pracovní místa, o které by jinak nebyl zájem, zvyšuje relativně status ostatních vrstev a umožňuje lidem z vyšších vrstev konat dobré skutky etc. [Gans 1972]. Jak to komentoval Boudon [2011]: „*Tato teorie argumentuje, že lidé mají tendenci vidět úroveň nerovnosti jako legitimní (normativní výrok), pokud přijímají myšlenku, že její nižší úroveň by přinesla negativní důsledky (faktuální výrok)*."

V mém příběhu je míněn význam pojmu ‚normalizace' tak, jak ho použil komunistický režim pro označení své vlastní konsolidace v letech 1969–1989, tedy jako návratu společnosti do stavu, v němž byla před tzv. ‚pražským jarem' v roce 1968.[2] Návratu do stavu, který režim považoval za normální, byť velká část obyvatelstva nikoliv. Dnes se objevuje mnohdy účelová, nebo přinejmenším předčasná snaha pohled na *normalizaci* revidovat. Proč by k této revizi pohledu mělo docházet ještě za našeho života? Nezapomínejme, že v období ‚normalizace' byla značná část populace nucena prožít dlouhých 21 let svého života. A moje generace je prožila bohužel ve věku své nejvyšší životní aktivity, což vedlo k tomu, že jsme přitom ztratili své životní šance. Normalizace byla návratem společnosti, do níž jsme se narodili, ale v době tohoto návratu již byla pro značnou část z nás nepřijatelná, nenormální. A tvrzení, že normalizační režim nebyl režimem totalitním,[3] protože jsme v něm již nebyli ‚všichni' vystaveni tvrdým represím, bagatelizuje to, že učinit lidi nesvobodnými lze i jemnějšími metodami. Používat represí ve větším měřítku a intenzitě již ostatně nebylo v době ‚normalizace' zapotřebí, stačilo jen změnit taktiku a požívat je selektivně. Pronásledovat úzkou skupinu lidí a ostatní nechat na pokoji – jen jim dát názorně najevo, co by je (nebo jejich děti – postihy byly totiž biblicky dvougenerační) čekalo nejen kdyby se chtěli režimu protivit, ale kdyby se třeba jen snažili opustit režimem tolerovaný soukromý prostor, do kterého byli zatlačeni, a pokoušeli se o návrat do veřejného prostoru.

Pro toho, kdo studuje sociologii, jistě není nezajímavé, že zatímco v padesátých letech, v období ‚třídního boje', bylo bráněno ve studiu dětem ‚třídních nepřátel' a na vysoké školy se přednostně přijímaly děti ‚dělnického původu', za normalizace se rétorika změnila a deklarovalo se: „*při přijímání dětí na vysoké školy používáme dnes místo termínu děti dělnického původu spíš termínu děti*

2 Miloslav Petrusek normalizaci ovšem zcela případně označil také jako durkheimovskou anomii, neboť v ní „*existovala paralelní řada norem, formálních a nevyslovených: jednalo se a rozhodovalo podle těch druhých, to všichni věděli a současně se tvářili, že věří v legitimitu těch prvních*" [Petrusek 2012:171]. Což je vlastně svérázná forma ‚beznormoví', jak anomii charakterizoval Durkheim.

3 Budu tento termín používat, i když snad režim (v té době již?) nesplňoval všechny znaky režimu totalitního, a nebudu řešit otázku, zda nebyl jen autoritářský etc.

zaangažovaných rodičů" (záznam rozhlasové besedy 25. května 1973 [Zábrana 2001:229]). Ostatně, podíl dělnické třídy na obyvatelstvu stále klesal a jak to mnohem později doložil můj mladý kolega Tomáš Katrňák [2004], vzdělanostní reprodukci dělnických rodin nepoznamenávala jen školní selekce a deficit kulturního kapitálu v nich, ale také nízká úroveň jejich aspirací (k čemuž zcela paradoxně přispívala i mzdová nivelizace prosazovaná komunistickým režimem – pěkný důkaz platnosti nezamýšlených důsledků zamýšlené činnosti, jak o tom psal Merton [1936]).

A podporovat bagatelizaci normalizačního režimu tvrzením, že „*za socialismu byli lidé šťastní*"? To se snažil tvrdit již sám komunistický režim. Básník a spisovatel Jan Zábrana zaznamenal ve svém deníku slova vyslechnutá v rozhlasovém pořadu dne 9. června 1975: „*…ženy na Strahově* (rozuměj při vystoupení na režimní ‚Spartakiádě'), *to je kolektivní vyjádření štěstí individuálně šťastných československých žen…*" Zábrana [2001:377]. Se štěstím většiny lidí ovšem neměl socialismus nic společného a normalizační režim již teprve ne. Lidé nebyli *šťastní ze socialismu*, socialismus je neučinil šťastnými, ale byli *šťastni i v socialismu*. Vždyť socialistický ideál „*byl nakonec zdiskreditován právě tím, že budil pochybnosti o tom, zda dovede lidem to, co* (oni sami) *považovali za přirozené právo na štěstí, zajistit*" [Suk 2020:14]. Lidé postupně stále více nabývali pochybností nejen o tom, zda jim ‚socialismus' dokáže zajistit štěstí, ale i o tom, zda jim dokáže zajistit alespoň jejich základní potřeby. Dnes ovšem v jejich vzpomínkách překrývá realitu té doby nostalgie po ztraceném mládí.

Jistě, soukromé štěstí (každý může být ‚svým způsobem šťastný') nebylo jen naší pojistkou proti režimu, ale také pojistkou režimu proti naší resistenci. Pasivní loajalitu naší generace v průběhu normalizace podporoval fakt, že jsme se (již) nenacházeli v mezní situaci jako v padesátých letech, a jak připomíná historik Jiří Suk, v té době jsme „*vstupovali do aktivního života, zakládali rodiny, snili o kariérách, zapisovali se do pořadníků na státní byt*[4] *či škodovku…*" [Suk 2020:75] a mnohé z nás normalizace v zásadě o nic nepřipravila, zejména když jsme se na ni adaptovali. Své soukromé štěstí jsme si kupovali tím, že jsme se chovali v jednotlivostech tak, jak od nás režim vyžadoval. Podepsat se na prezenční listinu jakéhosi aktivu nebo schůze a ještě před zahájením odejít, jít s dítětem v lampionovém průvodu pořádaném k výročí bolševické revoluce (stejně to děti měly jako školní povinnost), projít se v prvomájovém průvodu, jít k volbám (když jste nešli, stalo se to jednou mé ženě, přijel za vámi někdo z volební komise s volební urnou) … Zdálo se nám to, nebo jsme chtěli, aby se nám to zdálo, jako pouhá drobná a nepodstatná úlitba či únosná cena za ‚normální soukromý život', i když ve skutečnosti v celkovém součtu touto cenou bylo „*zapomnění jakékoliv odpovědnosti*" [Hvížďala a Přibáň 2021:170]. Jde zde jen o vysvětlení, není to ospravedlnění. Naši pasivní loajalitu nelze jen tak smést ze stolu,

4 Na počátku normalizace byla ve společnosti silná bytová krize. Mnohdy i ty nejmenší byty byly obsazeny dvou i třígeneračními rodinami a na přidělení vlastního bytu se čekalo několik (mnohdy i desítek) let, stejně jako na telefon a mnohé další věci. Proto byla v té době tak intenzivní výstavba bytů v panelových domech na sídlištích, i za cenu jejich nízké kvality a z hlediska evropských standardů de facto bytů sociálních.

vypovídá ovšem o nás, ne o režimu. Přenášení důrazu z toho, *co normalizace způsobila* na to, *jak jsme se na normalizaci ‚podíleli'*, nás může vést k určité katarzi (reflexi míry naší vlastní spoluviny), ale poskytuje též alibi hlavním i vedlejším viníkům a všem těm, kterým normalizace, alespoň po určitou dobu, přinášela prospěch, nebo jim i jen vyhovovala (vždyť to dokazuje, že by to bez naší spolupráce sami nedokázali!). Nebylo jich rozhodně málo a jen někteří z nich jsou ochotni připustit svůj aktivní podíl na ní[5] tak, jak to byl ochoten sebekriticky a poctivě (byť se jednalo o podíl jen zprostředkovaný) učinit Ludvík Vaculík, aktivní komunista padesátých let, když při popisu setkání s bývalými spolužáky v roce 1994 komentoval fakt, že se mnozí z nich podíleli na normalizaci, v níž byl on sám pronásledován, slovy: „*Chápal jsem, že jaký režim jsem pomáhal proti jejich vůli stvořit* (myšleno v padesátých letech dvacátého století), *v takovém přece museli moji milí spolužáci nějak žít*" [Vaculík 1995:684] a proto se mu i přizpůsobili.

Bagatelizace normalizace může, byť třeba nechtěně, sloužit k odvádění pozornosti od toho, jakou měla normalizace podstatu, jak negativně ovlivnila společnost, jakou devastaci a rozvrácení ekonomiky, životního prostředí, mravnosti a morálky, mezilidských vztahů či veřejného života, které dodnes pociťujeme, způsobila, jak působila na naše osobní životy, naše možnosti, náš rozhled i naše charaktery – ale i na náš dnešek a naši budoucnost. Ryszard Kapuściński [2005:146] napsal: „*Člověk, který žije v totalitním systému, jím nasákne. A pak tato otravná a deformující látka, produkt onoho pronikání, žije mnohem déle než vlastní systém. Jelikož se živí naší krví, může existovat tak dlouho, jako my sami.*" Zní to tak trochu jako alibi pro naše tehdejší i současné jednání, jako jeho omluva, ale je to i fakt. Tento produkt totalitního systému může existovat i déle než ti, kdo ho pamatují z osobní zkušenosti. Pronikl totiž do sociální mentality populace, jeho stopy nalezneme ve společenských strukturách a sociálních vztazích, a dokonce i v krajině, kterou minulý režim nevratně změnil a poškodil.

Normalizace ovlivnila fatálně celou společnost, a tak i sociologii. A obojí (ve vzájemných souvislostech) poznamenalo i moji cestu sociologií a tím i celý tento text. Spokojme se tedy, přes jeho problematičnost,[6] s autobiografickým popisem mého kontaktu se sociologií na brněnské univerzitě (prostorové omezení) jak v době mého studia, tak patnáct let po jeho absolvování – po roce 1989, v době mého působení na katedře sociologie (časové omezení). I když jsem si vědom, že „*ten, kdo popisuje své jednání, nemusí být ve všem současně i svým vlastním objektivním svědkem*" [Bloch 1967:49]. Jednotlivé autobiografie (stejně jako jednotlivé výklady historie) si mohou protiřečit, mnohé z toho, co jedna zdůrazňuje, může druhá nevzpomínat či dokonce úmyslně zamlčovat, nebo alespoň jinak

5 Vyskytují se různá zlehčování tohoto podílu, z nichž některá vyznívají poněkud absurdně a nehorázně, jako například tvrzení: „*V rámci perestrojky jsem studoval v Moskvě a připravoval ty změny tady. Většina členů KSČ rok 1989 přivítala*" (o posledním slově ovšem pochybovat nemusíme, normalizační režim nakonec nevyhovoval nikomu).

6 Můj kolega Radim Marada hovoří o generačním traumatu a oprávněně konstatuje, že „*sociologická analýza se tak mimo jiné vystavuje zrádné možnosti, že spíše než historizujícím výkladem, jenž požívá dostatečně komfortního odstupu, bude součástí tohoto procesu samotnéh*o" [Marada 2007].

vykládat. Mohou být obžalobou i obhajobou, bagatelizací nebo výrazem pochopení i nepochopení toho, co bylo. Určité události se v jednotlivých pamětích mohou jevit různě, odlišně. Každá autobiografie též interpretuje, *co bylo dříve,* na základě toho, k čemu její nositel dospěl *později*.

Paměť je také upravována, pokud má legitimizovat přítomnost či budoucnost. Příkladem může být i takové dílo, jako Masarykova ‚Česká otázka', účelová interpretace nacházející smysl českých dějin v evangelické minulosti tehdy již katolické, ba i ateistické populace. Upravená minulost může být i plná falzifikací, manipulací a anachronismů, což ilustruje třeba ideologické tvrzení Zdeňka Nejedlého „*komunisté, dědici velkých tradic českého národa*", či interpretace dějin jakožto dějin třídních bojů, vydávání chudiny ve středověku za proletariát, nebo husitství za pokus o beztřídní společnost (přeměna náboženského hnutí na sociální). Podobně je tomu v případě Svatopluka, vládce tzv. Velké Moravy, vkrádajícího se do slovenské kolektivní paměti jako *slovenský král,* nebo v případě středověkého Evropana Karla IV., vystupujícího v české kolektivní paměti jako otec ‚české' *vlasti.*[7] Ale více než problematické je i tvrzení, že změnu v roce 1989 nezpůsobilo jednání lidí, ale jakési neosobní a autonomně působící síly. Něco jako *neviditelná ruka trhu nebo historické nevyhnutelné zákonitosti* společenského *vývoje – historická nutnost*.

Dochází často i k odstraňování paměti, v Česku například očistění katolické výzdoby chrámů, vydávané za papežské modloslužebnictví, protestanty v roce 1620, po roce 1918 odstraňování soch připomínajících Jiráskovu ‚dobu temna', po roce 1948 bourání božích muk a soch světců. Paradoxně také destrukce Stalinova pomníku v Praze na Letné po rozhodnutí sovětských komunistů distancovat se od něj, jejíž atmosféru popsal Bohumil Hrabal v knize ‚*Inzerát na dům, ve kterém nechci bydlet*', vydané v roce 1965. Patří sem i změna funkce objektů minulosti, jakou byla po roce 1948 přeměna zámků na muzea, rekreační objekty nebo domovy důchodců apod. Klasickým příkladem snah o změnu kolektivní paměti jsou města v Rusku, která střídala jména podle politické situace: například Petrohrad, nejprve *Sankt-Petěrburg,* pak *Petrograd,* poté *Lenigrad* a dnes opět *Sankt-Petěrburg*. U nás je takovým příkladem přejmenování *Zlína* na *Gottwaldov* a *Gottwaldova* opět na *Zlín*. Také pojmenování míst ve městech – náměstí, ulic parků etc. – lze změnit.

Vezměme si třeba v Brně spojnici náměstí Svobody (mimochodem v době Protektorátu neslo jméno Adolfa Hitlera) a prostoru před hlavním nádražím. Ve středověku se tato ulice jmenovala *Sedlářská* a její spodní část *Židovská* (byla zde, v místech dnešního malého Římského náměstí, malá židovská čtvrť), za Rakouska-Uherska *Ferdinandova* (podle císaře Ferdinanda při příležitosti jeho korunovace českým králem v roce 1836), krátce po roce 1918 byla přejmenována

7 Oslavy 700 let od narození Karla IV. (1316) ukázaly, jak složité je pro sekularizovanou společnost porozumět společnosti postavené na víře. Vyvstala například otázka, proč bylo pro Karla IV. tak důležité získat co nejvíce relikvií. Hledal se proto nějaký *dnes nám srozumitelný motiv*, třeba snaha přilákat poutníky.

na *Masarykovu třídu*, za Protektorátu v letech 1939–1945 dostala jméno *Hermann Göring Straße*, po roce 1945 se jí vrátilo jméno *Masarykova třída*, v roce 1955 se stala *třídou Vítězství,* aby se po roce 1989 opět nazývala *Masarykova třída*.

Jak je zřejmé, existuje pluralita pamětí, individuálních i kolektivních, jejich jednotlivé verze si mohou konkurovat, jedna druhou může rozporovat, nebo i potlačovat. Svatá Ludmila se může jevit jako světice vychovávající budoucího patrona České země, ale také jako mocichtivá babizna, která své snaše ukradla její děti. Může přitom jít o snahu změnit pohled na minulost, nebo jen o opomenutí dobového kontextu – třeba toho, jak se tehdy obecně vychovával dědic trůnu. Svatý Václav může být popisován jako zakladatel a obránce české státnosti i jako někdo, kdo uznal dějinnou svrchovanost Německé říše (na což se pak odvolávala i ta ‚*Třetí říše*' Adolfa Hitlera) nad Čechy (původně šlo o mocenské napětí, ne o napětí náboženské, nacionální či rasové, jak se to interpretovalo později). Husité se z božích bojovníků mohou změnit v loupežné bandy i v první komunisty.[8] Svým výkladem roku 1989 se také třeba výrazně liší paměti a vzpomínky losers a gainers pádu komunistického režimu na dobu normalizace.

Michel Foucault [1977] zavedl koncept ‚*counter-memory*', který poukázal na vzájemně si odporující a vzájemně proti sobě stojící výklady historických událostí a faktů, které se mezi sebou liší nejen obsahem, ale i intenzitou, s níž ovlivňují individuální i kolektivní obraz minulosti, a způsobem, jak jej vztahují k současnosti a budoucnosti. Připomínám ale důrazně, že „*nekonečnost procesu interpretace vyplývá z nedostatečnosti lidské mysli, a nikoliv z četnosti pravd*" [Bauman 2006:131]! Pluralitu pamětí je třeba vzít při popisu dobových událostí v úvahu, ale rozhodně to nemůže, ba nesmí, skončit kognitivním relativismem, či dokonce relativismem kulturním nebo morálním [Boudon 2011], k nimž je naše blahobytná, ale špatným historickým svědomím zatížená společnost dnes tak náchylná.

Nespolehlivá je samozřejmě i moje paměť a nemusí v tom být ostatně intence. Lev Nikolajevič Tolstoj má v románu ‚*Vojna a mír*' krásnou pasáž o Nikolaji Rostovovi, bratru jedné z hlavních postav Nataši Rostovové: „*Vypravoval jim o bitvě tak, jak vypravují o bitvách jejich účastníci, totiž tak, jak toužili, aby to bylo, jak to slyšeli od jiných, jak by to bylo hezčí. Rostov byl pravdomluvný muž. Začal vypravovat s úmyslem, že poví, jak to ve skutečnosti bylo, ale proti své vůli přešel v nepravdu*" [Tolstoj 1928:407–408]. Mnohé v individuální paměti závisí jednak na tom, jaké informace naše paměť vybírá, jednak na tom, v jakém výkladovém rámci si je interpretuje. Přitom často „*ochotně věříme tomu, co je konformní*

8 Korunu tomu nasadil v roce 2016 předseda ruské komunistické strany Gennadij Zjuganov výrokem „*Ježíš Kristus byl v naší éře prvním komunistou, vždyť bojoval za ubohé, za všechny, komu bylo těžko, a šel by dnes v moskevském prvomájovém průvodu v první řadě ruských komunistů*". Na druhé straně můžeme uvést ironizující charakteristiku, podle které je „*Ježíše třeba chápat jako skvělého manažera. Uměl navazovat užitečné kontakty. Byl oblíbeným hostem večeří v Jeruzalémě. Vybral dvanáct mužů s nižším postavením v byznysu a přinutil je vstoupit do organizace, která pak dobyla svět* " [Brooks 2001:76].

s našimi zájmy a předsudky" [Veyne 2010:254]. Ilustrují to třeba pohledy účastníků ruské invaze do Československa v roce 1968 [Pazderka 2011], kteří do vzpomínek zasazují i interpretace závislé na tehdy (a dodnes) ruskou stranou rozšiřovaných dezinformací a lží.

Vysvětlení toho, proč dezinterpretace zůstaly tak odolné času, nabízí Festingerova teorie kognitivní disonance [Festinger 1957]. Nejde o nic jiného, než že lidé filtrují informace a poznatky tak, že vědomě, ale i nevědomě obtížně přijímají a pomíjejí, ignorují nebo dokonce odmítají, překrucují, zpochybňují či alespoň relativizují informace, které ohrožují jejich integritu nebo strukturu jejich poznání. A vice versa. Lidé snáze přijímají nebo dokonce cíleně vyhledávají informace, které jejich integritu nebo dosavadní strukturu poznání potvrzují a posilují.

I po mnoha letech slouží tyto účelové interpretace jejím účastníkům nejen jako výklad situace, jíž se zúčastnili, ale i jako ospravedlnění jejich účasti v ní.[9]

Problémem může být i to, že naše paměť zaznamenává z toho, co jsme prožili, především to, co považujeme za ‚pamětihodné'. A to závisí také na našem postavení a našich rolích, jakožto účastníků událostí na ‚šachovnici dějin' v situacích, které popisujeme, a na tom, co nám toto postavení umožňuje v minulosti obhlédnout. Životní zkušenost, jako zúčastněné pozorování, je cenným nástrojem, ale zpřístupňuje paměti jen úsek světa a událostí, v nichž jsme se pohybovali, nebo jsme je měli možnost pozorovat. Pro ilustraci tohoto tvrzení si přečtěte druhou, třetí a čtvrtou kapitolu Stendhalovy ‚*Kartouzy parmské*' [1974; 1839] – co viděl a prožil její hrdina, mladistvý italský šlechtic Fabrizzio del Dongo, jako ‚zúčastněný pozorovatel' bitvy u Waterloo, které se zúčastnil nebo nezúčastnil, když jen kroužil ve světě, který byl touto bitvou vyvolán či ovlivněn a tvořil její historický kontext. Přičemž k bojišti, na němž se tato bitva odehrála se ani nepřiblížil. Je či není jeho příběh popisem této bitvy, a co se o ní z tohoto popisu dozvíme? Co z toho plyne pro můj text? Něco se z něho dozvíte, něco ne. Také já mohu popsat a hodnotit jen to, co jsem prožil, viděl či slyšel, nebo se odvolávat na (pokud možno důvěryhodná) svědectví jiných.

Kde začít? Ve vzdálené minulosti, tedy přinejmenším v roce 1919, který byl pro etablování sociologie v Brně, a tak i pro dnešní katedru sociologie, klíčový. Neboť „*to, co považujeme za samozřejmé, je ve skutečnosti výsledkem historických událostí a sociálních procesů*" [Giddens 2013:25]. Přítomnost navazuje na minulost, stejně jako budoucnost navazuje na přítomnost. „*Dříve než to zapomeneme, připomeňme si, jak to tedy „doopravdy bylo*" [Petrusek 2004]. A připomeňme to též novým generacím. Nejde o zbytečnou snahu v době, kdy většina jejich členů o minulosti (i o té tak blízké, že je ještě téměř současností) má jen mlhavé představy a část z nich se domnívá, že svět, do jakého se

9 Každý si může například přečíst z tohoto hlediska velmi zajímavou knihu ‚*Můj děda nebyl nácek*' [Welzer, Mollerová a Tschuggnallová 2010] nebo nově vydanou publikaci ‚*Krysí stezka. Láska, lži a zločiny nacistického uprchlíka*' [Sands 2021], ale i řadu dalších děl.

narodili, byl stejný i před jejich narozením a před narozením jejich rodičů a pokud si vůbec uvědomují předěl roku 1989, jsou schopni tvrdit, že v tom roce byl poražen fašismus nebo vysídleni Němci z České! republiky a jiné mlhavé absurdity. Můj kolega Radim Marada by k tomu asi připomenul, že se „*zde se ukazuje paradoxní povaha kulturního kolektivního (generačního) traumatu: přenáší a reprodukuje se mezigeneračně skrze narativní nepřenositelnost generační zkušenosti. Traumatizující není samotná minulá zkušenost, nýbrž situace, v níž je tato zkušenost dramatizována v aktech kolektivního vzpomínání, které ale zároveň klade meze její sdělitelnosti mezi generacemi*“ [Marada 2007].

Pro mě začalo dobrodružství se sociologií v roce 1967, kdy jsem si po maturitě na tamní střední chemické průmyslové škole na cestu autobusem ze Zlína do místa svého bydliště v Brně ‚*náhodou*‘ koupil knihu ‚*Základní sociologické pojmy*‘ od polského sociologa Jana Szczepańského [1966]. A než autobus dorazil do cíle, celou jsem si ji přečetl.[10] Ta kniha není z dnešního pohledu žádný zázrak, ale v dobovém měřítku to byl výborný průvodce sociologií pro všechny, kdo dychtili po seznámení se s ní, ale postrádali větší erudici.[11] Nehledě na to, že neměla na našem knižním trhu důstojného soupeře. Tehdy měla sociologie v zemi s komunistickým režimem, který její existenci v padesátých letech důsledně zlikvidoval, teprve našlápnuto k nesmělému návratu do společnosti. Režimem byla znovu přijata s rozpaky, ale i s jistou nadějí, že mu může poskytnout informace, které by mu umožnily překonat jeho krizi. Szczepańského kniha o sociologii mi slibovala dobrodružství, pokud se tato věda stane součástí mého života, což se zdálo v té době možné, neboť se sociologie objevila opět jako studijní obor na univerzitách. Inženýrem chemie jsem se již nestal, i když moje cesta k sociologii i moje cesta sociologií nebyly tak úplně jednoduché. Mám-li jít od začátku, pak se neobejdu bez exkurzu do historie.

Mám ještě jednu poznámku, než začnu vyprávět. Nejde o odborný text, i když má některé jeho rysy, jde mi zde o generační pohled a generační výpověď (k tomu se ještě vrátím v závěru), o obraz minulosti, obracející se zejména na novou generaci brněnských studentů a studentek sociologie. Proto jsou v textu i vsuvky týkající se sociologické problematiky, které se mohou jevit mým kolegům jako triviální, ale demonstrují i moji cestu sociologií, proces mého seznamování se se sociologií a některé problémy, s nimiž jsem se musel na této cestě vyrovnávat.

---

10 Někdy jsou dobové detaily důležité a dokreslují situaci, takže se tak stalo v malé vlečce, připojované tehdy k některým autobusům, ve které ještě seděla průvodčí. Později přebíhala mezi autobusem (na jehož jednom okně byl nápis *„sovětská žena v dopravě náš vzor“) a vlečkou, v uniformě a s* příruční kabelou plnou papírových jízdenek, pro různé vzdálenosti a prodávané jízdenky hned kleštičkami perforovala, aby nemohly být cestujícími opětovně použity. Ve vlečce se četlo za jízdy poměrně obtížně, protože na malými žulovými kostkami dlážděné silnici se i při nižší rychlosti, než na jakou jsme dnes zvyklí, zmítala jako malá loďka na rozbouřeném moři.

11 Na Jana Szczepańského (1913–2004) se podle Nešpora u nás poněkud zapomnělo, ačkoli *„obnovu české sociologie v šedesátých letech si bez přispění jeho děl lze sotva představit“* [Nešpor 2013a; 2014]. Nemohu jinak než s ním souhlasit, při mých prvních krocích při studiu sociologie na počátku sedmdesátých let minulého století mi byl nezastupitelně, i když nepřímo – neosobně, nápomocen.

První období sociologie v Brně

„Pozorovaná instituce se ve skutečnosti ustavila kousek po kousku; části, které ji tvoří, se rodily jedna po druhé a postupně se k sobě připojovaly; proto je zapotřebí sledovat jejich zrod v čase, to znamená v dějinném vývoji…“

Durkheim Èmile. 1999. „Sociologie a sociální vědy“. Str. 115–133 in *Sociologie a filozofie*, str. 129. Praha: Slon (1903. *Sociologie et sciences sociales*).

„Instituce mají vždy svou historii, které jsou výsledkem. Není možné instituci správně porozumět bez pochopení historického procesu, který vedl k jejímu vzniku.“

Berger Peter L. a Thomas Luckmann. 1999. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, str. 58 (1966. *The Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*).

V případě sociologie na brněnské univerzitě, kde začalo, vyvrcholilo a skončilo mé životní dobrodružství v sociologii a se sociologií, je uvedená citace z Durkheima případná. Vystudoval jsem sociologii na katedře, která měla svou historii a nesla (a dodnes nese) znaky svého dlouhého (alespoň z hlediska lidského života) vývoje. Nemohu proto pominout jeho stručnou rekapitulaci ještě před mou první osobní zkušeností s ní, neboť „*nepochopení přítomna se nevyhnutelně rodí z neznalosti minulosti*“ [Bloch 1967]. Etablování sociologie začalo v Česku již působením T. G. Masaryka, který k nám uvedl dílo osobností, jako byli Auguste Comte, Herbert Spencer nebo Karl Marx, a jako první začal na C. k. Karlo-Ferdinandově univerzitě v Praze sociologii přednášet.[12] Něco málo z Masarykova díla jsem poznal ještě před nástupem do studia sociologie, jeho ‚*Českou otázku*‘, která byla vydána v roce 1969 v nakladatelství Melantrich, jsem si ještě stačil zakoupit. Další jeho díla jsem pak přečetl později, díky častým návštěvám antikvariátu a knihoven rodičů svých přátel v průběhu studia.

První zmínku o Masarykovi jsem zachytil ještě před maturitou ve filmu ‚*Starci na chmelu*‘, natočeném v roce 1964. Dnes se na něj dívám stejně, jako se dívám na kultovní film ‚*Rebel bez příčiny*‘ s Jamesem Deanem, natočený v USA v roce 1955. V obou filmech se mladí lidé vyrovnávají se společností, v níž žijí. V prvním se společností socialistickou, v druhém se společností kapitalistickou – přesto má jejich konflikt se společností mnohé společné rysy. Ve *Starcích na chmelu* se mluvilo o věcech a vztazích, ba dokonce o osobnostech (Masaryk), o nichž se do té doby mluvit nesmělo (my mladí jsme o nich měli jen mlhavé, nebo žádné povědomí) a způsobem, jakým to nebylo dříve dovoleno. Kladly se tam otázky, o kterých si ještě nedávno nikdo z nás nepomyslel, že mohou být zodpovídány, ba dokonce i jen položeny. Mělo to sílu slova i obrazu (ba i hudby,

12 Tato hybridní instituce vznikla roku 1654 v průběhu rekatolizace Čech, když Ferdinand III. na popud jezuitského řádu sloučil katolické Klementinum s Karlovou univerzitou (hnízdem luteránů). V roce 1882 byla rozdělena na českou a německou (religiózní hledisko ustoupilo tehdy aktuálnějšímu hledisku národnímu). Prvním profesorem sociologie v Československu byl na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy jmenován Břetislav Fousek.

jednalo se o muzikál), i když se to vše může dnešním generacím jevit jako banální (včetně té hudby). ‚*Starce na chmelu*' jsem zhlédl ve ‚Velkém kině' ve Zlíně, kde bylo nejen obsazeno všech jeho asi 1000 sedadel, ale lidé i stáli nebo seděli na zemi kolem zdí a v uličkách, a když film skončil, vstali, asi čtvrt hodiny tleskali a povykovali a odcházeli z kina zcela omámeni. Znamení doby.

Vzpomeňme v souvislosti s Masarykem jeho knihy ‚*Sebevražda hromadným jevem společenským moderní osvěty*' [česky Masaryk 1904], ‚*Ideály humanitní*' [1901], nebo ‚*Otázka sociální*' [Masaryk 1898]. Zakoupené v brněnském antikvariátu na České ulici jsem je přečetl v době studia. Masaryk byl pro mě zajímavý (jak by ne v té době!), ale celoživotně mě příliš neoslovil, respektive jeho vliv slábl, jak jsem se seznamoval nejen s jeho kritiky (nemám na mysli ty marxistické), ale i se sociologickou literaturou.[13] Co ve mně ale zůstalo a naopak sílilo, bylo ocenění jeho akcentu na spojení sociologie s filozofií („*sociologie mu byla filozofií společnosti a dějin …, vždyť první přednáškou v Praze byla v akademickém roce 1884–85 přednáška ‚Praktická filosofie na základě sociologickém*'…" [Nešpor 2012]). Vzpomněl jsem si na něj vděčně opět, když jsem četl u Raymonda Arona konstatování, že „*Společenský režim je vždy odrazem určitého postoje ke kosmu, obci nebo k Bohu*" [Aron 2001:150]. *A stále souhlasím s konstatováním Miloslava Petruska, že ačkoliv „Masaryka nemusíme a ani nemůžeme klást do stejné řady se světovými sociology, jeho zásluhy o to, aby se sociologie stala v první republice organickou součástí sociálního života, jsou nezanedbatelné a jeho celoživotní zápas – ať už vedený sociologickými či jinými prostředky – proti mýtotvorbě a sebeobelhávání bychom měli trvale následovat*" [Petrusek 2012b]. Vlastně mě přitahoval tím, jak současně byl a nebyl sociologem a jak důležitý byl pro něho dialog sociologie s ostatními sociálními vědami a s beletrií.

První období existence sociologie v Brně lze situovat do let 1920–1939 a do krátké navazující epizody let 1945–1948.[14] V Brně byla její institucionalizace spjata s Masarykem formálně tím, že byl zřízen *Sociologický seminář*[15] na Filozofické fakultě nové *Masarykovy univerzity*, která zde byla založena po rozpadu Rakouska-Uherska zákonem ze

13 V době, kdy jsem se začínal o sociologii zajímat, věnoval v Brně Masarykovi jako sociologovi pozornost Lubomír Nový [1968], kterého jsem měl v průběhu svého studia blíže poznat. S Masarykem se vyrovnávala celá řada českých sociologů již za jeho života, od těch nejznámějších, jako byl Emanuel Chalupný nebo Inocenc Arnošt Bláha, až po méně známé. Samozřejmě se jím zabývali sociologové i po roce 1989, od těch nejznámějších, jako Miloslav Petrusek, Jiří Musil, Bedřich Loewenstein, až po ty méně známé. V roce 1998 mu bylo věnováno jedno z čísel *Sociologického časopisu*.

14 O této zakladatelské etapě existence sociologie v Brně pojednala podrobně a s patřičnou profesionalitou již řada těch, kteří se historii a osobnostem české sociologie věnovali nebo věnují, třeba Marada [2020] zamýšlející se nad odkazem zakladatelské etapy v kontextu meziválečného modernismu… Blíže k osobnosti Inocence Arnošta Bláhy třeba on sám [vydáno 1997], Macků [1968a], Obrdlíková [1968], Hájek [1968] nebo Janák [zejména 2009; 2013] a další. Zmiňuje ho i Nešpor [2012] ve svém přehledu o sociologii v Československu před komunistickým režimem.

15 Nešpor [2012], stejně jako Sedlák [1993], situují jeho zřízení do akademického roku 1922-1923, Ivo Možný [2004] do roku 1920.

dne 28. ledna 1919[16]. Věcně byla spjata s vlivem Masaryka na Inocence Arnošta Bláhu (1879–1960), zakladatele tohoto semináře, který byl ovlivněn také svými studijními pobyty u Émile Durkheima (1858–1917) v Paříži v letech 1902–1903 a u antropologa Luciena Lévy-Bruhla (1957–1939) v letech 1908–1909. V roce 1908 získal Bláha na Univerzitě Karlově doktorát na základě práce ‚*Duše malého města*', v roce 1919 byl na základě habilitačního spisu ‚*Město. Sociologická studie*' (tiskem vydán již v roce 1914) potvrzen československou vládou jako soukromý docent (jiné prameny uvádějí rok 1921), což mu umožnilo vést na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v letech 1922–1939 zmíněný seminář. V roce 1924 zde byl jmenován řádným profesorem sociologie.

V Brně působil i v letech 1945–1949. Janák [2009] ho oprávněně řadí mezi ty, kdo sociologii na počátku 20. století v Česku institucionalizovali, ale vtiskli jí též teoretické a empirické základy. Co se týče věcného přínosu Inocence Arnošta Bláhy české sociologii, ponechme to jiným autorům a spokojme se s jeho přínosem pro mou cestu sociologií. Pro ni měl jistý, i když omezený význam. Jeho přehledová kniha *Sociologie* [Bláha 1968] ze 40. let vyšla příliš pozdě (až po jeho smrti) na to, aby výrazněji ovlivnila českou sociologii, ale včas na to, aby mi poskytla útočiště v mém studiu sociologie za normalizačních časů. I když mě příliš neoslovila, byla mi – zpětně hodnoceno – přínosem jako jiný pohled na sociologii, než mně byl v průběhu studia umožněn. Můj zájem ale Bláha přitáhl spíše některými tematicky zaměřenými studiemi. Z jeho bohaté publikační činnosti se mi v antikvariátě podařilo koupit knihy ‚*Město*', ‚*Sociologie sedláka a dělníka*' a ‚*Sociologie inteligence*'. Časem jsem si uvědomil to, na co ve své studii upozornil náš žák Dušan Janák[17] [2009]. Totiž, že rozvíjel své pojmy a metodu vždy v souvislosti s konkrétními analýzami společenských jevů, které našly téměř vždy své monografické završení.

Posledně zmiňovaná kniha Inocence Arnošta Bláhy, ‚*Sociologie inteligence*', byla vlastně mým nejužším neosobním pojítkem s ním a je také jedním z osobních důvodů, proč se tímto prvním obdobím existence sociologie v Brně zabývám. Konference k ‚inteligenci jako společenské vrstvě', na níž přednášeli v roce 1969 též sociologové ze *Spolkové republiky Německo*,[18] byla první vědeckou konferencí, které jsem se zúčastnil. Byť jen jako posluchač. Tematice inteligence byla věnována i moje diplomová práce, zadaná a vedená Ivo Možným. Jakýsi pro mě první prubířský teoretický a metodologický problém k řešení. Zajímavým se mi Inocenc Arnošt Bláha jevil též svým zájmem o město, i když to se mi zúročilo mnohem později, až vzhledem k mému pozdějšímu zájmu o baťovský Zlín dvacátých a třicátých let, jako o modelové město modernity. Přestože jsem se seznamoval s Bláhovou tvorbou poměrně brzy, teprve mnohem později jsem si uvědomil pozornost,

16 Zákon číslo 50 Sbírky zákonů a nařízení, následně po ustavení Československé republiky.

17 Dnes docent na Fakultě veřejných politik Slezské univerzity v Opavě.

18 Tehdy jsme ovšem hovořili o Západním Německu, na rozdíl od Východního Německa, ovládaného komunistickým režimem.

kterou věnoval morálce (jeho publikace ‚*Sociologie a etika*', ‚*Základy mravnosti*', ‚*Maloměstská morálka*', ale i šířeji ‚*Krise dnešní společnosti*'). Sociologie Inocence Arnošta Bláhy šla ruku v ruce s etikou.

Ostatně, již pro Èmile Durkheima byla společnost především morálním řádem, sociální problémy byly ve své podstatě morálními problémy a morálka byla klíčovou kategorií společnosti (viz jeho morální fakty [1998] nebo diskuse o charakteru dělby práce ustavující nejen společenský, ale i mravní řád a novou formu solidarity, organickou solidaritu [2004]). Morální hledisko bylo významné i u Tomáše Garrigue Masaryka, v jeho případě spojeno s náboženstvím.[19] A za žáka obou těchto svých předchůdců se Inocenc Arnošt Bláha považoval. Můžeme připomenout, že nejen v sociologii, ale i ve veřejnosti byl ve dvacátých a třicátých letech minulého století zájem o morálku spojen s rozsáhlou debatou o krizi společnosti. Namátkou lze uvést například knihu Georgese Friedmanna ‚*Krise pokroku*' [česky 1937] nebo knihu Pitrima Sorokina ‚*Krise našeho věku*' [česky 1947], nebo možná i ‚*Vzpouru davů*' Ortega y Gasset [1933]. A to jmenuji jen tyto tři knihy, které se mi v době mého studia dostaly přes antikvariát do rukou. A beletrie byla plná dystopií, nejznámějšími z jejich autorů byli Aldous Huxley, či později George Orwell. Oba byli v době našeho studia předmětem mého intenzivního zájmu. I když Orwellovy knihy byly prakticky neodstupné, přece se mi nakonec podařilo dostat se pokoutně k anglickým vydáním alespoň jeho ‚*Nineteen Eighty-Four*' a ‚*Animal Farm*'.[20] Dystopie, pokud je chápeme v širším slova smyslu, ostatně plodil v té době i Karel Čapek.

V toto prvním období v Brně působila interně i externě také celá řada dalších významných českých sociologů, jako byli Emanuel Chalupný, J. L. Fischer, Břetislav Foustka, Jaroslav Šíma, Bruno Zwiker, Bedřich Václavek, Antonín Obrdlík, Juliána Obrdlíková… Snad je zde vhodné zmínit, že se toto období personifikuje těmito osobnostmi velmi volným označením *brněnská sociologická škola,* jejíž renomé podtrhovalo i vydávání prestižního odborného časopisu *Sociologická revue* (1930–1940), brněnského protějšku pražského sociologického časopisu *Sociální problémy.* Intelektuálně (osobně to pochopitelně nebylo možné) jsem se setkal zejména s Emanuelem Chalupným (1879–1958), který v Brně snad systematicky nepřednášel, i když se zde v roce 1923 habilitoval a v roce 1936 získal mimořádnou profesuru. Zajímavé jsou intenzivní mezinárodní kontakty brněnské sociologické školy v době její existence [Skovajsa 2020; Montel 2020]. Na počátku měla silnou vazbu

19 Jiří Přibáň [2021:73] konstatoval, že zatímco Durkheim viděl v morálních otázkách sociologické problémy, Masaryk každou sociologickou otázku stavěl jako problém mravní.

20 Když jsem se v době působení na katedře po roce 1989 zabýval chudobou a sociálním vyloučením, přispěl mi svou knihou ‚*Na dně v Paříži a Londýně*' [Orwell 2015b].

zejména s francouzskou sociologií,[21] později přibyly i kontakty se sociologií ve Spojených státech [Skovajsa 2020]. Síť sociologických pracovišť v celém světě byla tehdy ovšem nesrovnatelně řidší, než je tomu dnes, a sociologů tehdy v Česku ani v Evropě, ba i po celém světě nebylo, ve srovnání s dneškem, mnoho. Vždyť například v Nizozemí se institucionalizace sociologie spojuje až s působením profesora Ivana Gaďourka, který zde našel útočiště po své emigraci vynucené komunistickým pučem v únoru 1948 (v letech 1958–84 působil jako profesor sociologie a ředitel sociologického ústavu na univerzitě v Groningenu).

Toto první období existence sociologie v Brně zanechalo zřetelnou stopu i v její budoucí podobě a budoucím směřování. Byl to především Bláhův zájem o rodinu, v němž v dalších etapách existence brněnské sociologie pokračoval Ivo Možný (a jímž jsem byl dočasně k zájmu o toto téma přitáhnut i já). Ale první období také ustanovilo důraz kladený na empirický výzkum a jeho metodologii.[22] První období existence sociologie v Československu, a tím i v Brně, bylo násilně ukončeno dvakrát. Poprvé uzavřením českých vysokých škol v roce 1939 při okupaci Československa nacistickou ‚třetí říší'. Podruhé pak existenci sociologie, obnovené po skončení druhé světové války, ukončil komunistický režim začátkem padesátých let. Ten ji po úspěšném státním převratu roku 1948 zrušil jak institucionálně uzavřením všech sociologických pracovišť, tak věcně, když ji prohlásil za buržoazní pavědu, nahradil ji *marxismem-leninismem* a vymazal ji z veřejného prostoru. Sociologie tak, s nálepkou ‚buržoazní vědy', na patnáct let z veřejného diskursu, univerzitního života, ale i ze společnosti vůbec v Československu zcela zmizela.

21 Orientace tehdejší české společnosti na Francii zaznívá i z malé povídky Guillaume Apollinaira, inspirované jeho pobytem v Praze (1902): *„Byl jsem udiven, že pět prvních lidí neumělo ani slovo německy; mluvili jen česky. Šestý člověk, kterého jsem oslovil mne vyslechl, usmál se a odpověděl mi francouzsky"* [Apollinaire 1965]. Jeho slova vzpomínám snad proto, že sociologie je spojována s modernitou a kdo jiný z moderních básníků je s ní spjat tak úzce a fatálně, jako právě jeden z mých nejoblíbenějších básníků, Guillaume Apollinaire. Ale také proto, že dnes se většina z nás s francouzskou sociologií bohužel seznamuje přes anglické překlady.

22 O přínosu brněnské sociologické školy pro empirický výzkum referuje například Hájek [1968]. Janák, Stanoev a Hušek [2014] popsali poválečný sociologický výzkum města Brna z roku 1947 a jeho metodologii.

Druhé období sociologie v Brně

„Pro pořádnýho soudruha není lehký bejt dneska na světě, řekl zedník a posadil se na lešení … protože generál byl zedníkova láska, zedník ho miloval a v něj doufal, jím byl živ, ale teď musel pracovat nejen na zkáze jeho obrovské sochy, ale slyšet, že má i vygumovat ze svého srdce jeho obraz, který mu byl drahý a bez kterého už nedovedl žít.“

Hrabal Bohumil. 1965. „Zrada zrcadel“. Str. 58–72 in *Inzerát na dům, ve kterém už nechci bydlet.* Praha: Mladá fronta.

„Vzrůstající zájem o sociologii, o jejíž užitečnosti pro vědecké poznání soudobých společenských jevů není pochyb, vyžaduje nejen důkladné ovládnutí moderních metod sociologického výzkumu a rozpracování teorie a metodologie marxistické sociologie, ale i poznání novodobé sociologie západní.“

Klofáč Jaroslav a Vojtěch Tlustý. 1965. *Soudobá sociologie I.* Praha: Nakladatelství politické literatury, str. 5.

Dech nabrala sociologie v Československu znovu někdy v polovině šedesátých let. Ilja Erenburg[23] toto období označil ve svém stejnojmenném románu, vydaném po smrti Josefa Vissarionoviče Stalina roku 1953, za ‚*Tání*‘ [Erenburg 1954]. Jeho román byl ale spíše jen nesmělá předzvěst *XX. Sjezdu* sovětských komunistů, na jehož tajném zasedání dne 25. února 1956 Nikita Chruščov v tajném projevu[24] přiznal Stalinovy zločiny, na nichž se ostatně sám aktivně podílel. Komunisty používané slovo ‚odhalil‘ není nejvhodnější, nešlo dávno o nic neznámého. Nesměle na to poukazovali již ve třicátých letech někteří prominentní návštěvníci tehdejšího Sovětského svazu (zatímco řada jiných se dala ošálit, přijala za realitu to, co jim bylo ukázáno – viz Potěmkinovy vesnice, popřípadě viděla jen to, co vidět chtěla). Přesně si to nepamatuji, v roce 1956 mi bylo devět let, ale hovořilo se tehdy, ale i potom, ne o zločinech, ale o chybách, které vyplývaly ze Stalinových osobních negativních vlastností, nikoliv prý ze systému a způsobu vlády komunistické strany. Takže se omílala fráze o *kultu osobnosti*, a protože mezi Stalinovými dědici existovala jistá mocenská rovnováha znemožňující přímé následnictví, vymysleli v Moskvě jako řešení kolektivní vedení. Já jsem pak, jako žák třetí třídy základní školy, kult Stalinovy osobnosti osobně pomáhal likvdovat. Ze svých učebnic jsme na pokyn učitelského sboru trhali závadné stránky se Stalinovým jménem či s jeho slovy, ve zpěvnících v sovětských písních jsme škrtali poslední sloky

23 Jeho romány napsané v průběhu krátké emigrace (neprozřetelně se do bolševického Ruska v roce 1933 vrátil), vydávané českými nakladatelstvími, jsem si kupoval v antikvariátech. Jeho román ‚*Tání*‘ jsem nečetl. Když v roce 1957 vyšel na Slovensku, byl jsem ještě příliš mlád a v době, kdy jsem mu již mohl porozumět, byla k dispozici odvážnější a relevantnější literatura. Mezi prvními českými knihami předznamenávajícími tání jsem četl ‚*Opožděné reportáže*‘ od Ladislava Mňačka [1964] a ‚*Sekyru*‘ od Ludvíka Vaculíka [1966] – jmenuji jen ty nejvýraznější.

24 Všimněme si, že jen máloco se dá utajit po dlouhou dobu, zejména když existuje něčí silný zájem učinit toto tajemství veřejným, což se v boji o moc často stává (konec konců to platilo i pro pověstný projev Milouše Jakeše na aktivu funkcionářů komunistické strany, který byl, ač neměl být, zaznamenán a šířen na veřejnosti). To mluví často i proti platnosti konspirativních teorií. Například té, která tvrdí, že přistání Apolla 11 na měsíci bylo natočeno v Hollywoodu. Na něčem takovém by se muselo podílet tolik osob, že je vysoce nepravděpodobné, aby některá z nich nepodlehla pokušení o tom promluvit.

(tam se stránky moc trhat nedaly), které standardně představovaly ódu na J. V. Stalina, opěvovaného jako génia revoluce, otce světové dělnické třídy, přítele Československa a dědice odkazu V. I. Lenina. Písně, i když bez posledních slok, jsme ovšem nadále zpívali.

Zde je na místě připomenout, že Stalin tím dědicem Lenina skutečně byl – přes určité rozdíly měli oba mnoho společného – a když sovětští komunisté inscenovali odvržení Stalina jako návrat k Leninovi, bylo to poněkud absurdní, protože v jistém smyslu Stalin jen přivedl k dokonalosti to, co Lenin začal. Dnes o této době existuje množství nejen historických studií, ale i beletrie. Jako jedna z prvních u nás prolomila bariéru mlčení o stalinské době kniha Alexandra Isajeviče Solženicyna ‚*Jeden den Ivana Děnisoviče*' [1963] popisující podmínky v jednom z pracovních táborů pro politické vězně, které Solženicyn charakterizoval v knize ‚*Souostroví Gulag*' [česky 1991 či 2011], což byl akronym označující hlavní správu táborů eufemisticky označovaných jako tábory nápravných prací, kde byly ‚napravovány' desítky milionů osob. V Československu před rokem 1989 tato kniha obíhala v samizdatových opisech. Není od věci přečíst si v této souvislosti třeba knihy Orlanda Figese ‚*Lidská tragédie. Ruská revoluce 1891–1924*' (zachycující první léta bolševického režimu v Rusku – české vydání v roce 2005), či ještě děsivější ‚*Šeptem. Soukromý život ve Stalinově Rusku*' (ilustrující dobu konkrétními osudy konkrétních rodin i jedinců – české vydání v roce 2009). Ale i mnohé další.

V Praze bylo monstrózní patnáctimetrové žulové sousoší oslavující Stalina, na které se při jeho stavbě, dokončené v roce 1955(!), spotřebovalo sedmnáct tisíc tun materiálu a kterému se ve veřejnosti přezdívalo *fronta na maso,*[25] odstřeleno teprve v roce 1962, kdy bylo už i v Praze jasno, že si to již Moskva nerozmyslí! Takže popis této události Bohumilem Hrabalem v povídce „*Zrada zrcadel*" v knize ‚*Inzerát na dům, ve kterém nechci bydlet*', vydané v roce 1964 (četl jsem ji v témže roce), byl v době mého dospívání zcela aktuální. A nastala doba tání, krátké intermezzo nadějí, provázené určitým uvolněním, které se promítlo zejména dynamickým rozvojem v kultuře (teprve na jeho sklonku v roce 1968 se uvolnění stále více projevovalo i ve veřejné sféře).

Tání, všimněme si obecné tendence pojmenovávat etapy vývoje společnosti, které tímto z jejího kontinuálního plynutí vyjímáme. Komunisté se vyznačovali v tomto ohledu jistou kreativitou,

---

25 Evergreenem manifestací na ‚*Prvního máje – svátku pracujících celého světa*' počátkem šedesátých letech bylo, že lidé, kteří pochodujíce v prvomájovém průvodu v Praze skandovali „*Ať žije KSČ!*" a mávali papírovými československými a sovětskými praporky (nezapomeňme, že se tehdy obě vlajky vyvěšovaly vedle sebe, tak jako se jen málokdy hrála československá hymna, aby po ní nenásledovala hymna sovětská), se po skončení manifestace shlukovali před hlavní tribunou s ‚*čelnými představiteli strany a vlády*', jak se v komunistickém tisku tato VIP skupina oficiálně titulovala (vždy se dodržovalo toto pořadí, nejprve strany a pak vlády, což ostatně odráželo reálné rozdělení moci). Tam skandovali „*My chceme maso!*" a tak se dožadovali masa, kterého bylo nedostatek a lidé na ně stáli dlouhé hodiny v ještě delších frontách před obchody. Když jim ale ‚krásný Toník', Antonín Novotný, tehdejší první tajemník komunistické strany a prezident (to pořadí!), řekl: „*Soudruzi, maso bude,*" opět si zaskandovali „*Ať žije KSČ!*" a rozešli se spokojeně (nebo rezignovaně?) do svých domovů. Aniž si vzpomněli nebo vzali v úvahu, že se tato situace každým rokem opakuje a maso pořád není. To si skutečně již z televizních záběrů v té době pamatuji.

i když poplatnou jejich představám o objektivně zákonitém směřování k beztřídní společnosti a variovali názvy a charakteristiky etap vývoje společnosti podle aktuální potřeby. Tak například bylo v roce 1956 období stalinského teroru označeno jako ‚*období kultu osobnosti*', což bylo obratné přenesení odpovědnosti ze systému (vládnoucího režimu) na osobu. Socialismu jsme podle Antonína Novotného dosáhli již v roce 1960 a proto byla naše republika v tomto roce přejmenována na ‚*Československou socialistickou republiku*'. Byl to ale *rozvinutý,* nebo *zralý* socialismus? Tak i tak se v roce 1968 stal *socialismem s lidskou tváří* (což byl docela slušný, i když riskantní výtvor public relations) a za Husákova režimu se změnil v *socialismus reálný* (to již ovšem byl spíše výtvor defenzivní podoby public relations – lepší holt ještě být nemůže). Jan Zábrana uvádí v té době i odposlechnutou lidovou verzi „*socialismus s němou tváří*" [Zábrana 2001:937]. Po roce 1989 pak přišla ‚nová levice' s *demokratickým socialismem*. Ať se nám to líbí nebo nelíbí, pojmenování reality je někdy silnější než realita, byť její podstatu pouze skrývá a samo o sobě je ideologií. Myslím ovšem, že nejblíže realitě byli ti, kdo pro něj po celou dobu trvání v Československu používali označení socialismus ‚*despotický*' (použil bych i slova ‚nepotický' – co to znamená nebudu zde vysvětlovat, lze to vyčíst z Možného knihy ‚*Proč tak snadno*' [Možný 1991]).

Tak jako tak, druhé období existence sociologie v Československu spadá do let jistého uvolňování režimu mezi rokem 1959 a rokem 1969, ať již toto krátké intermezzo nazveme jakkoliv. V tomto období zde došlo k jistému návratu k sociologii, jejíž institucionalizace byla obnovena reformními komunisty. Nejspíše z toho důvodu, že žádná ze tří součástí marxismu (tedy i marxistického materialistického pojetí světa, společnosti a dějin) – dialektický a historický materialismus, politická ekonomie, ani vědecký komunismus (nevím, jak bych ho měl charakterizovat; nedokázali to ani komunisté – „*obecná teorie zákonitostí třídního boje, socialistické revoluce a výstavby socialismu a komunismu*" je poněkud nejistá definice)[26] nebyly schopny nic z toho, co se ve společnosti dělo, ani problémy, v nichž se zmítala, odhalit, natož vysvětlit. I když byly považovány ze své povahy za „*jediné schopné vědecky odhalovat objektivně platné a nezměnitelné zákony vývoje společnosti a předvídat důsledky jejich působení*". A vysvětlování krizových stavů tím, že jde o ‚nedostatky', či ‚odchylky' od správné linie? Tomu se sice ještě mezi komunisty věřilo, ale někteří o tomto výkladu již začínali pochybovat – hlavně proto, že nedával návod

26 Jeho jádrem bylo přesvědčení, že dějiny probíhají podle nadčasových obecně platných nezměnitelných zákonů, víra v historickou nutnost vývoje k beztřídní společnosti. Termín vědecký komunismus koncem 19. století *„používal Friedrich Engels, aby odlišil Marxovu a svou interpretaci socialistické ideje od tzv. nevědeckého utopického socialismu … V. I. Lenin později vědecký socialismus kanonizoval na jednu ze tří součástí marxismu … Koncepce vědeckého komunismu měla po roce 1956 na jedné straně modernizovat stalinsky deformovaný marxismus, na druhé straně však měla nahradit sociologii a politickou vědu"* [Petrusek – Sociologická encyklopedie]. Zajímavé je, že ani komunisté často o vědeckém komunismu či obecněji o marxismu nehovořili jako o vědě, ale jako o učení Karla Marxe.

k jejich řešení.[27] Tak se sociologie, tedy abychom byli přesnější to, co byla komunistická strana jako sociologii ochotna tolerovat, znovu objevila v Československu na širší veřejné scéně. Jisté kruhy v komunistické straně do sociologie vkládaly naději, že nabídne vysvětlení problémů, v nichž se společnost ocitla, a způsob jejich řešení, když to historický materialismus a vědecký komunismus nedokážou. Samozřejmě nemělo jít o sociologii buržoazní, ale o ‚naši marxistickou' sociologii, která by byla plně v rukou a pod kontrolou komunistické strany. Snad lákalo i to, že „*sociologie původně chtěla být ‚vědou o štěstí', která by poskytovala nezpochybnitelný, tzv. pozitivní základ lidskému spění k humanitě a přinejmenším celospolečenské, ne-li už osobní spokojenosti*" … a … „*v českém prostředí byl kvůli silné recepci raně sociologických tradic vliv ‚sociologie vedoucí ke štěstí' výraznější než kdekoli jinde*" [Nešpor 2012].

Stanovení začátku tohoto návratu k sociologii a druhého období její existence v Československu je – jak to u vymezení historických období většinou bývá – arbitrární. Snad lze za něj označit rok 1959, kdy Jaroslav Klofáč[28] a Vojtěch Tlustý iniciovali vznik sociologického pracoviště na *Vysoké škole stranické Ústředního výboru Komunistické strany* (kde jinde se mohlo začít), na níž v roce 1965 založili i katedru sociologie [Sociologická encyklopedie]. Přestože po svém vyloučení z komunistické strany v roce 1969 oba pracovali v dělnických profesích, zůstaly po nich knihy vydané v první polovině šedesátých let, které byly pro mé studium velmi důležité. Vlastně představovaly jedinou přístupnou informaci o vývoji světové sociologie [Klofáč a Tlustý 1959, 1965, 1967], dostupnou v tehdejším Československu a v českém jazyce. Naštěstí se mi podařilo zakoupit si je v antikvariátě. Z knižního trhu byly staženy, ale možná režimu zpětně křivdím a byly jen vyprodány – to již nejsem schopen posoudit. Umožnily mi seznámit se alespoň v hrubých obrysech a náznacích se stavem světové sociologie v té době, čímž se výuka sociologie v celé době mého studia v letech 1969–1974 systematicky nezabývala. V roce 1965 byly též zřízeny *Sociologické ústavy* České a Slovenské akademie věd, ustavena *Československá sociologická společnost* [Macků 1968b] a začal vycházet *Sociologický časopis*.[29]

Tak se sociologie, byť v režimním hávu, jako marxistická (další přívlastek *leninská* získala až v době normalizace po roce 1969, kdy se stala marxisticko-leninskou) objevila znovu i v Brně na Masarykově univerzitě. Ta byla v té době již samozřejmě přejmenovaná, a to na Univerzitu Jana Evangelisty Purkyně. Oficiálně se ovšem raději uvádělo Jana E. Purkyně,

---

27 Komunistický režim používal eufemismů, ať šlo o ekonomické a sociální problémy, nebo o zločiny či justiční vraždy. Jednalo se jen o chyby, těch se přece může dopustit každý a lze je přece napravit. Jedním z prvních, kdo to veřejně zpochybnil, byl u nás Ladislav Mňačko. Jeho ‚*Opožděné reportáže*' se mi dostaly do rukou již v roce 1964, kdy jsem měl 17 let, o něco později, v roce 1968, jsem objevil i jeho další knihu ‚*Jak chutná moc*'. Používání slov vlastně není jen nevinnou hrou. Dahrendorf [2008:160] upozorňuje na to, jak popisuje význam jazyka George Orwell ve své knize ‚*Farma zvířat*': „*Zákon ‚Žádné zvíře nezabije jiné zvíře' je doplněn slovem ‚bezdůvodně', a už se konají popravy. Stejně tak i nejvyšší zákon ‚všechna zvířata si jsou rovna' lze doplnit slovy ‚ale některá jsou si rovnější'*".

28 Jaroslav Klofáč studoval sociologii v letech 1938–1939 a 1945–1948 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, Vojtěch Tlustý tamtéž vystudoval filozofii a sociologii v letech 1945–1949 [Sociologická encyklopedie].

29 Blíže k tomuto období například Machonin [1967], Možný [2004], Janák a Krná [2015] a další.

ještě lépe UJEP – nechat se pokřtít a pojmenovat *Evangelista*, to Purkyně, jako pokrokový člověk, přece jen komunistům dělat neměl! Výraznou postavou při obnově sociologie v Brně v šedesátých letech minulého století byl Josef Solař (1919–2002), inteligentní, vzdělaná, ale kontroverzní osobnost. V padesátých letech byl tvrdým stalinistou, v šedesátých letech se pak, jako řada jemu podobných, stal ‚progresivním komunistou'. Po II. světové válce vedl několik kateder marxismu-leninismu na brněnských vysokých školách.[30] Na brněnskou univerzitu přišel založit katedru sociologie z Vysoké školy zemědělské, kde byl vedoucím tamní Katedry historického a dialektického materialismu, spolu se svým zástupcem na této katedře, Miroslavem Ovesným. Podle Iva Možného se tak stalo, protože na Filozofické fakultě univerzity se pokyn krajského výboru komunistické strany založit na její půdě katedru sociologie setkal s rozpaky. Na tamní „*katedře historického a dialektického materialismu, z jejíhož lůna měla marxistická sociologie vzejít, nebyl nikdo, kdo by v projekt věřil natolik, že by byl ochoten orientovat na něj svou další akademickou dráhu: Co když si to strana zase rozmyslí*?" [Možný 2004].

Nechci, aby to vyznělo jako impertinence, ale logicky se nedovedu ubránit dojmu, že patřil k těm osobám, které jako ideální typ – ve smyslu, jak tento koncept vymezil Max Weber (1864–1920), i s jeho výhradou, že „… *ve své pojmové čistotě se přitom tento myšlenkový obraz empiricky nevyskytuje*" [Weber 2009a:43–44], není popisem reality, ale slouží k jejímu pochopení – představoval Pavel Zemánek z románu Milana Kundery ‚*Žert*'. Ten „*dotázán, co vlastně vyučuje, odpověděl filozofii, když ještě před několika lety by řekl marxismus, ale nyní ho cudně ukryl do obecnějšího pojmu*" [Kundera 1968:237]. Nesporně byl ale vzdělanou osobností, „*četl v pěti jazycích a díky své manželce, kterou s holandským pasem nebylo možno nepustit přes hranice, měl i co číst. Udržel si evropský rozhled*" [Možný 2004]. Na jaře 1964 byl ustanoven vedoucím nového oddělení sociologie na Filozofické fakultě brněnské univerzity, které bylo v roce 1965 přeměněno na Katedru sociologie. Výuka sociologie na brněnské univerzitě byla obnovena „*počínaje akademickým rokem 1965-1966 jako jednooborové diplomové, čtyřleté studium. Do prvního ročníku bylo přijato ke studiu osm posluchačů* (nebo posluchačů a posluchaček?)" [Možný 2004]. A druhé období existence sociologie na brněnské univerzitě bylo odstartováno.

Josefu Solařovi nelze upřít zásluhy za institucionalizaci a obnovení výuky sociologie. Problematičtější je to s obsahem této výuky, která se tehdy nevymanila a logicky ani nemohla vymanit z dobového režimního klišé marxismu jako jediného vědeckého světového názoru, a ani z ideové orientace Josefa Solaře. Avšak i tak existence a činnost této katedry byla, i když nesmělým, krokem k budoucnosti. Zanechala po sobě stopu a ve své době vzbuzovala pozornost nejen doma, ale i v zahraničí.

30 V roce 1964 obhájil kandidátskou práci ‚*Problém koexistence*', v roce 1967 se habilitoval spisem ‚*K sociologii mezinárodních vztahů*', v roce 1967 byl zvolen předsedou *Československé sociologické společnosti*, na počátku normalizace byl z univerzity vyhozen, aby byl na ní po roce 1989 jmenován profesorem. Bližší informace o Josefu Solařovi lze najít u Pácla [1990], Možného [2004] nebo Janáka a Krné [2015].

Josefa Solaře jsem, jako student nastupující do prvního ročníku oboru sociologie, mohl ještě vidět na podzim roku 1969 v Brně na již zmíněné česko-německé konferenci o inteligenci (jako sociální vrstvě) a obdivoval jsem na ní jeho simultánní překlad příspěvků pronášených v němčině. Téma konference souviselo s marxistickým třídním pojetím sociální stratifikace. Komunistický režim eliminoval buržoazii,[31] ba i maloburžoazii a v třídní struktuře ‚socialistické společnosti' (přechodném stadiu k beztřídní ‚komunistické společnosti') rozlišoval mezi dělnickou třídou, rolníky a ‚pracující inteligencí', což bylo zajímavé, neboť to logicky naznačovalo i existenci inteligence nepracující. Koncept inteligence představoval v marxismu jakousi pomocnou kategorii (v sociologii se občas, zejména v dotaznících jako sběrný koš pro to, co zbývá, označuje pojmem ‚ostatní'). Do dělnické třídy a rolnictva se nedaly nacpat všechny společenské vrstvy – tak se řešila podobná otázka, jakou řešil Jan Neruda [1886] ve svém fejetonu o snaze zbavit se starého slamníku, tedy „*kam s ní*". Mělo to i nemarxistické kořeny. Byť spíše středoevropského původu, zřetelné to bylo v Česku i v okolí – vždyť i v případě vzpomenuté konference šlo o konferenci česko-německou, v západnější Evropě se hovořilo a psalo o intelektuálech, popřípadě o vzdělancích.[32] Obsahy obou pojmů se prolínaly, ale nebyly totožné. Ostatně i zde, co společného mají třeba doktor Galén[33] Karla Čapka z jeho ‚*Bílé nemoci*' a inženýři chemie z románů Vladimíra Párala? Zejména v Evropě třicátých let minulého století byla diskutována, a to dosti kriticky, úloha intelektuálů ve společnosti. Lze odkázat na odezvu knihy Juliena Bendy ‚*Zrada vzdělanců*' [1927]. Naděje do formativního působení intelektuálů na nového člověka vkládala nejen demokratická společnost. Vzpomeňme Stalina, prohlašujícího spisovatele za *inženýry lidských duší*,[34] mající ve společnosti výchovnou a propagandistickou funkci. Též v české společnosti byla a je tradičně úloha inteligence a jejích příslušníků ve společnosti diskutované i adorované téma. V celém minulém století v ní toto téma v opakovaných vlnách silně rezonovalo. Logicky tomu tak bylo i v české sociologii a jmenovitě i v brněnské sociologické škole,[35] a tak i moje diplomová práce, zadaná a vedená Ivem Možným, nesla název „*Sociální podmíněnost konotace pojmu inteligence*".

---

31 I když ne všichni nositelé a šiřitelé marxistické ideologie v tom měli jasno. V průběhu své základní vojenské služby v roce 1975 jsem na povinném tzv. ‚politickém školení mužstva' vyslechl slova přednášejícího soudruha majora (hodnost představující ve vojenském prostředí poměrně vysoký symbolický kulturní kapitál) „*a celý proletariát, nejen dělnictvo, ale i maloburžoazie…*". S mnoha dalšími poplety, kteří neměli jasno v tom, co hlásali, a s jejich kuriózními, na fráze zredukovanými výklady jimi vzývané ideologie jsem se setkával i v civilním životě.

32 Jedním z prvních, kdo je vymezoval a pojednával o nich a o jejich roli ve společnosti byl Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) ve své práci ‚*Pojem vzdělance*' [1971; 1794]. Uvádím to jako jednu z mých prvních zkušeností, kdy jsem se setkal s nutností komunikovat v sociologii i s jinými humanitními vědami, v tomto případě s filozofií.

33 U Karla Čapka je čitelný odkaz na lékaře a filozofa tohoto jména, který žil v době starověkého císařského Říma, symbolizujícího humanismus zrozený s modernitou – tedy jakýsi účelový anachronismus.

34 Tento pojem použil to k názvu jedné ze svých klíčových knih Josef Škvorecký [2012; původní vydání 1977].

35 Inocenc Arnošt Bláha tak publikoval svou ‚*Sociologii inteligence*' [1937].

Jako učitele jsem Josefa Solaře nezažil, na moji cestu sociologií měl ale zásadní, byť nepřímý vliv. Mám na mysli to, že: „*Když stál* (v polovině šedesátých let) *před otázkou, kde najít pro nový studijní program sociologie vhodné učitele, nehledal je mezi svými bývalými kolegy na katedrách marxismu*" [Možný 2004], ale přitáhl na katedru řadu žáků Arnošta Inocence Bláhy, jako Miroslava Gregora či Julianu Obrdlíkovou. A také Mojmíra Hájka, jehož doktorská práce se nazývala ‚*Sociologická šetření moravské vesnice v rozpětí generačním. Neslovice 1904–1934*' [Hájek 1948], kandidátská práce ‚*Sociologie horníka v časovém průřezu 1946–1948*' a habilitační spis ‚*Sociologie horníka*' [Hájek 1968]. My jsme ho bohužel zažili již značně poničeného dlouholetým zaměstnáním učitele na učňovské škole, kde přežíval, když byl po zrušení sociologie v padesátých letech vyškrtnut z komunistické strany.[36] Mojmír Hájek a Miroslav Gregor nám ještě přednášeli. Distingovanou dámu Obrdlíkovou jsem na katedře jen potkával, v době našeho studia nepřednášela. Přínosem ale pro mě byly tehdy její skripta, obsahující ukázky z děl československých sociologů, které vydala na fakultě v roce 1968 společně s Dušanem Slávikem.[37]

Ještě důležitější pro mě osobně bylo, že Josef Solař tehdy na katedru přijal jako mladého asistenta Iva Možného, který byl v době mého studia sociologie mým soukromým učitelem a po roce 1989, kdy katedru jako její vedoucí revitalizoval, mě přizval ke spolupráci. A hlavně, stal se jednou z nejvýraznějších osobností české sociologie konce dvacátého a počátku jednadvacátého století. Samozřejmě spolu s Miloslavem Petruskem (1936–2012), Jiřím Musilem (1928–2012), či i Pavlem Machoninem (1927–2008), mám-li se omezit na starší generace a na osobnosti, které mě nejen silně ovlivnily, ale jež mi bylo ctí a potěšením osobně blíže poznat. Významným počinem bylo na katedře v roce 1966 založení ‚*Laboratoře empirického výzkumu*', jako výrazu spojení tzv. ‚*brněnské sociologické školy*' s empirickou sociologií, s empirickými sociologickými výzkumy.

36 Jen pro informaci. Vyškrtnutím z komunistické strany se trestala menší provinění, velká provinění (považovaná za herezi) se trestala ‚vyloučením' provinilců a byla doprovázena jejich systematickou a dlouhodobou diskriminací ve společnosti, vyloučeným hrozilo i uvěznění nebo v padesátých letech i více. Často vice versa – vyloučení bývali obvykle i uvězněni a uvěznění byli současně vždy i vylučováni.

37 Jeho stať ‚*Príspevok k dejinám slovenskej sociológie*', publikovaná v roce 1968 v *Sociologickém časopise,* se mi tehdy do rukou nedostala. Se slovenskou sociologií jsem se seznamoval mnohem později, což byla jistě škoda, neboť mezi českou a slovenskou sociologií existovaly vždy užitečné vazby a kontakty. Sám jsem se o tom mohl později přesvědčit třeba v kontaktu (někdy třeba jen letmým nebo zprostředkovaným) se Zuzanou Kusou, Yvetou Radičovou, Fedorem Gálem, Soňou Szomolányi, Michalem Vašečkou (mým studentem a později po určitou dobu, než se vrátil na Slovensko, i spolupracovníkem) ... Zajímavý je v tomto ohledu třeba příspěvek „Čeští sociologové v počátcích slovenské sociologie" od Zdeňka Nešpora v *Sociologickém časopise* [Nešpor 2013].

Třetí období sociologie v Brně

„Závažné problémy a krizové jevy v ideologické oblasti, které vznikaly a narůstaly v naší společnosti již delší dobu, vyústily po lednu 1968 v překrucování, v popírání a posléze i v příkré odmítání základních principů marxisticko-leninského světového názoru ve filozofii, v sociologii, v historii, v ekonomii, v oblasti státu, práva a výstavby strany i v kultuře a umění, kde všude docházelo k přímé kapitulaci před buržoazní ideologií. Ideologický zápas přerostl v přímý boj o moc, do něhož pravice v plné míře zapojila sdělovací prostředky.“

Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ.
Vydalo oddělení propagandy a agitace ÚV KSČ, Praha, březen 1971.

„Po ruské invazi, kdy o budoucím konci komunismu neměli nejmenší tušení, si představovali, že obývají nekonečno, a nebylo to utrpení jejich skutečného života, ale prázdnota budoucnosti, co z nich vysálo síly, co zdusilo jejich odvahu a učinilo toto třetí dvacetiletí tak zbabělé, ubohé.“

Kundera Milan. 2021. *Nevědění*.
Brno: Atlantis, str. 15.

Třetí období existence sociologie v Brně, alespoň v mé kategorizaci, spadá do let 1969 až 1989, které následovaly po invazi armády Sovětského svazu do Československa v srpnu 1968, v nichž se budoucnost jevila zcela bez naděje (žádné světlo na konci tunelu). Režim měl oporu ve velmoci, jejíž pozice se zdála neotřesitelná a byla (ať již se jmenovala jakkoliv) rozhodnutá neopustit prostor, který snad již od carevny Kateřiny Veliké považovala za sféru svých zájmů a časem ho násilím ovládla. Krym anektovalo Rusko v roce 1783 v průběhu rusko-turecké války stejně jako Gruzii, Kavkaz definitivně ovládlo v sérii válek někdy kolem roku 1864,[38] Pobaltí vyválčilo koncem 18. století, kdy také zabralo velkou část Polska obnoveného až v roce 1918.[39] A stále tento prostor, včetně střední Evropy, za sféru svých zájmů považuje. Přestože carské i bolševické Rusko (alias Sovětský svaz), prodchnuté první náboženským (panslavismus) a druhé ideologickým (bolševismus) mesiášstvím, kterými legitimizovaly své snahy o expanzi, již zmizely ze světa. I nyní vysoký představitel státní moci dnešního Ruska prohlašuje, že v roce 1991 „*jsme vojska stáhli*[40] (Cítíme v tom tu podvědomou kontinuitu s předchozími režimy?) *sami. Byla to naše dobrá vůle (sic?) a gesto, že respektujeme českou suverenitu (sic!)*“. Načež posledně řečené popírá: „*Bylo by vhodné, aby na území států, odkud se stáhla sovětská armáda, nebyla dislokována žádná cizí vojska. Jaký by mělo smysl naše stažení, když by tam na místo nás přišla jiná armáda, armáda našeho protivníka?*“ Takže pokud respektují naši suverenitu, můžeme suverénně rozhodovat o svém osudu, nebo ne? Uvažují o nás jen jako o prostoru, který obýváme?

38 Ve vyhnanství zde byl v roce 1820 Puškin, později zde jako dobrovolník bojoval Tolstoj.

39 Karel Čapek [1969a:142] poznamenal, že mocenské zájmy mají jednu chybu: „*nelze je definovat, ani omezit*“.

40 Myšleno z tehdejšího Československa, poslední transport se sovětskými vojáky a technikou opustil naše území dne 21. června 1991.

Normalizace vlastně začala již v noci ze 20. na 21. srpna 1968, pro mě vizuálně ráno 21. srpna 1968, kdy jsem v Brně vyhlédl z balkonu našeho bytu a na trávníku mezi dvěma činžovními domy jsem uviděl zakopané dělo ‚namířené na protější kasárna tankové jednotky ‚Československé lidové armády', kolem něhož pobíhali mladíci v jakýchsi špinavých šedožlutohnědých montérkách. Bohužel to nebyly montérky, ale uniformy a ušmudlaní mladíci byli vojáky tehdy ‚Sovětské', kdysi ‚Rudé', ještě dříve ‚Carské' a nyní ‚Ruské' armády. Naše životy ale začala normalizace plně ovlivňovat v roce 1969. Po ‚*plénu ústředního výboru Komunistické strany Československa*' v dubnu (kdy se k moci dostal Gustáv Husák) a po násilném potlačení protestů v srpnu 1969. A nakonec po přijetí ‚*Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti od XIII. sjezdu KSČ*' předsednictvem komunistické strany v roce 1970. Tehdy v Československu definitivně nastalo období hibernace, do nějž byla společnost postupně uvedena a byla v něm udržována až do listopadu 1989. Co se týče sociologie, definitivně byla její normalizace, rozuměj hibernace, završena roku 1971, kdy Ústřední výbor komunistické strany projednal „*Nástin kritické analýzy společenských věd zejména v ČSAV*", ve kterém to sociologie jako *buržoazní věda* a *výraz oportunismu* schytala na 19 stranách, snad ještě více než ekonomie [Pecka 2011].[41] Hibernace společnosti byla doprovázena sérií čistek spojených s vyhazovem ze zaměstnání v celém spektru sociální struktury.

Jedním z ‚čisticích' mechanismů normalizace byl systém prověrek myšlení v tzv. pohovorech, kde se muselo odpovídat na otázku: „*Souhlasíte se vstupem spřátelených armád*…", takže již formulace otázky napovídala, s jakou odpovědí se počítá. Co čeká ty, kdo by odpověděli ne, si každý mohl spočítat. Padesátá leta nebyla tehdy ještě tak vzdálenou minulostí. Osobně jsem tomuto morálnímu dilematu (dodnes nevím, jak bych odpovídal, nevylučuji ani ne, z mladistvé nerozvážnosti, ale jistý si tím nejsem) unikl jen z časových důvodů. První příležitostí, kdy mi mohla být tato otázka položena, byl až můj nástup do zaměstnání koncem sedmdesátých let, kdy se podobné mechanismy již ritualizovaly a i pro normalizátory již ztratily své kouzlo (dodat si pocitu výjimečnosti a zadostiučinění). Pracovnice kádrového oddělení, která by mi záludnou otázku měla položit, začala dotazem, který mě spíše otrávil, než vyděsil: „*Jak jste se vyrovnal s náboženskou otázkou*?" Pochopil jsem, že je to poněkud prostoduchá osoba, a tak jsem odvětil, že otázce příliš nerozumím a požádal jsem ji o vysvětlení, co to znamená. Když mi to nebyla schopna vysvětlit a jediným upřesněním po její pětiminutové snaze byla jen otázka, zda posílám dítě do náboženství, mohl jsem s klidným svědomím po pravdě říct, že neposílám (první dcera se nám narodila až po

41 Informace o sociologii v tomto období lze najít například v Možném [2004], Petruskovi [2004], nebo v zápise z konference ‚Kulatý stůl' *Česká sociologie v letech 1965–1989,* který se uskutečnil ve velkém zasedacím sále Vily Lanna dne 27. května 2003 [2004], ale i v dalších statích, například: Machonin [2004]; Musil [2004]; Petrusek [2004], popřípadě v rozhovorech s Ivo Možným [Vido 2016].

půl roce od tohoto rozhovoru).[42] Nechtěla to již rozvádět a položila mi další, celkem neutrální otázku, a když jsem i po ní a také po třetí položené otázce znovu a znovu žádal, s naivním výrazem v obličeji, o vysvětlení, které mi nedokázala poskytnout (a byla si toho stále více vědoma), vzdala to. V prvních letech normalizace to ovšem jistě taková klauniáda, jako v tomto případě, nebyla. Tehdy sice již nešlo o život či uvěznění jako v padesátých letech, ale šlo o živobytí, pracovní kariéru a perspektivy – nesouhlasná odpověď vás nasměrovala do dělnické třídy jen s malou nadějí na návrat k intelektuální nemanuální práci. V etapě normalizace, kterou popisuji, ale šlo spíše již (i když asi ne vždy) o ritualizovanou formální proceduru (proto není tato historka popisem mého hrdinného činu, ale absurdity doby).[43]

Normalizaci a čistkám se pochopitelně nevyhnula nejen sociologie jako věda, ale nevyhnuly se jim ani jednotlivé instituce s ní spojené a lidé v nich působící. Bylo to vše podobné tomu, co žádal dekret Ferdinanda III. v době rekatolizace a „obrácení Čech na víru", podle něhož „*museli všichni profesoři odpřisáhnout, že věří v doktrínu neposkvrněného početí. Dekret uváděl, že teologická jednomyslnost je zásadním předpokladem pro to, aby se předešlo velkým rozdílům v názorech, konfliktním a nesouhlasným stanoviskům, chaosu v hlavách a nejednotnému smýšlení*" [Louthan 2011:98]. Neboť nedostatek kázně, pořádku a kontroly uvnitř (náboženské) komunity byl mocí chápán jako její největší slabina. Na univerzitě v Brně čistky začaly již v roce 1969. Tak jako v roce 1968 Sovětská armáda obsadila Československo, začala armáda ‚normalizátorů' obsazovat Filozofickou fakultu brněnské univerzity, kam jsem v té době nastoupil jako student. Tvořili ji jak osoby z jejího akademického sboru, tak i invazivní osoby, přicházející na univerzitu z aparátu komunistické strany a bůhví odkud. Asociuje se mi to s bolševníkem velkolepým, který je také v české přírodě invazivní rostlinou. Mimochodem, spolu s domácím bolševníkem obecným může tvořit hybridy, což představuje v české přírodě další problém. V prvním období se ‚normalizátoři' přicházející zvenčí na univerzitní půdě pohybovali s jistými rozpaky. Mám-li to vyjádřit metaforicky, mnozí teprve bloudili tiše, rozpačitě a nejistě,

42 Teprve později jsem pochopil, proč začala náboženskou otázkou. Na okrese, tehdy ještě nazývaném gottwaldovském, měla strana se svými straníky na valašských vesnicích velké problémy. Chodili jí mnohde do kostela a dětem poskytovali náboženskou výuku, i když nebyla v osnovách základních ani středních škol. Zatímco ještě podle zákona z roku 1948 byla škola „povinna starati se o náboženskou výchovu žáků podle jejich náboženského vyznání", již v následujících letech, a to na celé období až do roku 1989, komunistický režim učinil z učitelů a učitelek bojovníky a bojovnice proti náboženství. K jejich povinnostem patřilo, mimo jiné, i docházet do rodin a přesvědčovat rodiče, aby děti neposílali do náboženství (zažila to moje žena ještě koncem padesátých let).

43 Když jsem si jako ‚absolvent' vysoké školy odbýval svou roční ‚základní vojenskou službu', psali vedoucí družstev na své podřízené, vojíny téhož věku jako oni, posudky a měli k nápomoci instruktážní brožurku s vzorovým jednotným posudkem, který začínal vzletnou větou: „*Soudruh … (vepište jméno) je oddaný socialistickému zřízení a komunistické straně a nenávidí kapitalistický řád…*" prosím, doslova! Jak pak bylo zřejmé, oddáni socialismu a komunistické straně a nenávidějící kapitalismus tak úředně byli všichni a důstojníci Československé lidové armády si mohli oddechnout a hrát kulečník. Já, jako vedoucí skladu radiostanic, jsem podřízené neměl a byl jsem této aktivity ušetřen.

ještě bez akademických titulů, se svými aktovkami (to bloudění může být metafora, ty aktovky, to je moje skutečná vizuální vzpomínka, byly pro ně typické) tmavými chodbami po budově fakulty, která byla postavena v neorenesančním stylu mezi lety 1871–1872 pro městský chlapecký sirotčinec.[44] Postupem času ale nabývali na sebevědomí, pronikali i do univerzitních pracoven, získávali akademické tituly a utužovali režim univerzitního života.

Co se týče sociologie na brněnské univerzitě, slavila normalizace vítězství „*na konci jarního semestru 1971, kdy byly po prověrkách prořídlé tři katedry společenských věd – sociologie, dějin filozofie a logiky, filozofie a metodologie věd – sloučeny k 12. červnu 1971* (opět) *v jednu katedru,* tentokrát *marxismu-leninismu*" [Možný 2004]. Rozšíření povinného přívlastku ‚marxistický' v různých názvech na ‚marxisticko-leninský' bylo součástí folklóru normalizace. Petrusek [2004] konstatoval, že to „*neznamenalo nic jiného než více či méně vědomou analogii ‚bolševizace', která proběhla v komunistické straně Československa ve 20. letech*" a byla prvním krokem jejího podřízení se strategii a zájmům Sovětského svazu. Vedoucím oddělení sociologie v rámci *katedry marxismu-leninismu* se stal Miroslav Ovesný (1917–2002). Jak již bylo řečeno, na Filozofickou fakultu přišel v roce 1964 s Josefem Solařem. Bývalý skaut, ale tehdy především marxista. Nejspíše byl přesvědčeným marxistou, ale zda marxismu znalý, toť otázka. Jako studující z té doby mohu říct, že nám sice nic nevzal, choval se k nám tolerantně a mohli jsme si dovolit vůči marxismu občas i nějakou nekorektnost, za níž nás nekáral a jistě ji ani nikam nehlásil, ale zhola nic nám nepředal. Hodnocení osob a jejich jednání v některých situacích ovšem bývá jen málokdy jednoznačné a mnohé není nezúčastněnému pozorovateli viditelné a čitelné. Natož aby bylo jasné, co je přitom v tom daném okamžiku důležité či důležitější. Ivo Možný [2004] na působení Ovesného na katedře vzpomínal slovy: „*Byl to muž, který nikdy nic nepublikoval a skoro nic neříkal* (podobně jsem ho tak poznal i já, to ale ostatně v té době nebylo na univerzitě ve společenských vědách nic výjimečného).[45] *Díky tomu prošel prověrkami jen s pokáráním a byla mu svěřena tato provizorní a dočasná odpovědnost. Byl to muž slušný a k sociologii i k perzekuovaným kolegům naprosto loajální.*"[46]

---

44 Ulice Grohova, na které stála, se původně jmenovala Sirotčí ulice. Po vzniku Masarykovy univerzity v roce 1919 získala budovu do užívání její Filozofická fakulta, která se však o ni zprvu musela dělit s ředitelstvím státních drah (ostatní budovy fakulty jsou dostavby z let 1922–1924 a 1959–1961).

45 Chyběl mezinárodní styk a srovnání se světem, nebyla zde ani žádná kritéria (mimo ideologických) pro posouzení výkonu, a navíc k němu chyběla i motivace. Takže, až na výjimky, si žily společenské vědy a jejich protagonisté (pokud nebyli z univerzity vyhozeni) v okolnostmi vynucené, ale celkem pohodlné (i když část z nich po tom netoužila) ‚*splendid isolation*'.

46 Ivo Možný mi to odkryl, když jsem po něm převzal katedru a polemizoval jsem s jeho požadavkem, abych z titulu této funkce šel penzionovanému Ovesnému pogratulovat při jakémsi jeho kulatém životním výročí; přesvědčil mě tím, a tak jsem k němu zašel.

Začátek mé anabáze studiem sociologie v době normalizace

„Je to zvláštní a nespravedlivé, pronesl Gauss, názorný příklad politováníhodné nahodilosti existence, že se člověk narodí do určité doby a je k ní připoután, ať chce nebo nechce. To nám poskytuje nespravedlivou výhodu před minulostí a dělá z nás šašky budoucnosti.“

Kehlmann Daniel. 2007. *Vyměřování světa*. Brno: Vakát, str. 6.

Moje cesta sociologií začala tedy v období nejméně vhodném. V září roku 1969, v jednom z nejnešťastnějších okamžiků moderních dějin Česka a v nejnešťastnější době jak pro celou společnost, tak i pro společenské vědy (sociologii zejména) a pro jejich studium. Přijali nás v tom roce na různé kombinace sociologie s jinými obory (s filozofií, politickou ekonomií, etnografií, historií, ba i s divadelní nebo hudební vědou) celkem třicet šest. Tedy přijali, vlastně jsme absolvovali slavnostní rituál inaugurace a pak nám bylo oznámeno, že se studijní obor sociologie ruší a máme přestoupit na práva. Normalizace byla stále v počáteční fázi, takže univerzita ještě přece jen váhala použít násilnější postup. Snad proto požadavek nebyl formulován ‚*musíte přestoupit*‘, ale jen ‚*kdo chce, může přestoupit*‘, aniž se ovšem řeklo, co se stane s těmi, kdo přestoupit nebudou chtít. Nevím, zda tehdy výuku sociologie na brněnské univerzitě zachránilo, že na právnickou fakultu z nás přestoupily jen čtyři osoby, nebo jiné okolnosti, které s námi nesouvisely. Tak jako tak, po dvou měsících nejistoty a zahálení pro nás studium nakonec přece jen začalo. Čtyři roky jsme pak byli posledním otevřeným ročníkem studia sociologie v Brně, další byl otevřen až v akademickém roce 1973–1974[47]. Což Ivo Možný [2004] komentoval s ironií mu vlastní: „*Při snižujícím se počtu posluchačů byl nakonec v Brně menší počet posluchačů na jednoho učitele než na univerzitě v Oxfordu*.“

Jen nevím, co jsme vlastně začali studovat, sociologii asi ne. Alespoň ne v obsahu, rozsahu a způsobem (o podmínkách studia ani nemluvě), jakým ji tehdy studovali naši vrstevníci na univerzitách mimo blok zemí s komunistickými režimy. Tehdy jsme si to ani neuvědomovali, neměli jsme totiž naše studium s čím srovnávat. Ale bylo nám jasné, že spíše než o studium na vysoké škole, jde v mnohém o karikaturu vysokoškolského studia. Místo vědy jsme se v mnoha případech setkávali s ideologií,[48] samostudium a četba se po nás prakticky nepožadovaly, poslouchali jsme jen přednášky, a i ty nás často jen opakovaně a donekonečna seznamovaly s axiomy víry: *co je to základna a nadstavba, jaké třídy ve společnosti existují*…. A výuka měla charakter výuky středoškolské. Existovaly ovšem výjimky – Hana Librová, Jaroslav Střítecký, Miroslav Gregor, ale třeba i externistka Miluše Pazderová z Ústavu hlavního architekta města Brna. Podobně jako já byla v té době příznivkyní tvorby Jana Vodňanského a Petra Skoumala, kteří občas vystupovali v legendárním

47 Mimochodem, v tomto ročníku nastoupil ke studiu můj kolega, dnes profesor Ladislav Rabušic.

48 *„Ideologie není odrazem reality, ale naopak návodem, jak tuto realitu ovlivňovat“* [Duby 2008:21], s poznáváním reality má tedy jen máloco společného.

a dodnes populárním brněnském klubu ‚*Šelepka*' na Šelepově ulici (možná jejich obliba souvisela i s tím, že mírná absurdita jejich textů byla jakousi parodií daleko hlubší absurdity té doby). Ta nás ve smysluplně koncipovaném předmětu sociologie města seznámila s chicagskou školou a tehdejšími pracemi Jiřího Musila (*Sociologie soudobého města* [1966] a *Sociologie bydlení* [1971]). Osobně jsem se s Jiřím Musilem seznámil až mnohem později. Dohromady to vše představovalo slušnou, ale přece jen malou oázu v ideologické poušti.

Neskrývaná ideologizace našeho studia začala již v prvním ročníku, i když zatím plíživě a rozpačitě. Celý první ročník studentů všech oborů musel v aule fakulty poslouchat v ruštině vedené přednášky misionáře z Moskvy, vyslaného na dobyté území obnovit starou víru (paralelu s jezuity po Bílé hoře nehledejte, i přes špatnou pověst, nabytou v Čechách zejména v 19. století, měla jejich mise v Českých zemích i svá pozitiva)[49] ve ‚vědecký komunismus'. Kontrola docházky tehdy ještě byla poněkud formální, a tak jsme se do auly chodili jen podepsat na prezenční listinu. Někdy jsme ale pro zábavu zůstávali a pak svými odchody v průběhu přednášek budili nevoli sovětského soudruha, který si na to stěžoval. Ten tvořil komickou dvojku s jedním z tehdejších proděkanů, jenž každou přednášku k naší zábavě, tváří v tvář k nám, za katedrou prospal. Možná ho to také nudilo, možná to byl jen zvyk a patrně tak činil i ve své pracovně. Jen občas se probudil a křídou na tabuli napsal český překlad ruského slova, které při probuzení jako poslední zaslechl a překládat ho většinou ani nebylo třeba. Tím splnil svou společenskou roli, opět usedl za katedru a na pár minut si zase zdříml, což se do konce přednášky ještě několikrát opakovalo.

Byl jsem svědkem toho, jak ten soudruh lektor z Moskvy pobíhal po univerzitní knihovně a vykřikoval, jak je to možné, že zde nemají spisy soudruha Kosygina. No holt, tehdy je ještě nestačili z Moskvy přivézt, natož je nechat přeložit. Pro vysvětlenou. Všichni vedoucí tajemníci komunistické strany v Rusku, ale i v Československu se dočkali vydání svých hlubokých myšlenek v sebraných spisech. A strana po jejich sesazení, či popravě (krátce před uvězněním a popravou Josefa Slánského se chystalo vydání jeho sebraných spisů) měla problémy, když byly jejich myšlenky prohlášeny za chybné a spisy musely být stahovány z knihoven. V případě Kosygina se jednalo o předsedu Rady ministrů Sovětského svazu, tj. vlády SSSR, který spolurozhodoval s Brežněvem o invazi do Československa. Samozřejmě že ne bez souhlasu, ba dokonce prosby našich soudruhů Bilaka, Koldera, Indry, Švestky, Kapka (signatářů tzv. zvacího dopisu ústřednímu výboru sovětských komunistů, který k intervenci pobízel, i když byl nepochybně tímto výborem objednán) a 99 komunistů pracujících v pražské automobilce Praga (hezké a v podobných režimech hojně využívané číslo – podívejte se na volební výsledky v letech 1948–1989; například v roce 1986 volilo 99,39 % oprávněných voličů, z nichž 99,94 % hlasovalo pro předem prověřené a vybrané kandidáty režimní tzv. ‚Národní fronty'). Byť všichni zmínění posloužili jen jako ochotní ‚užiteční idioti' (použití tohoto označení pro naivní evropské sympatizanty

49 Louthan [2011]; Čornejová [1995] nebo i Čornejová [2022].

s bolševickou revolucí se přisuzuje V. I. Leninovi). Invaze by byla provedena i bez jejich pozvání a Bilak a spol. ani dělnicko-rolnickou revoluční vládu nakonec sestavit nedokázali.

Ve ‚vědeckém komunismu' šlo tehdy pouze o zápočet a ten udělovali vedoucí seminářů, náš seminář vedl nějaký soudruh snad z krajského výboru komunistické strany. Účast na nich byla sice také povinná, ale tehdy bylo ještě možné i na seminářích účast různě podvodně vykazovat, nebo neúčast omlouvat (strana v tom neměla ještě pořádek, jako později). Jak si pamatuji, byly přijímány i omluvy poněkud (ba někdy zcela) bizarní a nepravděpodobné. Neuvádím je, mohly by dnes vyznít absurdně a nevěrohodně, ale v tehdejší absurdní době? V podstatě to byla ještě legrace, postupně to ovšem legrací přestávalo být.

V horšící se politické a společenské atmosféře jsem měl zpočátku větší obavy spíše z politické ekonomie než ze sociologie, což byl můj druhý obor ve studijní kombinaci. Již ten název! Ve skutečnosti přitom jde o teoretický systém, který se v ekonomii začal formovat od Williama Pettyho či Adama Smithe někdy v 17. století. Paradoxně byla ale její výuka zasažena ideologií méně než výuka sociologie. Měli jsme sice mezi předměty nesmyslnou ekonomii socialismu s výkladem jejích ‚objektivních' zákonů – neboť vývoj je, podle marxistů, výsledkem jejich působení, s čímž nic nenaděláme (tedy ani s komunistickým režimem, který je tady také díky působení těchto objektivních zákonů, podle nichž společnost řídí). Předmět ekonomie kapitalismu byl z velké části jen čtením a výkladem Marxova *Kapitálu*, což se ovšem pro mě ukázalo nakonec přínosné (těžko bych se jím jinak prokousával).

V mém textu se slovo marxismus objevuje většinou s negativní konotací, což je dáno tím, že jsem se s ním jak na fakultě, tak – a to zejména – v každodenním životě setkával v jeho stalinském (ve svém raném mládí) či leninském výkladu (v době svého studia), nehledě k nesmělým návratům k mladému Marxovi v šedesátých letech [viz Petrusek et al. 2011:36]. Konec konců, není snad jediného otce sociologie, který by se marxismem nezabýval. Byť jsou mezi nimi i takoví, kteří ne. Nemíním zde řešit otázku, zda Marx patří nebo nepatří do dějin sociologie (podle mě jistě ano), jen poznamenávám, že i když mnohé jeho postřehy nejsou od věci ani dnes, jako celek je minulostí, jejíž oživování může být pro každou společnost rizikové. Osobně mi již tehdy vadil (snad to není vzpomínka ovlivněná pozdějším vývojem mého myšlení, tedy současnost promítnutá do minulosti) důraz marxismu na příčinnost. Vývoj, daný nevyhnutelností působení společenských zákonů, má podle něj spíše povahu zákonů přírodních, než že by byl důsledkem společenského jednání. S Marxem jsem se tehdy vyrovnával spíše sám, za pomoci jeho hojně vydávaných děl i prostřednictvím opatrně kritické reflexe jeho díla Zygmuntem Baumanem [1966] či Márií Hirszoviczovou [1966]. Později mi ve vyrovnávání se s Marxem pomohl Jaroslav Střítecký a až mnohem později se mi dostala do rukou ‚*Bída historicismu*', kterou napsal Karl R. Popper [1994] a jež varovala před nepřáteli *otevřené společnosti*.

Našla se ale také okénka pro seznámení se se stavem (nemarxistických) ekonomických teorií té doby. Samozřejmě jen velmi letmo a selektivně, přičemž tehdy v Československu neexistovala dostupná relevantní literatura. První nemarxistická učebnice ekonomie, od Paula Samuelsona a Williama Nordhause [1991], se na českém knižním trhu objevila až po roce 1989. Zajímavý byl předmět dějiny ekonomických teorií, v němž nám byly poměrně nedogmaticky vyloženy některé sice starší, ale pro vývoj ekonomického myšlení důležité směry ekonomického myšlení, počínaje fyziokraty. Opět ale podrobněji spíše jen ty nekonfliktní anebo ty, které byly pro svoji dobovou vázanost snadno kritizovatelné (nebo je již kritizovali soudruzi Marx, Engels a Lenin). Co se týče novějších, ba novodobých ekonomických nauk, pak zaplať pánbů za zlatá šedesátá léta, neboť nám zanechala alespoň v té době vydané ‚*Dějiny ekonomického myšlení 20. století*' od Èmile Jamese [1968] a ‚*Ekonomické myšlení dvacátého století*' od Claude Napoleoniho [1968].

Antikvariát na České ulici mi pak poskytl obstarožní, ale velmi kvalitní ‚*Dějiny nauk národohospodářských od dob fyziokratů až po naše dny*', které napsali Charles Gide a Charles Rist a vydal je v roce 1928 v Praze Jan Laichter. Musíte si uvědomit, že až na privilegovaná vědecká pracoviště, jakým se třeba stal v roce 1983 založený – podivuhodný a kouzelnický (kde se vzal, tu se vzal, dodnes nevím, co si o něm a o jeho založení mám myslet) – *Kabinet prognóz Československé akademie věd,* v roce 1986 přejmenovaný na *Prognostický ústav,*[50] bylo v té době prakticky nemožné dostat se k aktuální (ba i k té neaktuální) zahraniční literatuře z jakéhokoliv společenskovědního oboru. K tomu se ještě podrobněji dostanu v dalším textu. Většina výuky se pak na oboru politické ekonomie sestávala z ideologií nezatížených ‚praktických technikálií', jako byly hospodářský zeměpis, rozhodovací analýza, teorie řízení, účetní evidence etc. Možná ten, i když malý, ale přesto existující rozdíl mezi výukou sociologie a výukou politické ekonomie byl dán i tím, že sociologii jsem studoval na fakultě filozofické a ekonomii na fakultě přírodovědecké.

50 Prognostika mi, alespoň v podobě, v níž byla u nás tehdy pěstována, připadala poněkud směšná a dobré pověsti jí nedodaly ani její moskevské kořeny. Ale možná se mi do vzpomínek vkrádá averze k ní a k jejím tehdejším reprezentantům, nabytá v pozdější době. Jaroslav Střítecký ji charakterizoval slovy *„byla to blbost, ale přínosná"*.

Základní handicapy našeho studia

„Čtením se člověk stává hotovým, jednáním připraveným a psaním přesným."
Bacon Francis. 2010. „O studiích". Pp. in *Eseje o věcech veřejných. Výbor z esejů Francise Bacona; Thomase Dekkera; Gilberta Keitha Chestertona; Jonathana Swifta*. Praha: Dybbuk, str. 13–15 (1597. *Essaye*).

Vedle ideologické zátěže a fragmentovaného, schematického a obsahově chudého výkladu se nám v průběhu našeho studia sčítaly i další významné handicapy. Protože ovlivnily jak naše studium, tak i naši profesní budoucnost a také proto, že se obecně týkají základních klíčů ke vzdělání, věnuji jim zde větší pozornost. Především mám na mysli absenci požadavků po psaných textech. Nepamatuji se na žádný esej, který bychom museli psát, a snad nepřeháním, když konstatuji, že prvním kompaktním psaným textem, který byl po nás požadován, byla naše diplomová práce na závěr studia. O smysluplné diskusi na seminářích nemohla být řeč a co se týče četby, nebylo vlastně moc o čem diskutovat. Literatura k četbě nám byla totiž zadávána v minimálním rozsahu a projevovat v této oblasti vlastní iniciativu bylo obtížné, protože vhodná literatura byla jen obtížně dostupná, ba nedostupná. O její existenci jsme vlastně ani nevěděli.

Psaní a diskuse

"Doing good research and becoming an effective author are not separate processes, but closely related aspects of intellectual development that need to work in parallel."
Dunleavy Patrick. 2003.
Authoring a PhD. How to Plan, Draft, Write and Finish a Doctoral Thesis or Dissertation.
Houndmills: Palgrave.

„Potřebujeme druhé lidi, abychom si na nich své myšlenky vyzkoušeli; abychom zjistili, zda se osvědčí."
Popper Karl R. 1998. *Život je řešením problémů. O poznání, dějinách a politice.*
Praha: Mladá fronta, str. 138.

Co se týče psaní, jeho význam při studiu spočívá v tom, že *„písemný projev klade mnohem větší nároky na logiku, členění myšlenek, syntaktickou správnost, výstavbu textu, návaznost vět a celkovou přijatelnost textu"* [Schwanitz 2013:34]. Metaforicky bychom to mohli vyjádřit výrazněji i větou, kterou jsem s oblibou používal při konzultacích s některými studujícími: „Co *není napsáno, neexistuje*".[51] Psaní nás nutí uspořádat naše myšlenky a teprve psaný text ukáže, zda je dokážeme vyjádřit slovy, a dovolí nahlédnout na to, co je v našem uvažování významné a co ne (umožní nám tak činit i retrospektivně při opakovaném nahlížení do dříve psaného textu). Verbálně vyjádřená myšlenka, která se zdá nová a podnětná, se mnohdy v psané podobě ukáže jako banální a triviální (její písemná podoba ovšem může někdy

51 Později mi to ověřila moje pedagogická zkušenost. Z těch, kdo chodili opakovaně na konzultace ke své diplomové práci, aniž své myšlenky předložili v písemné podobě, ji nakonec jen málokteří úspěšně dokončili.

vyvolat jiné, zajímavé a relevantní myšlenky). Pouze psaný text pak umožňuje konferovat, diskutovat a celkově oslovit širší vědeckou komunitu, než která se sejde u stolu ve studentské hospodě, v posluchárně nebo v kongresovém sále (nezapomeňme ani na jeho předsálí, kde se vedou diskuse na neformálním fóru)[52]. Proto je ve vědě tak velký důraz kladen na publikování, umožňuje totiž jak šíření myšlenek, tak i širokou kritickou diskusi o nich. O diskusi sice Francis Bacon ve zmíněném eseji nepsal, ale je fakt, že teprve když jsme nuceni své myšlenky formulovat, hledat pro ně argumenty a vyvracet protiargumenty, zjistíme, co je z našich myšlenek nosné a co banální. Diskuse nám dá i potřebnou zpětnou vazbu, inspiraci, zpochybnění toho, co pro nás bylo jisté. Obdobně je tomu i s posudky našich textů. To, zda myšlenky, které vám rotují v hlavě, jsou či nejsou geniální, zjistíte až tehdy, když s nimi jdete na trh. Diskutovat o tématech, které nás či jiné zajímají, nebo o otázkách, na které hledáme odpovědi, či o problémech, které řešíme, na tom stála již antická filozofie. Základy tradice diskuse jakožto zpochybňování domněnek a argumentů uváděním protiargumentů jako nástroje poznání, cesty k hlubšímu porozumění a vyvození základních pravd vlastně doložitelně založil Sokrates již ve 4. století před naším letopočtem. Jeho dialogy prezentované Platónem (427–347 př.n.l.) ilustrují, jak v diskusi přimět protivníka uvědomit si, co vlastně neví, i když si myslel, že ví, přimět ho věcnou argumentací k přehodnocení svého vědění a dovést ho k uvědomění si, že pravdu může mít i někdo jiný než on.[53] Bohužel existuje i umění dostat v každé debatě za pravdu, jak ho již v roce 1830 popsal Arthur Schopenhauer (1788–1860) v krátkém eseji, který vyšel v českém překladu [Schopenhauer 2019]. Když si jeho text přečtete, s hrůzou zjistíte, že některé z popsaných způsobů neboli ‚úskoků', jak toho dosáhnout jsou i dnes bezostyšně používány, a to i – nebo spíše zejména – v politických debatách a v masmédiích.

Četba – nevěděli jsme, proč číst

„My všichni čteme sami sebe i svět kolem nás, abychom nahlédli, kdo jsme a kde se nacházíme. Čteme, abychom rozuměli, nebo abychom začali rozumět."

Manguel Albert. 2012. *Dějiny čtení*. Brno: Host, str. 20.

„Nečtěte ovšem, tak jako dítě, pro zábavu, ani jako ctižádostivý člověk, pro poučení. Čtěte pro život."

Flaubert Gustav. 1971. *Dopisy*. Praha: Mladá fronta, str. 148
(dopis slečně de Chantepie. Paříž, 16. června 1867).

Sociologii se sice nelze naučit jen z knih, natož z knihy jediné, i kdyby se jednalo o sebeskvělejší učebnici, ale na druhé straně se ji nelze naučit ani bez knih! Mezi základní handicapy mých studií tedy patřilo, že po nás nikdo intenzivní četbu nevyžadoval. Pamatuji

52 Vedlejším produktem konferování tak může být i zisk individuálního sociálního kapitálu (česky známostí).

53 Měl jsem v tomto ohledu velké štěstí, brněnský antikvariát mě zásoboval jedním Platonovým dialogem za druhým (hlavní díky ale jistě patří nakladatelům první republiky, kteří je v takovém rozsahu vydávali). I když jsem je tehdy nedokázal plně pochopit a v mnohém jsem je ocenil až v pozdním věku.

si, že počet knih, které jsme měli načíst, nepřekračoval v žádném z předmětů číslo pět až šest a byly i předměty s třemi knihami, ba i předmět s knihou jedinou. Něco jako samostudium tak prakticky neexistovalo, výuka probíhala stejným způsobem jako na středních školách – poslouchali jsme výklad a pořizovali jsme si z něj poznámky. Nikdo nám nevysvětlil, jak číst, ale ani proč číst, natož co číst.

Možná ale je třeba v úvodu pár poznámek o četbě jako takové. Slova, ať již vyprávěná, nebo později psaná a nakonec tištěná, stvořila kulturu (nebyla jen pouhým prostředkem komunikace při nějaké činnosti), která stmelovala jedince ve společnost a byla prostředkem udržování její soudržnosti i prostředkem uchovávání její kolektivní paměti. Naše moderní doba je bytostně spojená s knihtiskem, obecnou gramotností a četbou. Dnes ovšem tištěné slovo, jež stálo u zrodu moderní společnosti nejen v přeneseném smyslu, ale i skutečně (ať již jde o knihy, o noviny či časopisy), vytlačují jiné formy komunikace, sdělování a uchovávání kolektivní paměti. Kniha ztrácí svůj monopol a značnou část své přitažlivosti, o niž ji připravily nové způsoby komunikace. Tak jako ona sama kdysi o ni připravila osobní vyprávění ‚face to face'. Přesto je ale úloha tištěného slova stále v mnohém nezastupitelná (a to nejen, když vypadne internetová síť).[54] Jsou samozřejmě i jiné formy získávání životních zkušeností či intelektuální zralosti. Život nelze prožít v knihách, ale chceme-li dosáhnout širšího vědění, pak ho nemůžeme prožít ani bez knih. Při vysokoškolském studiu (nejen sociologie) je pak zatím stále požadavek četby triviální, ale velmi důležitý.

Četbu je přitom možné obhajovat *utilitárně* tím, že sama o sobě rozvíjí intelekt (dispozici k abstraktnímu myšlení a chápání, schopnost kritického i tvůrčího myšlení…), stejně jako *intelektuálně* tím, že rozšiřuje kulturní rozhled, nebo tím, že zvyšuje vnímavost, či tím, že nás seznamuje s životy, které bychom jinak neprožili a s názory na život či s otázkami, které by nás jinak nenapadly. Když čteme, čteme sami sebe i svět kolem nás, abychom nahlédli, kdo jsme a kde se nacházíme a na co navazujeme. „*Čteme, abychom rozuměli, nebo abychom začali rozumět*" [Manguel 2012:20]. A platí to nejen o odborné literatuře, v našem případě sociologické (šířeji i literatuře filozofické a dějepisné), ale i o beletrii, dramatech a poezii.

Výstižně to charakterizuje Milan Kundera: „*Svým vlastním způsobem, svou vlastní logikou, odhaloval román jednu po druhé různé stránky existence: se současníky Cervantesovými se ptá, co je dobrodružství; se Samuelem Richardsonem začíná prozkoumávat, ‚co se děje uvnitř', odhalovat tajný život citů; s Balzakem objevuje vkořenění člověka do dějin; s Flaubertem zkoumá až dotud neznámé území všednodennosti; s Tolstým se sklání nad zásahy iracionálna do lidského rozhodování a jednání. Sonduje čas: neuchopitelný okamžik minulosti s Proustem; neuchopitelný okamžik přítomnosti s Jamesem Joycem. Táže se s Thoma-*

54 Diskutují o tom třeba ve svém dialogu *Knih se jen tak nezbavíme* Jean-Claude Carrière a Umberto Eco [2010].

sem Mannem na roli mýtů, které z dáli času řídí naše kroky. A tak dál a tak dál." [Kundera 2005:11–12].[55]

Zde nemám na mysli ani tak přímou a konkrétní vazbu mezi literaturou a sociologií – popisy společnosti v románech, jak to zmiňovali a oceňovali Karl Marx nebo později Peter Berger s odkazem na romány Honoré Balzaca, nehledě na Umberta Eca, který odkazuje i na romány, které napsali Alexandre Dumas (‚*Monte Christo*') či Eugène Sue (‚*Tajnosti Pařížské*') a na mnoho dalších literárních autorů. Spíše připomínám to, jak literatura jako celek uchovává kolektivní paměť lidstva (pochopitelně i s odkazem na podobu lidských vztahů – jen je třeba brát v úvahu, že se v ní může mísit to, co existovalo, s představami o tom, co by existovat mělo). A individuálně nám umožňuje, jak zdůrazňuje Umberto Eco [2008:308], žít nejen svůj vlastní život, ale i spoustu jiných skutečných i vymyšlených životů. V knihách není úplně všechno, ale je v nich dost na to, aby stálo za to je číst. Bloudit literaturou i jednotlivými knihami.

Nehledě na intelektuální přínos knih, přínos jejich četby je i *morální*. Od svých počátků obsahuje literatura nekonečnou diskusi o antropologických konstantách lidského života a lidského soužití, jako jsou třeba odpovědnost, vina a trest, zločin a svědomí, láska a nenávist … Seznamuje nás s variantními modely lidského jednání a mezilidských vztahů, s jejich dramaty (jako je tomu modelově u Dostojevského). Ať již současně s jejich hodnocením (s nímž můžeme ale nemusíme souhlasit), nebo tak, že je existence tohoto hodnocení ve společnosti autorem předpokládána. A nejde jen o výchovné romány, kterých je v literatuře celá řada a ani ony nejsou nevýznamné. Hodnocení může být ponecháno také na čtenáři. Nemohu nevzpomenout slova Michaila Bachtina (1895–1975) o polyfonních románech Dostojevského, v nichž jsou, podle něho, jejich hrdinové autonomními osobnostmi v polyfonním záměru spisovatele. A „*k pravé existenci člověka můžeme proniknout pouze prostřednictvím dialogu a za předpokladu, že tato existence se nám na oplátku sama svobodně otevře … celý román je konstruován tak, že autor nemluví o hrdinovi, ale s hrdinou*" [Bachtin 1971:82; 88].[56] A tak nás svět románu může přivést k poznání rozdílných hodnot a hodnotových dilemat a konfliktů (pro mě vedle Dostojevského třeba i François Mauriac či Karel Čapek, jehož prostřednictvím jsem se dostal i k antickým dramatům a k Plutarchovi). V neposlední řadě je zde i *emocionální* a *estetický* přínos literatury, četba přináší nové emoce a potěšení, ale klade i otázky (u mne například Stendhal, William Faulkner), přináší poznání skrytých vrstev společnosti a pohybů v nich (pro mě

55 Je zajímavé, že v tomto výčtu (takové výčty nemohou být nikdy vyčerpávající) chybí třeba Shakespeare, ale myslím si, že to není opomenutí jeho významu, jako spíše fakt, že jeho tvorba zrcadlí téměř vše, co Kundera přiřazuje jednotlivým autorům, které zmiňuje. Dotýká se mnohých fenoménů, které můžeme považovat za antropologické konstanty.

56 Četba jeho románů někdy vzbuzuje otázku, zda jsou šílené jejich postavy, nebo je šílený autor. Vezměte to ale jen jako hyperbolické vyjádření určité úcty k tomu, jaké otázky dovedou jeho romány klást – odpovědi na ně si pak musíme najít sami, v tom nám autor moc nepomůže.

například Franz Kafka, Michail Bulgakov či Hermann Broch) i cizích soukromých vesmírů (u mne například Gustave Flaubert, Hermann Hesse, Albert Camuse) a formuje náš vkus (pro mě například Marcel Proust).

Knihy samy nás neudělají ani chytřejší, ani moudřejší, ani lepší. Představují jen rozšířený prostor pro naše přemýšlení a prostředek poznání, jehož účinnost je dána způsobem jeho použití.

Četba – nevěděli jsme, jak číst

„Některé knihy mějte jen na ochutnání, jiné ke spolknutí, a jen málo jich opravdu přežvýkejte a hleďte je zažít.“

Francis Bacon (cit. in Manguel Albert. 2012. *Dějiny čtení*. Brno: Host, str. 222).

„Dobrá a závažná knížka se čte pomalu a s rozmyslem, člověk občas četbu i přeruší a přemýšlí o to, co právě přečetl, vrací se k některým motivům, popisům a úvahám. Látkou knihy je třeba se prodírat, namáhat se, občas se zastavit a odpočívat, dívat se, kam až se dorazilo.“

Kapuściński Ryszard. 2005. *Lapidárium*. Praha: Mladá fronta, str. 97.

„Proces rozumění se pohybuje v hermeneutickém kruhu, v jehož rámci se jednotlivosti musí objasňovat z celku a celek z jednotlivostí.“

Gadamer Hans-Georg: *Wahrheit und Methode* (*Pravda a metoda*), 1960.

Nejenže po nás nebylo vyžadováno, abychom četli, ale také nám nikdo nevysvětlil, jak máme číst. Jediný správný návod ‚jak číst‘ asi vlastně neexistuje. Všichni čteme a čtený text vnímáme svým osobitým způsobem, silně ovlivněným našimi životními zkušenostmi, naším dosavadním věděním, ale i naší předchozí četbou (knihami, které jsme již přečetli, a způsobem, jakým jsme četbu vstřebali). Jakési zásady zde ovšem přece jen platí. Dnes bych řekl, že základním předpokladem je *číst rád/a, pozorně a empaticky*. Některé knihy lze jen prolistovat, v jiných čteme selektivně pasáže, které nás zaujmou, nebo se týkají předmětu našeho zájmu, další je důležité číst ‚slovo od slova‘, ba je důležité se k nim opakovaně vracet. Neboť *„čtení je kumulativní a roste geometrickou řadou; každé nové čtení staví na tom, co čtenář četl předtím*“ [Manguel 2012:8]. Aby bylo možné pochopit některé texty, je často nezbytné při jejich četbě již znát jiné texty. Každou knihu přečteme a pochopíme v kontextu jiných knih, nebo přímo v konfrontaci s těmi, které jsme přečetli nebo přečteme. Zejména v počátečních letech studia se vyplácí sáhnout čas od času po již přečtených knihách ze základní sociologické literatury. Nejen, že jim lze po čase lépe rozumět, ale mohou člověku i pomoci lépe rozumět tomu, co zrovna čte. Užitečnost opakovaného čtení názorně demonstruje kniha ‚*Objevy pozdního čtenáře. „Druhé čtení“ českých autorů od Máchy k Havlovi*‘, kterou napsal Milan Uhde [2013]. Někdy má význam i opakovaná četba jedné knihy, čteme-li ji jako v hermeneutickém kruhu. Bryan Fay ho

charakterizuje:[57] „*Člověk může pochopit význam části (řekněme věty v románu) pouze skrze poznání významu celku (celého románu); význam celku však lze poznat pouze skrze poznání významu jeho konstitutivních částí.*“ [Fay 2002:175].

Fay demonstruje princip tohoto hermeneutického kruhu na románu ‚*Anna Karenina*‘ Lva Nikolajeviče Tolstého, který začíná větou: „*Všechny šťastné rodiny jsou si podobny, každá nešťastná rodina je nešťastná po svém*“ [Tolstoj 1973:9]. Konstatuje, že „*Plný význam této věty se ozřejmí až na konci románu, kdy se čtenář seznámil s několika rodinami a ví, co Tolstoj míní pojmem štěstí. Hlubší pochopení významu této úvodní věty však zase změní čtenářovo chápání významu celého románu, a to povede k další interpretaci významu první věty…*“ [Fay 2002:175]. Takže je zřejmé, že jde o otázku interpretace.

Existuje i požadavek kritické četby. Knihy (beletrii, poezii, memoáry, sdělení masmédií, sociální sítě …, ale především odborné publikace) nečteme proto, abychom se ztotožnili s jejich postavami, jejich obsahem, či s jejich poselstvími. Nemusíte souhlasit s výkladovými schématy a interpretacemi v nich obsaženými.[58] Mohu k tomu jen parafrázovat citát historika Lancelota Voisina de La Popelinière (1541–1608): „*Kde bychom byli, kdybychom hovořili jen o věcech, jež známe jistě?*“ [Lukacs 2009:45] otázkou: „*Kde bychom byli, kdybychom četli jen texty, s jejichž obsahem souhlasíme?*“ Což je velké riziko při brouzdání po internetu a na sociálních sítích. Jeho výsledkem často bývá nalezení těch, kdo mají souhlasné mínění, a uzavření se v tom, co se dnes označuje jako opinion/filter bubble, uzavřená bublina, v níž si její členové vzájemnou komunikací platnost svého mínění ověřují, potvrzují a víru v ně posilují (*echo chambers*).[59] Proto také doporučuji číst některé pasáže knih či knihy ne proto, že vám poskytnou řešení otázek nebo váš názor na ně potvrzují, jako spíš proto, že ve vás otázky vyvolají a přimějí vás o nich uvažovat. Ostatně z toho, „*že mi, nebo všem, to tak připadá, nevyplývá, že tomu tak je. Lze se možná tázat, zda to lze smysluplným způsobem zpochybnit*“ [Wittgenstein 2010:9]. Mimochodem, není zde jakási příbuznost tohoto požadavku s ‚falzifikací‘ hypotéz, nikoliv snahou o jejich potvrzení, ale snahou o jejich vyvrácení? „*Pokud nejsou vědecké teorie falzifikovány, zůstávají navždy hypotézami nebo domněnkami*“ [Popper 1995a:77]. Přičemž je třeba poznamenat, že i když naše tvrzení (hypotéza nebo teorie) odolává pokusům o falzifikaci, vypovídá to jen o tom, že je lze považovat za spolehlivé (můžeme na základě kritického hodnocení zdůvodnit, proč dáváme některé konkurující domněnce přednost před ostatními [Popper 1995a:77]), nikoliv za pravdivé.

---

57 Opírajíce se o Hanse-Georga Gadamera (1900–2002).

58 Porovnejte například výklad postavy Juliena Sorela, ústřední postavy Stendhalova románu Červený a černý u Jana Kellera [2015] a René Girarda [1968]! Rozdíly mohou být dány odlišnými ideologiemi, výkladovými schématy, aspekty, které jsou předmětem výkladu etc.

59 Václav Bělohradský [2021:27] upozorňuje na možnou „*redukci veřejného prostoru na ‚hejtování‘ a ‚lajkování‘ na sociálních sítích, kde se každý účastník postupně ocitá v zajetí ‚echoing chambers‘ vlastních předsudků.*“

Četba – neměli jsme, co číst

„V letech 1971–1989 nevyšla v češtině ani jediná (!) sociologická kniha západní provenience.“

Petrusek Miloslav. 2002a. „Poučení ze zcela nekrizového vývoje české sociologie let 1989–2001“ *Sociologický časopis*, 38(1–2):7–15.

Handicap spočívající v tom, že nám nikdo neřekl, co máme číst, byl logicky dán jak tím, že chyběli vzdělaní mediátoři a tutoři (o tom bude ještě samostatná zmínka), tak i tím, že nebylo co číst. Potřebná literatura nebyla ani v nám přístupných knihovnách, ani na knižním trhu. Stav knihoven byl v Brně, a nejen v Brně, neutěšený. Platilo to pro knihovnu katedry sociologie (v té době byl knižní fond fakulty decentralizován) i pro univerzitní knihovnu. Symptomatické bylo, že když jsem se v roce 1990 po 16 letech od absolutoria ocitl na katedře jako její člen, našel jsem její knihovnu o stejném počtu výtisků, jaké měla v roce 1974, kdy jsem ji opouštěl po své promoci, až na pár brožur s povolenými autory!

I to, co se v knihovnách přece jen nacházelo, bylo pro nás obtížně dostupné. Systém půjčování knih v univerzitní knihovně jakoby se od konce 19. století nezměnil. Knihovna byla tehdy umístěna v domě na rohu Kounicovy ulice a Žerotínova náměstí, postaveném v roce 1924, kde se původně za první republiky nacházela jedna ze slavných brněnských kaváren, která zaujímala 650 m^2 a byla určena pro 600 hostů.[60] Musel jsem jít do univerzitní knihovny a vyhledávat v zásuvkách katalogů knižního fondu papírové registrační kartičky knih (mnohé popsané perem úhledným písmem nyní už vybledlým inkoustem), které jsem potřeboval. Již toto hledání bylo velmi obtížné. Existoval sice systém kategorizace knih, ale jejich dohledávání podle témat bylo i tak velmi obtížné a nespolehlivé. Nehledě k omezenému sortimentu deponovaných a přístupných knih. Hlavně pak celý ten mechanismus žádosti o knihy. Vypsat z kartiček na předtištěné ‚žádanky‘ údaje vyhledané knihy s jejich evidenčními čísly a odevzdat je buď do schránky, nebo u výdejního pultu. Bylo přitom možné podat jen omezený počet požadavků. Pak se člověk chodil ptát, zda jsou knihy pro něho již připraveny. Trvalo to tři dny, někdy týden[61]. A mohlo se stát, že požadované knihy byly rozpůjčeny (vše se muselo opakovat), nebo se požadované knihy jako ‚libri prohibiti‘ studujícím nepůjčovaly. S tím jsem se setkal při svém studiu několikrát, pamatuji si třeba neúspěšný pokus o výpůjčku čísel časopisu ‚*Přítomnost*‘, redigovaného Ferdinandem Peroutkou.[62] Na katedře sociologie existoval velmi cenný a reprezentativní knižní fond ještě z předválečného období, o němž se hovořilo jako o ‚*Bláhově knihovně*‘. Nejednalo se ovšem o aktuální literaturu, a navíc jsem část této knihovny našel, když jsem v roce 1995 přebíral vedení katedry sociologie

60 Brno je dnes charakterizováno velkým množstvím kaváren, stejně tak tomu bylo i za první republiky, i když hanlivé označení ‚brněnská kavárna‘, se na rozdíl od ‚pražské kavárny‘, netraduje.

61 Když jsem pobýval poprvé na univerzitě v Amsterdamu, co jsem nenašel v kontaktní knihovně ústavu, dodala mi knihovnice ještě ten den z univerzitní knihovny. Pokud se v ní kniha nenacházela, ale byla v jiné knihovně v Nizozemí, měl jsem ji na stole druhý den. Čtyři dny jsem čekal jen na knihu z knihovny madridské univerzity.

62 Kupodivu jsem nakonec u svých starších přátel získal fotokopie alespoň čtyř z článků, které jsem potřeboval.

a inventarizoval její majetek, na chodbě filozofické fakulty v jedné z vestavěných skříní, o které mi nikdo nedokázal říct, které katedře vlastně patří. Jestli se tam ty knihy ocitly již v dávné minulosti, krátce po komunistickém puči v roce 1948, v padesátých letech, nebo až po roce 1969, se nikdy nevyjasnilo. Mohly tam být schovány jako libri prohibiti, ale i ukryty, aby se zabránilo jejich zničení.

Když to vše shrnu, k dispozici jsme měli pro studium sociologie jen pár knih, které se stihly vydat v první polovině šedesátých let. Za zmínku snad stojí ‚*Dialektika a sociologie*', sborník prací Jürgena Habermase, Theodora W. Adorna a Ludwiga von Friedeburga, vydaný v roce 1967. Nebo ‚*Sociologická imagince*' či ‚*Mocenská elita*' Charlese W. Millse – první vydaná v roce 1966 a druhá v roce 1968. Popřípadě ‚*Organizační člověk*' Williama H. Whyta, vydaný v roce 1968. Jaksi záhadně byla v roce 1967 vydána ‚*Společnost hojnosti*' od Johna Kennetha Galbraitha.

No ten podrobný a zoufale nepočetný (ale pravděpodobně téměř vyčerpávající) výčet má jen podtrhnout fakt, že jich moc nebylo, když je lze takto vyjmenovat. Po roce 1969 se relevantní sociologická literatura prakticky nevydávala. Tyto knihy nebyly navíc v zahraničí nakupovány, a nebyly tedy ani v knihovnách. Do stoupy v papírnách šla celá řada knih vytištěných těsně před invazí či těsně po ní a dosud nedodaných do knihkupectví, ale i dříve vydaných publikací vyřazených z regálů knihoven i knihkupectví.[63] Takže když jsem přijel po roce 1989 poprvé do Nizozemí a navštívil jsem v Amsterdamu knihkupectví s odbornou literaturou a viděl tam rozsáhlé regály plné sociologické literatury, byl jsem jako v ‚*Jiříkově vidění*' a propadal zoufalství. O tom, že něco takového je možné, jsme v době svého studia neměli ponětí, vymykalo se to naší představivosti. A mé představivosti se vymykalo i to, co všechno budu muset přečíst a jakou mizivou kapkou to z této nabídky může být. Což konstatuji při plném vědomí toho, že samo množství nabídky ještě nepředstavuje její kvalitu, všechny knihy přečíst nemůžeme, a tak si je k četbě vybíráme.[64] Ale musí být z čeho vybírat.

Něco se dalo koupit v antikvariátech, kde asi nebyl ideologický dohled tak důsledný, ale to se jednalo hlavně o klasiky z konce 19. století a začátku 20. století. Koupil jsem

63 Sám jsem Škvoreckého ‚*Lvíče*' [1969] a některé další knihy tehdy získal pokoutně z papírny v Otrokovicích, kde byly likvidovány a odkud se vynášely. Ještě v roce 1975 (!) mi ukazoval knihkupec v menším městě na Zlínsku balíky knih, které mu ze zásob jeho knihkupectví vyřadila úřední komise a byly připraveny na odvoz do papírny v Otrokovicích ke zničení. Do stoupy šly, alespoň podle vyjádření překladatelky Aleny Morávkové [Český rozhlas Vltava, *Setkání s knihami napříč prostorem a časem, 18. 12. 2021]* i korektury pro připravované druhé vydání jednoho z klíčových románů moderní doby, za nějž je oprávněně ‚*Mistr a Markétka*' Michaila Bulgakova považován. Podařilo se mi tehdy naštěstí přečíst jeho první české vydání z roku 1969.

64 Převaha publikací v angličtině nad publikacemi v národním jazyce je vzhledem k požadavku vědy, která přesahuje hranice a vyžaduje jakési esperanto, pochopitelná. Zygmunt Bauman ale oprávněně upozorňoval na ‚neřešitelné' dilema. Na to, že práce autorů publikujících v angličtině sice snadněji proniknou do světa, ale v jejich vlastních zemích neplní téměř žádnou funkci a národní kulturu obohatí jen nepatrně [Bauman 2006:23].

zde Spencera, Wormse, Sorokina, dokonce i ‚*Pravidla sociologické metody*' *od* Émile Durkheima [1926], jejichž první vydání vyšlo ve Francii v roce 1895.[65] Nebo již zmíněné práce I. A. Bláhy, a práce E. Chalupného …, většinu těchto knih jsem po odchodu z fakulty věnoval její knihovně. A něco málo se dalo ještě koupit ve slovenštině, neboť Slovensko mělo svoji verzi normalizace, kde i komunisté váhali, je-li důležitější očista strany od oportunistů, nebo snaha o federalizaci republiky, tudíž prosazení národnostních ambic. Naštěstí v Polsku byla i v té (pro obě naše země) nešťastné době sociologie v lepší kondici. Existovalo pár českých překladů prací Zygmunta Baumana [1966] a Jana Szczepańskeho [1968], zejména důležitý byl pro nás jeho, na Slovensku vydaný, přehled dějin sociologie [Szczepański 1967]. Také se objevily překlady knih Marie Hirszowiczové [1964], či později Jerzyho Wiatra [1979] a dalších.

V *Polském kulturním středisku* na Jindřišské ulici v Praze se pak daly koupit knihy (v polštině) některých světových či polských sociologických klasiků, jezdil jsem tam zcela periodicky, při každé návštěvě tam bylo co koupit. Polský režim byl sice otevřenější, ovšem i on pouštěl čtenáře spíše k mrtvým než k živým autorům (Mead, Linton, Veblen, Simmel, Znaniecki, Ossowski …, ještě tak Merton a Parsons). Ale zaplať pánbů i za to. Vlastně četba klasiků nebyla jen ‚z nouze ctnost', ale ukázala se být důležitou součástí vzdělání. A četba v polštině se stala důvodem mých stále trvajících sympatií k polskému národu a k jeho jazyku i kultuře (dodnes patří k mým oblíbeným básníkům Konstanty Ildefons Gałczyński, jehož báseň ‚*Zaczarowana dorożka*' umím stále v polštině zpaměti, a Zbigniew Herbert) a důvodem k poznávání a pochopení jeho nelehké historie na hranicích mezi Evropou a Asií. I když i Poláci byli občas (i s Litevci, s nimiž v jedné době tvořili unii) agresory, ale kdo jimi v té době nebyl. Vždyť i čeští králové si podmaňovali cizí kraje, včetně těch patřících polským panovníkům (říkat polských znamená jistý anachronismus), a třeba husité v nich alespoň loupili. Častěji ovšem bylo Polsko obětí agrese sousedů z jihu, severu, západu i východu, až si je nakonec okolní země koncem v osmnáctého století rozdělily (je tedy obtížné říci, kdo komu se dnes má omlouvat). Po porážce v roce 1939 bylo pak Polsko, obnovené po I. světové válce, rozděleno mezi Hitlerovo Německo a Stalinův Sovětský Svaz, který jeho východní oblasti již po skončení II. světové války nevrátil. Lze jen doporučit četbu knihy ‚*Krvavé země: Evropa mezi Hitlerem a Stalinem*' od Timothy Snydera [2013], shrnující tragické osudy území východního Polska, Ukrajiny, Běloruska a Pobaltí. Nebo vzpomínky Ryszarda Kapuścińského z jeho dětství [Kapuścińsk 2018].

Tento deficit knih částečně kryla, i když tehdy jsem to tak nevnímal, *Antická knihovna.* Edice, v níž nakladatelství Svoboda vydávalo překlady autorů starověkého Řecka

65 Získal jsem tak nejen nějakou sociálně vědní literaturu (také, hlavně za první republiky hojně vydávané, antické filozofy), ale též téměř souborné vydání Shakespearových her v překladech starých českých básníků, jako byli Sládek, Vrchlický, Klášterský … v brožovaných výtiscích z let před I. světovou válkou. Ve vší úctě k Saudkovu či Hilského překladu *Macbetha* jsem rád, že mám i básnický překlad této tragédie od Josefa Václava Sládka. Tak jako jsem též rád, že mám vedle Bible jeruzalémské i Bibli kralickou.

a Říma, ať již se jednalo o antické filozofy, historiky, dramatiky či básníky. Sociologie to bohužel nebyla, ale z hlediska kulturní kultivace to byl neocenitelný čin. Paradoxně mě k nim nasměroval Karel Čapek, když se mi dostal do rukou útlý výběr z jeho nesčetných novinových statí [Čapek 1970] a v něm jeho „Kapitola o hodnotách" (Přítomnost 4. 7. 1934). Začal jsem tedy Čapkem zmiňovanou ‚*Antigonou*' (Sofokles, 4. století p. n. l.), pak se dostal i k dalším. Nejprve k dramatikům a básníkům, pak k historikům, a nakonec i k filozofům. Od té doby také váhám, byl-li význam Karla Čapka v české kultuře dán více jeho romány a povídkami, nebo spíše jeho bohatou časopiseckou publicistickou činností, se kterou jsem se ovšem seznámil až později.

Cosi, i když také ne mnoho, bylo v knihovnách, ba i na knižním trhu k dispozici z metodologie. Vedle ‚*Základů sociologického výzkumu*' od Václava Lamsera [1966] i jeho ‚*Základy statistiky pro sociology*' [Lamser a Růžička 1967], ‚*Výzkum veřejného mínění*' od Elisabeth *Noelleové* [1968] – ten s námi kvalifikovaně procházela Hana Nechutová-Librová, či v Bratislavě vydaný ‚*Človek v spoločnosti: základy sociálnej psychológie*' [Krech et al 1968], ‚*Sociometrie: teorie, metoda, techniky*' od Miloslava Petruska, vydaná ještě v roce 1969. ‚*Metodologie sociologických výzkumů*' od Stefana Nowaka [1975] se mi do rukou dostala až po absolutoriu. Podařilo se mi ale na poslední chvíli koupit i Pavlem Machoninem redigovanou ‚*Československou společnost*', vydanou v roce 1969 v Bratislavě. Dnes ji bereme s jistou rezervou a uniká nám, jak důležitý to byl tehdy počin a obrat; dodnes je jakýmsi milníkem vývoje stratifikačních studií v české sociologii (o tom například Alan et al [1990] nebo Arnason [2007]). S literaturou oborových sociologií to bylo horší. Nejvíce vzpomínám na již zmíněnou ‚*Sociologii města*' [1967] a ‚*Sociologii bydlení*' [1971] od Jiřího Musila, nebo na ‚*Masovou kulturu*' od Antoniny Kłoskowské [1967]. Něco z pera českých nebo slovenských sociologů bylo vydáno k sociologii průmyslu, respektive podniku.

To je tak summa summarum toho, co jsme měli při studiu k dispozici. Osobně jsem se dostal k dalším knihám jen díky Ivu Možnému. Pokud se člověku ovšem v té době podařilo dostat nějakou významnou knihu do rukou (což bylo samozřejmě vzácné), ale musel ji majiteli či knihovně vrátit, pořídit si její kopii bylo obtížné[66] a jediným řešením byly výpisky (možná to nebylo tak marné). To byla ovšem jen technická překážka. Horší bylo, že sehnat potřebné jednotlivé knihy byla jen poloviční výhra, chybělo zasvěcování do

66 Internet neexistoval, o osobních počítačích a skenerech ani nemluvě. Což zní to pro mladší generaci asi neuvěřitelně a snad i nepředstavitelně. A neměli jsme ani xerox. Do Československa se sice stroje Xerox začaly dovážet v polovině 60. let, ale jejich vlastnictví bylo vázáno na souhlas ministerstva vnitra a byly téměř výhradně na stranických a státních úřadech. I tam se ale bedlivě kontroloval přístup k nim. Sám jsem se s registrací všech užití, tehdy již za rozšířenějšího výskytu xeroxu, setkal ještě v roce 1988 na Ústavu pro ekonomiku a řízení nevýrobní sféry na brněnské univerzitě, i když zde šlo již jen o zcela formální záležitost. V době mého studia jsme o existenci xeroxu ani neslyšeli, natož abychom k němu měli přístup. Knihu ‚*The Measurement of Meaning*' [Osgood, Suci and Tannenbaum 1957], jež se mi náhodou dostala do rukou a kterou jsem potřeboval k aplikaci techniky sémantického diferenciálu pro svou diplomovou práci, jsem si musel pracně stránku po stránce ofotografovat fotoaparátem na kinofilm a v improvizované temné komoře pořizovat kopie všech stran, jednu po druhé.

sociologie, jako předpoklad využití jejich četby. Na knižním trhu prakticky neexistoval *žádný úvod do sociologie.* To byl problém, protože tento typ publikací plní v seznamování se s danou vědou důležitou úlohu tím, že poskytne *základní orientaci v ní,* včetně toho, co si vůbec lze pod pojmem sociologie představit a o co by měla sociologie usilovat.

Takových úvodů do sociologie bylo málo. Existovaly pro mě osudové ‚*Základní sociologické pojmy*' Jana *Szczepańskeho,* mohli bychom k nim přiřadit Baumanovu ‚*Sociologii*' [1966] a je třeba pamatovat i na ‚*Malý sociologický slovník*', který vyšel v roce 1970 [Fischer, Petrusek, Strmiska (eds.) 1970], ale to vše bylo zoufale málo a chyběla jejich pluralita. Úvody mohou být komplementární nebo kontradiktorické. Mohou být blízké klasické, kultivované a komentované encyklopedii, a tak mít význam pro seznámení se se základními sociologickými tématy a kategoriemi, jak tomu je v případě ‚*Sociologie*' Anthony Giddense [2013]. Mohou čtenáři vyložit, co znamená *myslet sociologicky*, jako je tomu u stejnojmenného úvodu Zygmunta Baumana [1996], jehož osou, kolem níž se otáčejí různé sociologické kategorie-konstrukty a teorie, je svoboda. Mohou vysvětlit, co si lze představit pod *sociologickou imaginací* a v jakém poměru je sociologie ke každodennímu světu, jak je tomu ve stejnojmenné knize Charlese. W. Millse [2002]. Mohou se zabývat noetikou a etikou a objasňovat čtenářům, jak sociologie myslí a poznává a zároveň jak se přitom vztahuje ke společnosti. Tak je tomu v ‚*Pozvání do sociologie*' Petera Bergera [2003] etc.

Nebyli jsme seznamováni s jazykem sociologie a sociologickým myšlením

„*Pojmy nejsou vrozeny povaze věcí, ale spočívají v kulturách, skládají je a jsou kulturami vštěpovány.*"
Gellner Ernest. 2001. *Pluh, meč a kniha.*
Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, str. 49.

„*Význam nějakého slova se musí vždy vyvozovat ne z pasivního uvažování o tomto slově, nýbrž z analýzy jeho funkce ve vztahu k dané kultuře.*"
Gellner Ernest. 2005. *Jazyk a samota: Wittgenstein, Malinowski a habsburské dilema*.
Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, str. 198.

„*Válčíme s jazykem. Mezi námi a jazykem je válka.*"
Wittgenstein Ludwig. 1993a. *Rozličné poznámky*. Praha: Mladá fronta, str. 24.

Máme-li číst sociologickou literaturu, musíme samozřejmě znát jazyk sociologie. Ten si lze osvojit i při četbě, máme-li k tomu ty správné knihy. A zde byl při našem studiu základní problém. S jazykem sociologie nás nikdo neseznamoval, natož aby nám řekl o tom, že jazyky jednotlivých paradigmat[67] se mohou lišit, či o možném napětí mezi nimi. „*Sociologie je rozporuplná věda. Pozitivně řečeno, disponuje bohatstvím rozličných, zhusta vzájemně nesnadno spojitelných teoretických jazyků a základních teorií*" [Beck 2007:70].

67 Mne s konceptem paradigmat Thomase Samuela Kuhna seznámil Ivo Možný, k jeho knize *Struktura vědeckých revolucí* jsem se dostal až později (konkrétně v roce 1982, rok po jejím slovenském vydání).

Nedokonalá znalost jazyka sociologie byla problémem, protože v jazyce sociologie a za pomoci jejích pojmů bychom měli definovat naše *problémy* a *výzkumné otázky,* naše *pozorování* i jeho *interpretace.* Skutečnost totiž chápeme v určitém pojmovém systému, nebo jak – poněkud radikálně – konstatoval Winch [2004:28]: „*Naše pojmy nám vyjasňují formu zkušenosti, kterou jsme se světem udělali. Mluvíme-li o světě, mluvíme vlastně o tom, co myslíme výrazem „svět". Neexistuje žádný způsob, jak postoupit mimo koncepty, jejichž prostřednictvím o světě uvažujeme*". Vždyť třeba i na první pohled jednoduchá odpověď na otázku, kolik je ve společnosti chudých, závisí na tom, které jedince – podle jakých kritérií – za chudé považujeme, tedy na definici pojmu chudoba, stejně jako způsob, jak k nim přistupovat, závisí na definici solidarity s nimi. Ze dne na den můžete nabýt nebo naopak ztratit sociální podporu, aniž se změní vaše reálná situace, jen pouhou změny definice vašeho oprávnění na ni (například změnou kritérií určujících, co je chudoba).

Pomocí pojmů/konceptů se snažíme vyjádřit podstatu věcí, redukovat jejich komplexnost a určit ‚co je' a ‚jaké to je' v podstatných, tedy nenáhodných rysech. Nietzsche [2010:12] to popsal tak, že „*každé slovo se stává pojmem v tom okamžiku, kdy už právě nemá sloužit jedinečnému, naprosto individualizovanému prožitku, nýbrž když se musí hodit zároveň na nespočetné, více nebo méně podobné, tj. přísně vzato nikdy stejné, tedy nestejné případy. Každý pojem vzniká tím, že bereme ne-stejné za stejné*". Pomocí pojmů se snažíme vyjádřit podstatu věcí, redukovat jejich komplexnost a určit ‚co je to' a ‚jaké to je' v podstatných, nenáhodných rysech. Sociální realita není diskrétní, diskrétní ji činí naše pojmy, kterými ji popisujeme. Představují specifický způsob rozčleňovaní reality stanovením svého obsahu a hranic. Tuším, že to byl Zygmunt Bauman, který je proto metaforicky přirovnal k Prokrustovu loži. Neboť komplikací je, že „*pojmy se nikdy se skutečnostmi přesně nepřekrývají: pojmy jsou vymezeny zřetelně, meze skutečnosti bývají neurčitější*" [Aron 2001:49]. V různých diskursech může být pro jeden jev použito *více pojmů a vice versa,* například to, co je pro jedny *individualizace,* je jinými nazýváno *autonomií* (Bauman a Lyon 2013:110].

Takže jak pohlížet sociologicky na společnost bez znalosti nejen sociologických pojmů, ale i bez znalosti jejich propojení ve struktuře jazyka sociologie (jak jinak zjednodušeně charakterizovat povahu teorií)? Jazyka, který je v každé vědě „*systémem pojmů, který představuje kategorie, rozdělující naši zkušenost do oddělených položek, mezi nimiž lze pozorovat vztahy … sociální vědy nemají co do činění ani tak s realitou, jako se zkušeností s ní, cílevědomě organizovanou pomocí konceptů představujících kategorie, rozdělující naši zkušenost do oddělených položek, mezi nimiž lze pozorovat vztahy*" [Sayer 1992:52]? Předměty ‚*Úvod do sociologie*' a ‚*Obecná sociologie*' byly přednášeny v obsahu i rozsahu univerzálních brožur určených k seznámení se s marxismem ve stranickém školení (něco jako katechismus), a i tato verze základů zabrala jen dva semestry. Nikdo nás také neseznámil se vztahem jazyka sociologie k jazyku každodennosti, i když sociologie pracuje s aktéry používajícími přirozený jazyk (‚*everyday conceptions of social reality*' [Schutz 1962]) a skutečnost, kterou zkoumá, je již zvýznamněna jejich jazykovými akty. Čas od

času se v sociologii objevují pokusy zbavit teorii sociálních věd přítěže přirozeného jazyka,[68] stejně jako pokusy pracovat pouze s přirozeným jazykem. Ani jedno ani druhé není patrně dobrou cestou. A tehdy nešlo jen o jazyk, ale i o způsob myšlení s tímto jazykem spojeným.

Nebyli jsme seznamováni se základy filozofie.

Na první pohled se bez toho obejdeme nejen v teoretické, ale i v empirické sociologii. Ale jen zdánlivě. Když jsem náhodně v době svého studia narazil na tvrzení, že: „*The researcher is bound within a net of ontological and epistemological premises*" (raději nepřekládám, v angličtině to zní sugestivněji) [Bateson 1972], nevěděl jsem si s ním moc rady. Teprve později jsem začal chápat význam rozhodnutí, jakou povahu má zkoumaná realita (ontologie) a jak ji poznávat (epistemologie).

Ontologický spor je sporem o povahu světa. V nejobecnější podobě jde o to, *proč svět existuje – proč je něco spíše než nic*? Méně obecně pak *jak, v jaké formě svět existuje? Existují věci v něm nezávisle na našem vnímání, nebo ne*? Jde o spor známý v sociálních vědách především jako spor *objektivistů* a *sociálních konstruktivistů*. Epistemologický spor je sporem o způsob poznávání světa. *Jak můžeme vůbec něco vědět? Jaká je povaha a jaké jsou meze našeho poznání? Jaké otázky si lze klást? Odkud a jak získáváme vědění, co jsou fakta? Mohou nás k vědění dovést jen naše smysly (empiricismus), nebo jen pouhé přemýšlení (racionalismus)? Existují pravidla, podle nichž můžeme dělat závazné závěry a zobecnit je? Co je pravdivé poznání?* Jde zejména o spor realistů (pozitivistů) usilujících o explanaci čili vysvětlení světa a interpretativistů, usilujících o jeho interpretace.

A důsledky pro empirickou sociologii? Každá metodologie sběru a analýza dat (ale již volba dat, a nakonec i interpretace zjištění) je spojena s určitou představou o povaze reality (ontologický předpoklad) a z ní plynoucí představou o tom, jak ji poznávat (epistemologický předpoklad). To neznamená, že nelze souběžně použít různých metod, takzvaná triangulace [Denzin 1989] se naopak spíše doporučuje, protože různé metody dovolují zodpovědět různé a rozdílné otázky, provádět různé a rozdílné řezy realitou. Musíme si ovšem být jisti, že způsob, jakým kombinujeme ontologická východiska; epistemologická východiska; teorii; metodologii a výzkumné strategie; data; způsob interpretace a generalizace výsledků je koherentní, systémový, logický, konzistentní, nerozporný, a tak legitimní! S nerespektováním tohoto požadavku jsem se ke svému překvapení setkal i mnohem později při posuzování některých disertací z ekonomicky laděných pracovišť.

68 Ve 30. letech minulého století navrhovali neopozitivisté vyloučit z vědy pojmy, které nelze operacionalizovat, přiřadit k nim pozorovatelné indikátory. Blalock v 60. letech minulého století požadoval matematické modelování sociálních jevů, jež by nahradilo verbální teorie.

Chyběli mediátoři a tutoři

„Mayerova výuka mě přesvědčila, že Weberova koncepce sociologické metody má pro mě ten největší smysl – a tento názor jsem od té doby neměl důvod změnit."

Berger Peter. 2012. *Dobrodružství náhodného sociologa. Jak vysvětlit svět, a přitom nenudit.* Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, str. 22.

„Schutz během tohoto kurzu téměř náhodně utrousil jednu větu, která uvízla v Luckmannově a mojí mysli … ‚Jestliže má být sociologie hodna svého jména, bude se muset zabývat vším, co proniká do vědění ve všedním životě' … stala se jakoby základním rozkazem k pochodu k naší reformulaci sociologie vědění v šedesátých letech."

Berger Peter. 2012. *Dobrodružství náhodného sociologa. Jak vysvětlit svět, a přitom nenudit.* Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, str. 20.

Tím se dostávám i k dalšímu handicapu, souvisejícímu nejen s četbou. Když už jsme se k nějaké sociologické literatuře dostali, nebyl nikdo zkušenější a vzdělanější, s kým bychom mohli svoji četbu diskutovat, popřípadě by nám ji mohl vyložit. Ivo Možný nepřednášel a Jaroslav Střítecký se objevil se svými předměty až v závěru mého studia (a osamocen na to nemohl stačit). Již od počátku normalizace probíhala v Československu personální čistka ve všech oblastech života společnosti a ve všech jejích institucích. Byla centrálně řízená, dokonce existovala *„Směrnice ÚV (neboli Ústředního výboru) KSČ k založení a vedení jednotné centrální evidence představitelů, exponentů a nositelů pravicového oportunismu, organizátorů protistranických, protisocialistických a protisovětských kampaní a akcí v kádrové evidenci ÚV KSČ."* Nešlo jen o odstranění všech (aby se na někoho nezapomnělo), kdo se v roce 1968 politicky a společensky angažovali, ze společenského a veřejného života, ale i o to, aby jim bylo zabráněno podílet se na něm i v budoucnosti. Do tohoto seznamu byla zahrnuta i řada členů akademické obce a velká personální čistka postihla i brněnskou univerzitu a její fakulty.

Samozřejmě i katedru sociologie na filozofické fakultě brněnské univerzity, počínaje jejím vedoucím, Josefem Solařem. Charakteristické je zdůvodnění jeho vyhození z univerzit v dopise ze dne 27. května 1971, adresovaném mu rektorem, jehož kopii po roce 1989 zveřejnil Možný [2004]: *„Byl jste aktivním a angažovaným nositelem myšlenek a programů pravicového oportunismu. Vaše činnost je hodnocena jako nanejvýš škodlivá zájmům dělnické třídy, Komunistické straně Československa a společenství socialistických států…"* Jistě velmi zajímavá argumentace na instituci, za jakou je univerzita tradičně již od středověku považována, se společenskými funkcemi, které jsou jí stále tradičně připisovány. *„Tímto jednáním narušil jste socialistický společenský řád, ztratil jste důvěru a způsobilost k zastávání funkce vysokoškolského učitele*". A následovalo: *„Poněvadž pro Vás nemáme žádné jiné vhodné místo odpovídající Vaší kvalifikaci, nabízíme Vám místo pracovníka v údržbě…*"!!! Tak byly akademická obec a pedagogický sbor fakulty oslabeny a jen někteří z nás měli štěstí na kontakt s významnými osobnostmi tehdejší sociologie, jako byli Možný či Střítecký, jimž budu ještě věnovat větší pozornost.

Laboratoř sociologického výzkumu

„Jakýmsi záchranným člunem potápějící se sociologie na univerzitě v Brně se ukázala být Laboratoř sociologického výzkumu."

Možný Ivo. 2004. „Brněnská anomálie? Brněnská sociologie 1963 až 1989 – subjektivní historie." *Sociologický časopis,* 40(5): 609–622.

„Úkolem sociologického výzkumu obecně je jít pod povrch neproblematického chápání běžného života."

Giddens Anthony. 2013. *Sociologie*. Praha: Argo, str. 52.

Zatímco řada učitelů byla nucena z fakulty odejít, někteří to na ní přece jen přežili. Ovšem za cenu toho, že byli ‚mumifikováni', uklizeni a uschováni do ústraní. Nesměli přednášet a jejich jména nebyla (snad pro jejich ochranu nebo ochranu těch, kdo je na fakultě strpěli) uvedena ani na dveřích místností, v nichž sídlili. Ivo Možný popsal toto období ze svého hlediska v nekrologu věnovanému úmrtí svého tehdejšího kolegy Pavla Pácla následovně: „*Sedmdesátá léta, kdy byl tlak největší (i ve společnosti děs, trvá-li dlouho, postupně vyvane), jsme žili na fakultě jako kdysi Spinoza v Amsterodamu. Jak známo, tamní židovská obec mu poskytla azyl a uzavřela s ním dohodu, že mu bude platit ročně tuším že 6 000 guldenů za podmínky, že nebude nic publikovat. I my jsme zůstávali na fakultě zaměstnaní za podmínky, že nebudeme nic dělat. Zejména šlo o to, abychom proboha nikde nic nepublikovali, protože to by mohlo soudruhy na krajském výboru komunistické strany přivést k objevu, že ještě pořád vyhození nejsme*" [Možný 2013]. Na katedře sociologie posloužila pro takové osoby jako úkryt již zmíněná ‚Laboratoř empirického výzkumu'. Tam našli své útočiště a dlouhá leta normalizace přežívali jako výzkumní pracovníci jak Ivo Možný, který se již tehdy zaměřoval zejména na sociologii rodiny (na její fungování, ale i na vše, co se týče jejího vztahu k jiným formám sociálního života, například k trhu práce atd.) tak filozof Lubomír Nový (1930–1996), znalec díla T. G. Masaryka a v letech 1963–1969 vedoucí katedry filozofie, později ji vedl ještě v letech 1990–1996). K nim tam pak přibyl i Pavel Pácl, který se zaměřoval na téma životního způsobu a volného času.[69] Po roce 1989 jsem s ním spolupracoval na katedře sociologie, než odešel jako docent na Ostravskou univerzitu, bohužel od roku 2013 již nežije.

S nimi jsem se v době svého studia nejvíce stýkal. Zejména s Ivem Možným, a to jak na fakultě, tak někdy i v blízké Akademické kavárně, která byla pro Možného i Nového jejich druhým pracovištěm. Jako studující jsme se ovšem vzájemně setkávali a debatovali především v hospodě *U Čápa.* Asi to bylo záměrné pojmenování. Na *Obilním trhu*, kde

69 Volný čas byl tehdy v evropské sociologii populární v souvislosti se snižujícím se počtem pracovních hodin, objevovaly se i úvahy o konci placené práce (kterým jsem věnoval pozornost na přelomu tisíciletí v malé stati ‚*Od práce emancipující k práci mizející*' [Mareš 2004b]). Ozvuky zájmu o volný čas k nám dolehly skrze práce francouzských autorů, jako byli Jean Fourastié [1969], či Joffre Dumazedier [1966a; 1966b].

se hospoda nacházela, existovala i velká brněnská porodnice. Byl to pro tu dobu charakteristicky špinavý lokál tzv. čtvrté cenové skupiny (celo)státního podniku Restaurací a jídelen, příhodně nazývaného zkratkou RAJ, který nám dal po roce 1989 také jednoho premiéra. Pro nás byla ale hospoda ‚U Čápa' ikonickým a legendárním místem. Mísily se zde různé sociální vrstvy, podobně jako v panelových domech se sociálními byty na sídlištích, které tehdy rostly po celé republice jako houby v lese, aby vyřešily bytovou krizi. V tomto lokálu se mísila zejména inteligence s dělnickou třídou. Hojně ho navštěvovali studující z filozofické fakulty, svůj stálý stůl tam měl i malíř, grafik a ilustrátor Petr Skácel (1924–1993). Občas se u něho na skok zastavil i jeho bratr Jan Skácel (1922–1989). Spolu s námi tam u stolů s umakartovým povrchem bez ubrusů posedávali již od rána a dále po celé dopoledne ve špinavých montérkách manuální pracovníci, někteří zde i poobědvali a po obědě v sezení pokračovali. Číšník, který pobíhal s pěti či šesti půllitry piva v každé ruce a mezi ně (i nás) je plynule distribuoval, byl stále v jednom kole.

Jako by to potvrzovalo vtip, který v té době koloval. „*Proč budujeme socialismus? Protože je to lehčí než pracovat.*" Což neplatilo jen o manuální, ale i o duševní práci, vlastně i my jsme tam nejednou seděli, i když jsme měli v téže době sedět na některém nezajímavém semináři. Jednou i na zajímavém semináři; takže když nás tam jeho mladý a poněkud nečitelný vedoucí vystopoval, musel ho vést v ruchu tohoto lokálu. Patřilo to ke koloritu doby, ale máme-li věřit Františku Koukolíkovi [2021:36], také „*soudobá ekonomická transformace vytvořila vysoký podíl ‚bullshit jobs', pozic, v nichž se práce předstírá … a vypadá jako karikatura protestantské pracovní etiky*"… více než polovinu pracovního času „*věnují zaměstnanci organizování a návštěvám motivačních seminářů, další administrativní práci, velkému počtu informačně prázdných mailů … vylepšování svého profilu na Facebooku …*".

Uklizení Iva Možného, Lubomíra Nového a Pavla Pácla do ústraní jim osobně nepochybně ublížilo (podle mých vzpomínek to nejtíže nesl Lubomír Nový – alespoň to na něm bylo nejvíce znát), brněnské sociologii to ale i prospělo. Existence ‚*Laboratoře empirického výzkumu*' v letech 1969–1989 se pro přežití (nejen empirické) sociologie v Brně ukázala být klíčovou. I v době normalizace se v ní realizovala řada výzkumů, které sice nemohly být příliš teoreticky ani metodologicky fundované a veřejnosti známé. Byly publikovány jen ve sbornících fakulty a v odevzdávaných výzkumných zprávách ‚státního výzkumu', o nichž Ivo Možný s nadsázkou tvrdil, že jsou používány jen k podložení kymácejících se skříní na příslušných orgánech, které úkoly ‚státního výzkumu' zadávaly. Přesto obohatily českou sociologii a poznatky o tehdejší společnosti (Možný [1971; 1972; 1974, 1983]; viz o tom Mareš a Bánovcová [2002]). Díky laboratoři se též v Brně udržela kontinuita analytických dovedností při práci s ‚hromadnými daty'. Nám studujícím, kdož jsme byli periodicky využíváni ve výzkumech realizovaných *Laboratoří empirického*

výzkumu jako tazatelé,[70] byl takto zprostředkován nejen kontakt s určitou etapou výzkumu, ale též kontakt s realitou tehdejší společnosti.

Počítám k tomu i to, jak jsme já, budoucí profesor Tomáš Sirovátka a budoucí ředitel muzea Jana Amose Komenského Pavel Popelka (tedy po roce 1989) po skončení naší tazatelské mise v cihelně v pohraniční obci Hevlíně snad v roce 1969 nebo v roce 1970 šli za tmy v noci z ubytovny po železniční trati vstříc poslednímu vlaku do Brna. Tedy motorovému vagonu, který již vyjel z nádraží, abychom si ho stopli. Skutečně na znamení osob, běžících mu po kolejích v ústrety, zastavil a nabral nás (nevím, proč jsme si tehdy mysleli, že se tak stane). A kontakt s realitou tehdejší společnosti? Při pohledu z okna jedoucího vlaku jsem pochopil, proč nás jeho posádka naložila mlčky, bez jediné výtky na naši adresu. Běželi jsme totiž více než kilometr po trati, pod jejímž náspem byly souběžně nataženy dráty hraničního plotu doprovázené osvětleným zoraným pásem a při jízdě vlakem se nám před očima za oknem vagonu míhaly strážní věže, na nichž stáli mladí osmnáctiletí kluci v uniformách pohraniční stráže se samopaly s ostrou municí v rukou. Dodnes mě při vzpomínce na ten běh mezi socialistickým Československem a kapitalistickým, byť neutrálním Rakouskem mrazí.

Ivo Možný ke spolupráci mezi laboratoří sociologických výzkumů a studujícími oprávněně konstatoval: „*Přinášelo jim* (studujícím) *to často překvapivý vhled do života normalizovaného Česka a snižovala se i hráze opatrnosti mezi učiteli a studenty v éře všeobecné krize důvěry*“ [Možný 2004]. Podíleli jsme se, většinou jako tazatelé, na dotazníkových výzkumech fluktuace pracovníků průmyslových podniků (cihelna Hevlín, Přerovské strojírny …). Jediný problém, jenž si tehdejší režim připouštěl a o který se zajímal, byl totiž nedostatek pracovníků v přezaměstnané společnosti, komplikující podnikům plnění centrem striktně stanovených plánů výroby.[71] Ale podíleli jsme se i na průzkumu mezi členstvem zahrádkářských osad, na jejichž pozemcích mělo vyrůst v Brně v sedmdesátých a osmdesátých letech dnešní panelové sídliště Kohoutovice. Šlo o zadanou zakázku ze strany státní správy, jejíž smysl mi nebyl nikdy jasný. Jednalo se také o čistě komerční výzkum konzumace v restauracích v Uherském Brodě, jehož smysl mi v netržní ekonomice též nedával smysl – nebo šlo snad v plánované společnosti o data k plánování konzumace alkoholu na malém městě? Našim úkolem v něm totiž bylo sedět ve dvojicích

70 Omezovalo to míru zobecnění výzkumem získaných poznatků, čehož si ovšem autoři výzkumů byli vědomi, mnohdy šlo de facto o vyčerpávající šetření v omezeném prostoru.

71 Zajímavé je, že fluktuace byla trnem v oku již režimu válečného komunismu v Rusku dvacátých let a Lev Davidovič Trockij považoval *„za právo diktatury (proletariátu) poslat každého dělníka na místo, kde je to podle státního plánu nejvíce třeba“ a zamezit tomu, aby „dělníci chaoticky přecházeli z jedné továrny do druhé“* [Figes 2000:582]. *Stejně tak je zajímavé, že podobně uvažovali i podnikatelé rané modernity, jako třeba jmenovitě Henry Ford či u nás Tomáš Baťa, jejichž cílem bylo, „spojení kapitálu a pracovní síly ve svazku, jenž by žádná lidská moc nerozdělila“* [Bauman 2002:231], i když si ho nesnažili vynutit násilím, ale poskytovanými benefity. Mimochodem, institut umisťování absolventů vysokých a středních škol, jimž tak bylo určeno, kde budou přinejmenším příštích pět let pracovat, přežíval v Československu až do šedesátých let. Osobně jsem mu unikl jen o pár let.

v hospodách, restauracích a v jediné vinárně tohoto města po celou jejich otevírací dobu a vždy pravidelně po půlhodinách zpovídat jejich hosty dojíždějící z okolí. Dotazovat se jich odkud přijeli, za jakým účelem, co konzumují… Jak to s námi na pohostinném pomezí Slovácka a Valašska muselo zcela zákonitě každý den na konci naší pracovní doby dopadnout, nemusím rozvádět do podrobností. I ti, kdo z tohoto regionu nepocházejí, si to jistě dovedou živě představit.

V souvislosti s tímto výzkumem vzpomínám na kontakt (spíše komický než děsivý) s politickou policií komunistického režimu, která měla klíčový význam nejen pro uchopení moci komunisty po roce 1945, ale i pro udržování režimu jimi vytvořeném, po celých čtyřicet let jeho existence. Seděli jsme s Tomášem Sirovátkou jako tazatelé v jedné ‚lidové hospodě' v Uherském Brodě a po několika našich dotazech nás jeden z hostů, který do té doby již asi hodinu osamocen u stolu pomalu usrkával jednu limonádu, vyzval, abychom s ním šli na chodbu. Byla to scéna jako z úvodní kapitoly ‚*Osudů* d*obrého vojáka Švejka za světové války*'. Jen na chodbě neodhrnul klopu saka, aby nám ukázal úřední odznak s černým orlíčkem c. k. rakouské policie, ale vytáhl z kapsy legitimaci Státní bezpečnosti Československé (tehdy již) socialistické republiky a ptal se, co tam vlastně děláme. Možná nadřízení zapomněli, nebo nepovažovali za nutné ho o nás informovat. Podle mě totiž pravděpodobně patřil spíše ke komparsu politické policie než k jejím výkonným složkám. Ukázalo se pak, že každý den obešel postupně všechny hospody a v každé z nich nějakou dobu poseděl nad limonádou (ve službě alkohol nepil!), aby se po čase přesunul do další. Činil tak po celý týden našeho výzkumu a pravděpodobně i další dny, měsíce nebo i léta, a možná po celou dobu normalizace. Musel být v tom městě hodně ‚nápadný', ale třeba se střídali, nebo jeho úkolem nebylo ani zatýkat neopatrně mluvící hosty (jako c. k. policejní agent *Bretschneider* v Haškově ‚*Osudech dobrého vojáka Švejka za světové války*'), ani sbírat informace o loajalitě a náladách obyvatelstva (jako četnický strážmistr Flanderka v Putimi z téhož románu). Možná měl naopak svou přítomností viditelně a veřejně demonstrovat obyvatelům města bdělost této organizace (*Jsme s vámi! A víme o vás vše!*) a výhružně je tak nabádat *(Proto buďte s námi!*). Státní bezpečnost jistě nebyla společenstvím dobrosrdečných a poněkud přitroublých strejců, jak by nám ji dnes leckteří chtěli představit. Přiklonil bych se spíše k tomu, jak ji charakterizoval Jiří Suk [2020]. V průběhu své existence neměnila své úkoly, ale jen své metody. Za normalizace již nepoužívala brutalitu, kterou proslula v padesátých letech, ale uplatňovala taktiku jemnější a navenek méně viditelné, ale obyvatelstvem vnímané šikany. A to již ne v masovém měřítku jako dříve, ale cílenou. Neměla ani tak masově potlačovat, jako masově odstrašovat.

Moji soukromí učitelé

„Společenský výzkum jakéhokoli druhu je řízen myšlenkou a fakty je jen usměrňován.“
Mills Charles W. 2002. *Sociologická imaginace*, Praha: Mladá fronta, str. 80.

„Z nekonečné rozmanitosti fakt a z nekonečné rozmanitosti jejich aspektů vybíráme ona fakta a ony aspekty, jež nás zajímají, protože jsou spjaty s nějakou více či méně předjímanou vědeckou teorií.“
Popper Karl. R. 1998. *Život je řešením problémů. O poznání, dějinách a politice.* Praha: Mladá fronta, str. 147.

Vraťme se ale na katedru. Existence Laboratoře sociologického výzkumu se ukázala být důležitá nejen pro přežití (empirické) sociologie v Brně, ale nakonec i pro moje přežití na sociologii. Abych to vysvětlil. Jiří Gruša [in Hvížďala 2011:126] vystihl jednu z podstatných stránek té doby, když konstatoval, že „*komunisté představovali rovnováhu postupného chladnutí, tepelnou smrt a vytvářeli systém, v kterém se vyplácela jen nehybnost*“. A to, co platilo pro společnost jako celek, či praktické činnosti[72] v ní, platilo i pro společenskovědní disciplíny, pro sociologii pak v první řadě. A pro její studium neméně. Začalo se mi proto brzy jevit jako životní omyl a uvažoval jsem o odchodu z fakulty. To by ovšem znamenalo, mimo jiné, dva roky základní vojenské služby, takže mě napadlo jiné řešení, které se nakonec ukázalo jako nejlepší (dovolte mi tu slovní hříčku) z ‚*možných*‘. Zaklepal jsem na neoznačené dveře *Laboratoře sociologického výzkumu* a nabídl jsem svou spolupráci Ivovi Možnému, který zde byl ukryt. A on moji nabídku přijal a stal se mým soukromým učitelem.[73] Pár dní nato, a nezávisle na mě, totéž učinil i můj kolega z ročníku a již tehdy můj přítel, dnešní profesor Tomáš Sirovátka. Později takto prošli rukama Iva Možného i další moji (tehdy ovšem ještě mně neznámí) mladší kolegové. Adresně to vím, z jejich vzpomínek, o profesorech Ladislavu Rabušicovi [2016] a Dušanu Lužném [2016].

Ivo Možný

„… vyznat se v tom, vybrat ‚to nejdůležitější‘ a předložit to ‚člověku z ulice‘ tak, aby to mělo smysl, prostě aby se svět stal srozumitelnějším. … ví, že toto je punctum saliens každé sociologie – co vybrat, jak to vyložit, jak to poskládat a jak to prezentovat … a ví, že volba kritéria výběru nemůže byt náhodná…“
Petrusek Miloslav. 2002b. Ivo Možný: „Česká společnost. Nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života (recenze knihy)“. *Sociologický časopis*, 38(5): 635–637.

72 Naplno jsem si to uvědomil po svém nástupu do průmyslového podniku, kde jsem pochopil, že nejsou žádoucí žádné inovace, neboť pro podnik neznamenají žádný přínos, jen mu komplikují plnění stanoveného plánu a ohrožují tak prémie pro vrcholový management podniku.

73 Ivo Možný byl ironický a sarkastický, pokud narazil na povrchnost a nedostatek zájmu, píle a snahy. Na druhé straně byl vstřícný a chápající, ochotný vždy podat pomocnou ruku tomu, kdo zájem, snahu a píli projevil. Každý rozhovor s ním měl v jistém slova smyslu výukový či výchovný podtext. Byl tak pro mě, po celou dobu mého studia, výjimečně přínosným tutorem.

Od navázání kontaktu s Ivem Možným jsem studoval jinou vysokou školu, i když jen soukromě. Díky jeho působení se sociologie v mých očích postupně rehabilitovala, neboť jsem začal chápat, že je něčím zcela jiným než to, co oficiálně studujeme. Ivo samozřejmě nemohl sám nahradit celou plejádu učitelů a jeho působení nemohlo být systematické jako v regulárním studiu na univerzitách západně od našich hranic. Ani jeho knihovna nebyla bezedná, i když mu jeho bývalí studenti, kteří po roce 1968 emigrovali, posílali krabice knih, které mě nutil (tedy obrazně) číst. Stal se ale mým mentorem v pravém slova smyslu. Umožnil mi spoluúčast na všech etapách svých terénních výzkumů a zasvětil mě do způsobu svého myšlení. Vedle hledání jeho klobouku po všech místech, kde jsme se ten den zastavili – neboť Ivo již tehdy cílevědomě budoval svou image roztržitého profesora a zapomínání bylo její součástí[74] – to zahrnovalo mnohé. Od nošení děrných štítků na počítač, přes společné úvahy nad významem jednotlivých zjištění, až po interpretace zjištění, která považoval za relevantní v širším datovém i teoretickém kontextu. Moje pomocné práce spočívaly i v jednoduché práci s daty, například při analýze kontingenčních tabulek či matic korelačních koeficientů pomocí McQuittyho článkové analýzy [McQuitty 1960 a 1966], předchůdce později běžnější metody clusterování počítačovými programy. Podílel jsem se takto na analýze dat zejména pro Možného texty, které se týkaly rodiny nebo analýzy faktorů spokojenosti v práci [Možný 1971] a významu práce [Možný 1972; 1974].[75] Byly sice otištěny jen v periodicky vydávaném sborníku filozofické fakulty, ale i tehdy by se byly prosadily (po úspěšném oponentním řízení) i v některém impaktovaném časopise. O tom se ovšem Ivo Možnému tehdy nemohlo ani zdát.

Při práci s těmito daty mi Možný zprostředkoval zejména to, co vlastně jsou relevantní data, jak k nim přistupovat, co v nich hledat, jak je používat a také na co si přitom dát pozor. Neměl rád pouhé podrobné soupisy získaných empirických poznatků. Všechny texty, které napsal, jsou dokladem jeho schopnosti neutopit se v množství detailně získaných poznatků, ale umění (slovo umění tuto schopnost nejlépe charakterizuje) vybrat z nich data klíčová, a zasadit je do kontextu širších sociologických teorií a teoretických úvah i oprávněných spekulací. Vždy byl ochoten v hromadě dat hledat a byl schopen najít třeba jen jediné podstatné zjištění, které vytvářelo nejvhodnější odrazový můstek k obecnější a významné úvaze. Těžiště sociologie, včetně té empirické, viděl spíše než ve sběru faktů (i když ani ten nepodceňoval) v jejich výběru, a hlavně pak v jejich interpretaci: co tato fakta znamenají. Teprve v roce 1990 se mi dostala do rukou kniha, v níž jsem našel formulaci toho, co mě Ivo již tenkrát učil prakticky. Totiž, že „*data sama o sobě sociologii nedělají, stávají se sociologií teprve tehdy, když jsou sociologicky interpretována, zasazena do určitého teoretického referenčního rámce*“ [Berger 2003:19]. Nebyl jsem sám, kdo to u Možného postřehl.

---

74 Luboš Nový [1988:12–13] ve svých *Nekrolozích na živé* napsal, že: *„Možnému není radno půjčovat nic, co se dá nosit v ruce a pak někam položit“*. Bylo to zcela pravdivé a výstižné konstatování. Mohu to potvrdit.

75 Blíže se o tom ve stati „Spokojenost s prací – stav vnitřních dimenzí 1967–2002“ [Mareš a Bánovcová 2002].

Hlavní věc, se kterou mě tehdy Ivo Možný seznámil, ovšem bylo sociologické myšlení a kritické myšlení. O jednom ani o druhém v oficiální výuce té doby nebyla a nemohla být ani zmínka, odmyslíme-li si tzv. kritiku buržoazních teorií. S tou jsme se ovšem při svém studiu setkali v kultivované podobě na přednáškách Jaroslava Stříteckého. Naštěstí v roce 1968 vyšla v češtině kniha Charlese Wrighta Millse ‚*Sociologická imaginace*' – a to jen devět let po jejím americkém prvním vydání! Ať je náhled na ni pro současnou generaci jakýkoliv, a i když i já se dnes na její text dívám kritičtěji, v té době pro mě znamenala (a v některých ohledech dosud znamená) velmi mnoho. Když jsem se k ní mnohem později vracel, oslovila mě spíše úvahami o „*návratu ‚k věcem samým', totiž k reálným žitým problémům, veřejně relevantním problémům i o potřebě sociologického poznání místa člověka v dějinách … o tom, jak vůbec ve vědě identifikovat problémy k řešení*", jak to postřehl ještě později Jan Balon [2009]. V době mého studia byl pro mě inspirativní i přidaný dodatek o intelektuálním mistrovství, který považuji v lecčems za stále přínosný i pro dnešní studující, byť jim může připadat poněkud archaický.

To ostatně třeba i Platón, Archimédes či Descartes (1596–1650) se svými pokyny v ‚*Rozpravě o metodě, jak správně vésti svůj rozum a hledati pravdu ve vědách*': „*(1) Nepřijímat nikdy žádnou věc za pravdivou, již bych s evidencí jako pravdivou nebyl poznal: tj. vyhnout se pečlivě ukvapenosti a zaujatosti; (2) rozdělit každou z otázek, jež bych prozkoumával, na tolik částí, jak je jen možno a žádoucno, aby byly lépe rozřešeny; (3) vésti v náležitém pořádku své myšlenky, počínaje předměty nejjednoduššími a nejsnáze poznatelnými a stoupaje povlovně jakoby ze stupně na stupeň až k znalosti nejsložitějších, a předpokládaje dokonce řád i mezi těmi, jež přirozeně po sobě nenásledují; (4) činiti všude tak úplné výčty a tak obecné přehledy, abych byl bezpečen, že jsem nic neopominul*" [Descartes 1933:20–21].[76]

Celkově mě při sociologii v době mého studia držely hlavně právě metodologie výzkumu a empirie – konkrétní terénní výzkumy (tehdy samozřejmě dotazníková šetření) a zpracování jejich výsledků. V tom mi pomohli (tehdy asistenti, po roce 1989 profesoři) Ivo Možný a později i Vladimír Smékal (dnes emeritní profesor psychologie), ale i mladá asistentka Hana Nechutová (po roce 1989 založila pod jménem Hana Librová obor ‚humanitní environmentalistika' na Fakultě sociálních studií brněnské univerzity, jejíž je nyní emeritní profesorkou), která nás tehdy smysluplně metodologii učila. Měl bych zmínit asi i Miroslava Gregora, o kterém byla již zmínka jako o žáku Inocence Arnošta Bláhy. Jeho výuka statistiky mě s tímto vědním oborem sice příliš neseznámila, ale přece jen mi dala základní představu o tom, co je důležité při zpracovávání hromadných dat ze sociologických výzkumů. A uvedl mě i do typologického výzkumu a tvorby typologií. Mimochodem, bylo nejen úlevou, ale i prokletím sociologie v době normalizace, že se metodologie stala jakousi nikou svobody, na niž normalizace doléhala jen sporadicky a jejíž ideologizace nebyla

76 A mnozí další, například Karl R. Popper [1995a; 1995b; 1998], Peter Winch [2004] či Brian Fay [2002], nebo v zcela konkrétní specifické rovině (kvalitativní metodologie například David Silverman [1993] ad libitum).

a z principu snad ani nemohla být tak masivní. Možnost úniku z reality, kterou metodologie nabízela, byla ale dvojsečná. V centru pozornosti se tak ocitla otázka, jak zkoumat, a stranou zůstávala otázka, co zkoumat.

Jaroslav Stříteckýy

„Vědění je více než informace. Vědění totiž umožňuje odfiltrovat z mnoha dat ta, jež mají informační hodnotu. Je celkovou formou prozkoumávání světa – jeho poznávání, chápání, porozumění.“

Liesmann Konrád Paul. 2010. *Teorie nevzdělanosti. Omyly společnosti vědění.* Praha: Academia, str. 23.

„Dobrá sociologie je příbuzná dobrým románům.“

Berger Peter. 2012. *Dobrodružství náhodného sociologa. Jak vysvětlit svět, a přitom nenudit.* Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, str. 10–11.

Vedle Iva Možného se na katedře sociologie v sedmdesátých letech objevila další silná osobnost. Mladý asistent a dnes profesor Jaroslav Střítecký, kterého považuji za svého dalšího soukromého učitele. Je pro mě obtížné rozhodnout, zda je více hudební vědec a historik (byl v tomto oboru promován), sociolog (byl v tomto oboru habilitován) nebo filozof (byl v tomto oboru jmenován profesorem). Suma sumárum ale to vše zformovalo široce a hluboce kulturně vzdělanou osobnost. I když náš vztah nebyl téhož charakteru jako vztah mezi mnou a Ivem Možným, otevřel mi dveře do jiné dimenze sociologie. Jeho předměty ‚*Sociologie kultury*‘ a ‚*Krize měšťanského vědomí*‘ byly pro mě zjevením a jsou i důkazem, že ke konstatování Petera Bergera, „*dobrá sociologie je příbuzná dobrým románům*“, můžeme přidat a vice versa. Se Stříteckým jsme četli a rozebírali knihy Johanna Wolfganga Goetha, které by možná i sečtělý iuvenis, za kterého jsem se tehdy domýšlivě, ale myslím oprávněně – alespoň ve srovnání s řadou svých vrstevníků – považoval, jinak sám možná nedočtené odložil, nebo je ani neotevřel. Byly to ‚*Spřízněni volbou*‘ (1809), ‚*Utrpení mladého Werthera*‘ (1774), odkázal mě i na ‚*Fausta*‘ (současně únavného i fascinujícího). Zejména jsme však ve výuce systematicky četli bildungsromany ‚*Viléma Meistera léta učednická*‘ (1796) a ‚*Viléma Meistera léta tovaryšská aneb odříkání*‘ (1821), a to nejen jako zachycení psychologického a morálního vývoje jedince, ale i jako zrcadlo tehdejší společnosti. Nešlo přitom ani tak o poznatky týkající se tehdejší měšťanské společnosti, ale spíše o to, jak vnímat tyto romány a literaturu jako celek a také společnost (nejen v ní popisovanou) sociologickými brýlemi.

Stejně jako u Iva Možného i zde vlastně šlo o způsob sociologického myšlení, ač se oba způsoby lišily. Vracím se zde ještě jednou k již konstatované tezi o úloze literatury v nejširším slova smyslu při získávání vědění. David Hume [1972:34; 1748] napsal v roce 1748, že: „*Celá krásná literatura není nic jiného než obraz lidského života v různých vztazích a situacích a inspiruje nás k různým citům, ke chvále nebo haně, obdivu nebo posměchu podle vlastností předmětu, který před nás literatura staví*“. A mám-li tu operovat autoritami, „*sociologie je úzce spřízněna s historií a filozofií, ale rovněž s intuicemi literární imaginace*“ [Berger 2012:24]. Vzpomeňme

i Tomáše G. Masaryka, našeho prvního nejen prezidenta, ale i prvního profesora sociologie, kterého ve svých ‚*Hovorech s T.G.M.*', vydaných v roce 1929, cituje Karel Čapek: „*Pro mne byla beletrie vždycky stejně důležitým pramenem poznání jako věda*" [Čapek 1969a:82]. Abychom plně pochopili určitý odborný text, musíme často znát i jiné odborné texty, ale též beletrii, ba i poezii.[77] O vztahu sociologie a beletrie existuje rozsáhlá literatura, v českém jazyce lze odkázat například na ‚*Dobrodružství náhodného sociologa*' Petera Bergera [2012], ale i na knihu ‚*Sociologie, literatura a politika*' Josefa Alana a Miloslava Petruska, či na ‚*Odsouzeni k modernitě. Co hledá sociologie a našla beletrie*' od Jana Kellera.

Chcete pochopit impresi davů na počátku modernity? Co takhle četbou knih Gustava le Bona z roku 1895 [1994] a Ortegy y Gasset z roku 1930 [1993], ale můžete si přečíst i povídku Egdara Alana Poea ‚Muž davu' z roku 1849 [in Poe 2013], na niž upozornil Walter Benjamin [1979], nebo báseň v próze ‚Davy', kterou napsal Charles Baudelaire v roce 1869 [in Baudelaire 1967:27–29]? Ostatně dnes v sociologii frekventované a různě skloňované slovo modernita nejspíše poprvé nepoužil nikdo z tehdy žijících sociologů (nebylo jich ještě mnoho), ale právě ‚prokletý básník' Charles Baudelaire. A byrokracie? Co takhle k četbě Maxe Webera, Michela Croziera etc. přidat i ‚*Zámek*' [1965b], nebo ještě lépe ‚*Proces*' [1965a] Franze Kafky? Chcete pochopit povahu ‚totálních institucí'? K četbě Ervinga Goffmana [1961] nebo Michela Foucaulta a Zygmunta Baumana přidáte jistě třeba i povídku ‚Kárný tábor' Franze Kafky nebo knihy ‚*Je-li to člověk*' [1995] a ‚*Potopení a zachránění*' [1993] od Prima Leviho, popřípadě i knihu ‚*Vyhoďme ho z kola ven*', jejímž autorem je Ken Kesey [1973]. A totalitní společnosti? Jak bychom se mohli obejít bez dystopií, které napsali Jevgenij Zamjatin [1924, česky 1927], George Orwell [2009; 2015], Aldous Huxley [1970], Ray Bradbury [1970], ale i knih od autorů jako byli Viktor Klemperer [2002a; 2002b; 2003] – v jehož denících z nacistického Německa najdete i historii postupného rozpadu právního státu v nacistickém Německu po roce 1933, Hermann Broch [1976], Boris Pasternak [2005] nebo Alexander Solženicyn [1963; 2011]? Hodnoty? Co takhle začít u antických životopisů (Plutarchos …) a tragédií (Sofokles, Euripides …) – nebo u Bible? A co třeba přečíst si ‚*Robinsona Crusoe*', kterého napsal Daniel Defoe, romány Julese Vernea[78] … Ale dost, soupis paralelního vnímání sociální reality skrze sociologické pojmy a teorie a skrze literaturu je nekonečný.

---

77 Jinými slovy určitou knihu pochopíte až po přečtení jiných knih – proto se vyplácí se k některým knihám vracet. Na příkladech české beletrie to velmi zajímavě demonstruje, jak jsem již zmínil, ve své knize ‚*Objevy pozdního čtenáře. „Druhé čtení" českých autorů od Máchy k Havlovi*' Milan Uhde [2013].

78 *Robinson Crusoe* z románu, který napsal a v roce 1719 vydal *Daniel Defoe (1660–1713),* přežije na pustém ostrově díky tomu, že se rozpomene na ctnosti požadované protestantskou etikou, v níž vyrůstal, a obnoví svou důvěru v Boha a v práci. *Skupina trosečníků* v románu ‚*Tajuplný ostrov*', vydaném v roce 1875, jehož autorem je Jules Verne (1828–1905), přežije na opuštěném ostrově díky vzájemné spolupráci, ale také díky *vědeckým znalostem* inženýra Cyruse Smithe, díky důvěře ve vědu a v Cyrusovu vynalézavost a inteligenci. *Chlapci, žáci střední školy* z Nového Zélandu, z románu, který napsal a vydal Jules Verne v roce 1888, po ztroskotání lodi přežijí a prožijí na pustém ostrově své ‚*Dva roky prázdnin*' díky *víře v potřebu vzájemné důvěry a spolupráce* a díky uplatnění *vzorců jednání a vzájemných vztahů, rituálů a mechanismů*, jak si to pamatovali ze své školy na Novém Zélandu. A proč asi skončila tak špatně skupina mladistvých v románu ‚*Pán much*' Williama Goldinga, ocitnuvší se bez dospělých na opuštěném ostrově po havárii letadla?

Pro mě byla vlastně prvním krokem tímto směrem četba knih ‚*Lež romantismu a pravda románu*' [Girard 1968] a ‚*Mimesis*' [Auerbach 1968]. K první jsem se dostal ještě před studiem sociologie, k dalším pak na doporučení Jaroslava Stříteckého. Nepřímo mě navedl k četbě Bachtina [1975], Gureviče [1978], Benjamina [1979] či francouzských historiků školy ‚Annales', mezi kterými mě nejvíce zaujali Jaques Le Goff a Georges Duby, což mohlo být dáno i tím, že jejich knihy byly po roce 1989 do českého jazyka i nejhojněji překládány.

Tak jako sociologie, ani literatura nemá monopol na výklad společnosti, ale obě se při něm mohou doplňovat a doprovázet… Je to podobné jako s kvantitativní a kvalitativní metodologií v sociologii. Kam nás nemůže dostat jedna, dostane nás druhá. Stejně tak, kam nás nemůže dostat sociologie, může nás dostat literatura a vice versa. Dovolil bych si citovat slova Milana Petruska z interview s ním, uveřejněném v *Lidových novinách* 15. října 2011: „*Pierre Bourdieu napsal „pravidla umění" o sociologii literatury. Té knize nemůžete rozumět, pokud jste nečetli Flaubertovu ‚Citovou výchovu'… Bez znalosti literatury neporozumíte značné části sociologie, která se na beletrii odvolává, vůbec nepochopíte třeba Zygmunta Baumana. A je dokonce možné říct i to, že neporozumíte dobře ani dějinám společnosti.*" Mnohem později, když jsem již sociologii přednášel, jsme si s mými posluchači a posluchačkami občas nerozuměli, protože neznali knihy, o nichž jsem mluvil. Samozřejmě ve dvaceti letech nemůžete mít načteno to, co má načteno padesátiletý či šedesátiletý člověk, ale neznámé pro ně někdy nebyly jen konkrétní knihy (to se dalo napravit lehce – načíst je), ale mnohdy i velmi známí a pro naši kulturu klíčoví autoři. A byla zde i jistá neochota až averze k četbě tzv. neužitečných knih (zajímavé je, že na stejný přístup jsem narazil při svém zájmu o baťovský Zlín i u Tomáše Bati, který mimochodem považoval za nejdůležitější část novin jejich inzertní přílohu), antických tragédií nebo Shakespeara etc. Averze k nim kupodivu v průběhu jejich četby, pokud se k ní nechali přimět, mizela.

Je zásluhou Jaroslava Stříteckého, že mi to vše jako první naznačil a také že mi v beletrii pomohl najít si cestu k autorům v tomto smyslu důležitým, jako byli Thomas Mann, Franz Kafka, Robert Musil, Hermann Hesse či Joseph Roth a Hermann Broch (jmenovitě jeho, pro mě významný, román ‚*Pokušitel*[79]), a postupně i k mnoha dalším – pokud se omezím jen na německy psanou literaturu, kterou jsem do té doby poněkud opomíjel. Jeho vliv mě formoval nejen v době mého studia sociologie, ale provázel mě i celým životem po jejím absolvování. Díky němu jsem pochopil, jak je pro toho, kdo chce studovat sociologii, důležitá filozofie, historie, ale i obecná znalost kultury a zvláště literatury. Mnohem později jsem narazil

79 Sehnal nám ho pan Duží, na pohled prvorepublikový bonviván. Byl vedoucím mrňavé prodejny knih narvané svazky od podlahy po strop, která sídlila na rohu ulic Gorkého a Jaselské. Říkalo se jí fakultní prodejna, ale zda byla nějak organizačně spojena s filozofickou fakultou, nevím. Občas jsme se tam scházeli s Petrem Kramolišem a Honzou Steinerem (oba studovali sociologii ve stejném ročníku jako já, ale v kombinaci s filozofií). Pan Duží sehnal vše, co do té doby vyšlo, mělo nějakou cenu, bylo vzácné, rozebrané a co jsme toužili mít. Ať již šlo o odbornou literaturu nebo o beletrii.

u Zygmunta Baumana na pregnantnější vyjádření toho, k čemu mi otevíral cestu. Totiž, že „*sociologie je nikdy nekončícím procesem konverzace a výměny materiálu s celou kulturou, se sociální zkušeností ve všech jejích projevech, s běžným poznáním*“ a k přiznání si, že „*sociologové* (dodal bych ani jednotlivé epistemologie, teoretická paradigmata či metodologické postupy uvnitř sociologie) *nemají výlučná vlastnická práva na materiál, který interpretují*“ [Bauman 2006:59]. Ani na jeho interpretaci.

Vedle zmíněných předmětů vedl Střítecký také předmět, který dnes mate svým názvem *Kritika současných buržoazních sociologických teorií*, v němž nám skutečně ‚kriticky‘ ukázal, že ve společenském režimu posedlém představou o tom, že má monopol na ‚*vědecký výklad světa a života v něm*‘, není tento výklad jediný a už vůbec nemusí být ‚vědecký‘ – ba ani jiné, které si nárokují totéž. Působení Jaroslava Stříteckého směřovalo spíše k obecné kultivaci našeho ducha a způsobu uvažování o společnosti než k předávání poznatků o ní. Upozornil mě nepřímo také na to, ještě předtím, než jsem si to přečetl u Jean-Clauda Carrièra a Umberta Ecca [2010:55], jak je důležité organizovat své myšlení, naučit se ověřovat si poznatky, hledat jejich smysl a hodnotit jejich význam. Dokázat je uspořádat, zasadit je do souvislostí, do dobového, teoretického i logického kontextu, syntetizovat je. A na to, co jsem si později přečetl u Komenského v jeho ‚*Didaktice analytické*‘, že „*věci, které postrádají okolnosti, mohou být stěží chápány a posuzovány*“, [1946:65][80]. A podotýkám, na potřebu rozlišovat, co je obecné a co zvláštní. A začal jsem tušit, co jsem pak našel u Norberta Eliase [2006:49]. Totiž, že „*struktury lidské psychiky, struktury lidské společnosti a struktury lidských dějin jsou od sebe neoddělitelnými, komplementárními jevy a dají se zkoumat jen ve vzájemných souvislostech*“. V sociologii to našlo odraz snad zejména v konceptu sociálních charakterů, v historii v dobových mentalitách. Střítecký byl přitom ochoten vést dialog, jak jsem se osobně přesvědčil u své zkoušky ze sociologie kultury, kterou Jaroslav po hodině a půl diskuse k mé nelibosti ukončil s omluvou, že bohužel měl být už čtvrt hodiny někde jinde (nepamatuji se již kde).[81]

80 Původně vyšla v roce 1657.

81 Je mi líto, že písemné zkoušky dnes tak omezily zkoušky ústní, i když chápu, že i ty písemné mají své oprávnění a nejen v tom, že šetří v masovém vzdělávání čas.

Dodatek

„Cílem každé vědy je poukázat na struktury reality, skrývající se pod slupkou zdání."
Bell Daniel. 1999. *Kulturní rozpory kapitalismu*. Praha, Slon 1999, str. 23.

„Potíž není v tom, co lidé nevědí. Potíž je v tom, co vědí, i když to tak není."
Twain Mark, in Berger Peter L. 2012. *Dobrodružství náhodného sociologa. Jak vysvětlit svět, a přitom nenudit.* Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, str. 89.

Ivo Možný i Jaroslav Střítecký byli pro mě rozhodujícím způsobem inspirativní jak v průběhu mého studia, tak i v mém pozdějším profesionálním životě. Oceňuji přitom i to, že mi oba zpochybnili pro modernitu tak lákavý hodnotový, respektive kulturní relativismus[82] (nemluvím zde o toleranci k jiným hodnotám, spíše o relativizaci hodnot vlastních a netoleranci ve jménu tolerance, která v současnosti tak sílí) a oba jako by mě též připravovali na rizika myšlení, která se dnes jeví jako velmi běžná a jak s rozpaky sleduji, začínají ve veřejném i akademickém prostoru dominovat. A v sociologii? Ivo Možný mě připravil na to, že je třeba čelit riziku záplavy dat (které vystupňoval internet), kriticky posuzovat jejich platnost (o čem vlastně vypovídají) a věrohodnost. Na potřebu roztřídit data na relevantní a irelevantní, rozlišit jejich kvalitu, a odmítnout data (někdy i úmyslně) matoucí. Jaroslav Střítecký mě upozornil na to, jak čelit riziku, že pro fascinaci dílčími poznatky a informacemi zapomeneme na vědění, jež je nutné cílevědomě a dlouhodobě budovat.

V době, o níž se nyní zmiňuji, byl problémem nedostatek informací, jež politická moc omezovala a regulovala jak ve společenských vědách, tak i ve veřejném prostoru. Dnes je naopak problémem jejich přebytek, v němž se lidé orientují podle jednoduchých sloganů či sugestivních titulků a spíše než informace a kritické analýzy hledají názory, které souznějí s jejich názory a potvrzují si tak jejich platnost. Honzák [2018:126] připomíná, že přebytek informací zabraňuje lidem v myšlenkové práci, a odkazuje na pasáž v dystopii Raye Bradburyho ‚*451 stupňů Fahrenheita*': „*Namačkej do nich plno údajů, které nejsou nebezpečné, vraž do nich tak nemožné hromady ‚faktů', až budou cítit přecpání, ale budou mít dojem, že úplně srší vědomostmi… Jenom jim nedávat nic tak ošemetného jako filozofii nebo sociologii, aby si nemohli dát dohromady dvě a dvě. To je cesta k nespokojenosti*" [Bradbury 1970:60]. Není samozřejmě jediný, kdo na to poukazuje. Například Toffler [in Żakowski 2004:136] tvrdí, že „*nadměrná volba* (míněno možnosti volby) *má stejné důsledky jako nemožnost volby*" a vede, mimo jiné, k frustraci a dezorientaci. Elster [2013:15] konstatuje, že „*nadbytek informací může být destabilizující, jestliže překračuje zpracovatelskou kapacitu aktéra nebo organizace, která informace přijímá*". Ecco [Carriére a Ecco 2010:55] k tomu připomíná, že když máme k dispozici neomezenou sumu informací, musíme se naučit umění

82 Ne náhodou Ivo Možný přeložil Boudonovu ‚*Bídu relativismu*'. „*Měli bychom věřit kulturním relativistům, když nám tvrdí, že normy a hodnoty závisejí na kultuře a nemohou být objektivně podloženy?*" [Boudon 2011].

syntézy, je třeba relevantně hodnotit tyto informace, ověřit si je a najít jejich smysl: uspořádat je, zasazovat je do souvislostí, do dobového, teoretického i logického kontextu.

Rozepsal jsem se ale o těchto dvou osobnostech nejen z osobních důvodů (měli na můj profesní život nejsilnější vliv), ale zejména proto, že oba představují dva poněkud odlišné sloupy, na nichž stojí dnešní katedra sociologie v Brně, aniž si to možná její současná generace uvědomuje. Na jedné straně *proud empirické sociologie*, po roce 1989 znovu založený Ivem Možným a udržovaný jeho žáky jako byli Ladislav Rabušic, Petr Mareš, Tomáš Sirovátka, Libor Musil a pak žáky jeho žáků (jako je Tomáš Katrňák), k nimž přibyl i Martin Kreidl, který absolvoval na Univerzitě Karlově. Na druhé straně *proud teoretické sociologie a sociologie vědění*, založený Jaroslavem Stříteckým, k němuž se v době mého působení na katedře hlásili Radim Marada, Csaba Szaló, intelektuálně skvělý Jan Keller (odešel bohužel do Ostravy), udržovaný dnes na katedře dále i tou nejmladší generací. Jak je spojení mezi oběma proudy – mezi empirií a teorií – důležité a jak je důležité kritické myšlení, jsem si uvědomil již v době svého studia. Jen pro ilustraci mohu uvést příklad.

Interpretovali jsme s Možným kontingenční tabulku, produkt vztahové analýzy hromadných dat. Námi používaný a na kolenou napsaný program pro zpracování dat na počítači toho moc neuměl, jen vytvářel kontingenční tabulky a počítal koeficienty asociace. Neposkytoval ale *labels values* (jména) jednotlivých *hodnot* (variant) *proměnných*, pouze jejich kódy. Tak jsme z kontingenční tabulky vyčetli, že ženy (kód 1) preferují více než muži (kód 2) už nevím co a našli jsme pro to zajímavé ‚teoretické' vysvětlení. Ten údaj měl smysl jen ve spojení s obecnější teoretickou úvahou. Radovali jsme se ovšem jen chvíli, než jsem přišel na to na to, že kód 1 neoznačuje ženy, ale (jak jinak v patriarchální společnosti) muže. Tedy, že muži preferovali něco, už nevím co, více než ženy. Samozřejmě, že i zde jsme našli ‚teoretické' vysvětlení. Tak mě Ivo učil nejen spojovat data s teoretickým vysvětlením, ale bezděky také tomu, jaká zpracování dat nese rizika a jak je při tom všem nutné být kritický a opatrný a mít co nejširší nejen znalost jednotlivých poznatků, ale i vědění.

V roce 1974 jsem ukončil své studium sociologie na brněnské sociologii tím, že jsem předložil svou diplomovou práci nazvanou ‚*Sociální podmíněnost konotace pojmu inteligence*' – tedy inteligence ve smyslu sociální kategorie, jak jsem to již vysvětloval, ale pro jistotu znovu připomínám. Komu jsem název řekl, ten se smál a říkal: „*Vede Ti ji Ivo Možný, že?*" Diplomovou práci, napsanou dvěma prsty na psacím stroji *Underwood*[83] ve třech kopiích přes tzv. kopírovací papír a s grafy ručně vyvedenými barevnými fixy

83 V éře počítačů bych chtěl připomenout, že na počátku dvacátého století přispěl psací stroj k návratu žen na trh práce. A k jejich vpádu na úřady, které byly do té doby výlučně mužskou doménou. A také pozměnil v úřadech a firmách nejen charakter činností, organizaci práce a zacházení s informacemi, ale i předpoklady nutné pro úřednickou dráhu. Zmizel do té doby kategorický požadavek na úhledné a čitelné písmo. Připomeňme si, že ještě v prvním desetiletí minulého století měl spisovatel Jaroslav Hašek při svém pokusu absolvovat obchodní akademii mezi předměty vedle účetnictví a nauky o zboží také krasopis.

na tzv. milimetrovém papíru. Mimochodem, byl to úplně jiný styl psaní textu než dnes na počítači. Žádné dodatečné přehazování odstavců napsaného textu a jeho dodatečné doplňování, upravování formulací a opravování chyb. Objevili jste při čtení hotového textu výraznou chybu či opomenutí, jejichž oprava by rozhodila celý text, nebo bylo třeba přeházet odstavce? Jediným řešením bylo celý text znovu přepsat, proto si autor musel text dopředu důkladně promyslet. Ostatně, při konstrukci konečného textu z jeho draftu nahrazovaly v té době možnost počítače přehazovat části textu nůžky a lepidlo. Napsat, rozstříhat, slepit a přepsat.

V mé diplomové práci šlo o charakteristiky přisuzované inteligenci jako sociální vrstvě, operacionalizované vybranými profesemi, které, jak se předpokládalo v diskursu každodennosti, ji ve vědomí společnosti reprezentovaly (lékař, vysokoškolský učitel, inženýr …). A komparativně o charakteristiky profesí, které na zařazení do této společenské vrstvy aspirovaly, a o charakteristiky profesí, které k ní veřejností řazeny nebyly a ani na to neaspirovaly (dělník, rolník …). Podobně jako byly členěny posuzované profese, byli členěni i respondenti. Charakteristiky reprezentovaly tři Osgoodem [1957] identifikované dimenze sémantického prostoru: *hodnocení*, *potence* a *aktivita.* Výsledky jsem analyzoval pomocí McQuittyho [1960; 1966] článkové analýzy matice koeficientů asociace. O použití faktorové či shlukové analýzy se nám tehdy ani nesnilo.[84] Obhajobou diplomové práce pro mě třetí období existence sociologie na brněnské univerzitě skončilo. Osud ovšem chtěl – což jsem tenkrát nevěděl – abych se sem vrátil v jejím čtvrtém existenčním období.

Na závěr bych rád připomenul ještě jednu osobnost, která mě v průběhu studia silně ovlivnila, i když náš kontakt nebyl příliš intenzivní a se sociologií zdánlivě vůbec nesouvisel, což je ovšem názor, s kterým bych rozhodně nesouhlasil. Jednalo se o odborného asistenta (po roce 1989 docenta) Zdeňka Smejkala z filmové vědy, který již bohužel není mezi námi, zemřel v roce 2020 ve věku 93 let. Byl, podobně jako Ivo Možný, po roce 1968 vyloučen z komunistické strany, ale tak jako Ivo byl i on na fakultě u(s)chován. Nevzpomínám na něj proto, že mi umožnil v tehdejším bulletinu Československé televize zvaném ‚*Televizní tvorba*' publikovat mou stať „Imago televize", s níž jsem se zúčastnil v roce 1973 jakési studentské soutěže, ale pro jeho promítání filmů na fakultě v průběhu mého studia. Jezdili jsme sice do kina (tuším Světozor), které bylo až v Židenicích, ale stálo to zato. Za každé sobotní dopoledne jsme shlédli dva celovečerní filmy a dostali k nim zasvěcený komentář.

Promítl nám světovou filmovou klasiku od němého filmu *Intolerance* z roku 1916 (americký režisér D. W. Griffith) přes němý film *Křižník Potěmkin* z roku 1925 (ruský režisér Sergej Ejzenštejn) až po první zvukové filmy třicátých let. Viděli jsme kompletně celou produkci Ingmara Bergmana (1918–2007), kterou do té doby natočil. Chronologicky po sobě, jak byly jeho filmy natočeny, což

84 Co se týče metodologie sběru a zpracování dat, byl to mladý asistent na Katedře psychologie Vladimír Smékal, později profesor a můj kolega, který mi tehdy pomáhal svými radami při aplikaci sémantického diferenciálu.

samo o sobě bylo zajímavé (jak tyto filmy na sebe navazovaly a jak předchozí film naznačoval téma následujícího). Řadu z nich jsme viděli ve švédštině, ba dokonce v norském jazyce se simultánními překlady. Viděli jsme ovšem třeba i francouzskou novou vlnu (Nouvelle vague) od debutu Jeana-Luc Godarda ‚*U konce s dechem*' (1959) po filmy Paola Pasoliniho (1922–1975) – kvituji to, i když oba mě trochu iritovali a Godard i poněkud nudil. Smejkal nám promítal v ucelených blocích klasiku italského neorealismu (nejen, ale hlavně Vittorio De Sica), filmy Federica Felliniho (1920–1993), jmenovitě ‚*Sladký život*' z roku 1960 a zejména pak jeho snímek ‚*Roma*' (1972) či ‚*Amarcord*' (1973). Nabídl nám celou tvorbu Luchina Viscontiho (1906–1976), jenž je můj oblíbený režisér a jehož ‚*Geparda*' (1963), ‚*Smrt v Benátkách*' (1971) podle novely Thomase Manna [1973] a ‚*Soumrak bohů*' (1969) považuji za klíčová díla filmové tvorby vůbec. Nechal nás také nahlédnout do díla japonského režiséra Akira *Kurosawy.* Skvělé bylo i promítání kolekce krátkých grotesek a komedií éry němého filmu. Viděli jsme prakticky celého Charlese Chaplina. Jeho krátké grotesky bylo možno vidět v kinech, ale poprvé jsem zde viděl všechny jeho celovečerní filmy, zejména geniální ‚*Moderní dobu*', ale i ‚*Cirkus*', ‚*Kida*', ‚*Zlaté opojení*' i poněkud sentimentální ‚*Světla velkoměsta*', ‚*Světla ramp*' …). Byl nám zprostředkován celý Buster Keaton s jeho geniálními filmovými triky (třeba jak vypadl z filmového plátna a sledoval na něm pokračující děj), dále němá éra Laurela a Hardyho, Harold Loyd, bratři Marxové a další velcí komici němého filmu. A to zdaleka nevyjmenovávám všechny filmy, co nám byly promítnuty. Po čtyři roky každou sobotu dopoledne, vždy dva celovečerní filmy! Nevynechal jsem ani jedno promítání a dodnes z toho žiji. I když se filmová řeč a film obecně od té doby radikálně pozměnily.

Vedlejším, ale důležitým produktem studia bylo navázání celoživotních přátelství, zejména s Tomášem Sirovátkou (později profesorem sociologie na Masarykově univerzitě), Pavlem Popelkou (dosud je vynikajícím etnografem a po roce 1990 byl dlouhodobě ředitelem muzea Jana Amose Komenského v Uherském Brodě) či s Martinem Potůčkem (později profesorem na Univerzitě Karlově) a dalšími. Získal jsem tak individuální sociální kapitál, poskytující mi později sice nikoliv hmotný prospěch, ale možnost poznávat, co bych jinak poznat nemohl. Byť to byl třeba (jen) folklór z ‚Kopanic' Bílých Karpat[85] prostřednictvím sběrů Pavla Popelky (zvukové záznamy zpěvů, vydané sbírky textů lidových písní, ale i jeho přednes těchto písní), nebo účastí na akcích, které organizoval, jako tomu bylo v případě Festivalu masopustních tradic FAŠANK v jeho rodném Strání. Hrál na gajdy a zpíval v řadě folklórních souborů. Mohu z vlastní zkušenosti potvrdit, že hrál a zpíval celou noc, aniž jedinou z písní opakoval. Dvakrát pro nás dokonce hrál na hoře Ďumbier (2 043 m n. m.) v Nízkých Tatrách, kam jsme mu gajdy vynesli.

85 Je to vžitý název pro malou oblast Bílých Karpat**,** kde se políčka u chalup roztroušených po svazích těchto hor dala obdělávat jen kopáním motykou. Byl to rázovitý kraj tradic, včetně odkazu ‚bohyň ze Žítkové', žen, jímž byly přisuzovány magické a věštecké schopnosti a nedávno je poněkud nemístně zpopularizovala současná česká beletrie. Kraj nepochybně zajímavý nejen pro etnografa, ale i pro sociologa. Dodnes do té krásné, de facto *kulturní krajiny* jezdím i když už ne za folklorem, ale za lučními orchidejemi.

Pro někoho, kdo se později zabýval trhem práce, bylo zajímavé, že hrál i na Sicílii. Podle starého lidového obyčeje tam totiž o Velikonocích scházeli ovčáci z hor, chodili ve vesnicích dům od domu a hráli přitom na gajdy. Nevím přesně, zda ubývalo ovčáků obecně, nebo jen těch, kteří uměli hrát na gajdy, ale koncem minulého století na Sicílii poptávka po gajdoších převýšila nabídku a Italové to řešili ‚zahraničními pracovníky'. Takže starý sicilský lidový obyčej pomáhali udržovat gajdoši z Čech, Slovenska a Rumunska.

Neměl bych zapomenout ani na Iva Možného, i když naše skutečné přátelství vzniklo až za společného působení na katedře. Příliš pozdě na to, abych se mohl počítat k jeho kruhu přátel nejbližších. Bydlím ovšem jen pár kilometrů od jeho rekreační chalupy, původně selského statku na Drahanské vysočině, a tak jsme se pravidelně navštěvovali. A co náhoda (?) nezařídí, v jiné, ale také blízké vesnici bydlí též Jaroslav Střítecký, a mám tak dodnes možnost se také s ním setkávat k přátelskému posezení i k volným diskusím o otázkách sociologických.

K existenci katedry po mém absolutoriu (1974–1989), ve zbývajících letech normalizace, mohu dodat jen málo. Po odchodu Miroslava Ovesného do důchodu vedl (opět již) Katedru sociologie (byť marxisticko-leninskou) krátce až do své smrti v roce 1981 Mojmír Köttner (1925–1981). Muž stranických aparátů komunistické strany, který ovšem v minulosti, po roce 1945, „*zažil opravdové Bláhovy semináře ze sociologie*" [Možný in *Česká sociologie v letech 1965–1989,* 2003], a tak o ní měl jisté ponětí. Stejně jako Ovesný, i Köttner se, podle vyjádření pamětníků, vyvaroval prorežimního aktivismu a snad také proto se poměry na brněnské katedře sociologie přece jen lišily od poměrů třeba v Praze, které tam byly spojené s neblahým působením osob jako byl Antonín Vaněk, jenž mimo jiné podle Petruska [2004] prosadil na sekretariátu ÚV KSČ, aby se katedry sociologie staly nomenklaturními „stranickými pracovišti". Po nenadálé smrti Mojmíra Köttnera převzal v roce 1981 ve svých 40 letech vedení Katedry sociologie Jaroslav Střítecký (*1941), který byl v roce 1986 jmenován docentem sociologie. Pro katedru v té době i pro její budoucnost to byl šťastný moment.

Mezidobí

„Lidi lítaj nad hvězdama a vy tady chlastáte v hospodě jak dobytek“ … „A co teda máme podle tebe dělat, ty horlivý vole (z rozhovoru odposlechnutého v hospodě).*“*

Zábrana Jan. 2001. *Celý život. Výbor z deníků 1948–1984*. Praha: Torst, str. 541.

„Režim nežádal již od občanů, aby uvěřili utopické vizi beztřídní společnosti, ale spokojil se s tím, že proti systému nebudou aktivně vystupovat a budou navenek zachovávat určité rituály, které bude možné vydávat ve vztahu k zahraničí za výraz souhlasu.“

Rychlík Jan. 2020. *Československo v období socialismu 1945–1989*. Praha: Vyšehrad, str. 270.

Studium sociologie jsem absolvoval v roce 1974 a v roce 1975 jsem si ze základní vojenské služby, na kterou jsem nastoupil v září 1974, odskočil složit rigorózní zkoušky a získat tak titul – ač promovaný sociolog (tehdy existovali vedle MUDr. i promovaní lékaři) – PhDr., neboli doktor filozofie. Společnost nabyla za léta komunistického režimu od roku 1948 silně plebejský charakter, sociální rozdíly (zejména mzdové, ale nejen mzdové) byly alespoň navenek omezeny, ale duch starého Rakouska-Uherska s jeho akcentem na tituly, když ne šlechtické, tak alespoň akademické, v ní ještě stále zůstával. Pamatuji si, že jsem se koncem sedmdesátých let minulého století za tmy pozdního večera ubytovával v hotelu ve Svratce na Českomoravské vysočině, vyznačujícím se již poněkud omšelým luxusem první republiky, i když byl postaven až po jejím konci, v roce 1941. Lépe řečeno nesl si vzpomínku na tento luxus. Starý pán v potemnělé recepci hotelu (možná tam sedával již od otevření hotelu ve čtyřicátých letech a pamatoval Oldřicha Nového, který blízko Svratky vlastnil chalupu a do hotelu prý chodíval hrát karty) otevřel můj nový občanský průkaz. A s určitou úctou v hlase se mě, chudého příslušníka pracující inteligence, který měl jen bicykl (ovšem i ten byl při tehdejším nedostatku jízdních kol v obchodech za mého mládí – pokud jste se nespokojil s kolem ze Sovětského svazu a vynaložil úsilí sehnat si tuzemského Favorita nebo alespoň Esku – statusovým zbožím), otázal: *„Auto jste si zaparkoval kde, pane doktore?“*

Hlad po univerzitních titulech zachvátil i komunistické normalizátory, kteří se do té doby spokojovali s titulem, získávaným na stranických školách, RSDr., neboli *rerum socialium doctor,* doktor sociálních věd. Široká veřejnost to ovšem četla jako ‚rozhodnutím strany doktor‘ nebo ‚rodné strany doktor‘. Normalizátoři cítili tuto dehonestaci a toužili po klasickém PhDr. A v duchu doby hledali bezpracné způsoby, jak tento titul získat. Můj spolupracovník v *Ústavu pro automatizaci řízení v průmyslu*, psycholog, důchodce, který si po pozdním rozvodu pořídil mladší ženu s nezletilými dětmi, jež potřeboval živit, nám s velkým gustem sděloval, pro kterého okresního tajemníka KSČ zrovna píše diplomovou práci, a rozepsané i hotové diplomky nám ukazoval. A pak, že za socialismu nebyly trh, poptávka a nabídka (trh s diplomovými a rigorózními pracemi bohužel – jak jinak v tržní ekonomice – existuje i dnes a část jeho produktů se jen, i při nasazení kritických

softwarů, velmi obtížně identifikuje). Možnost vyrábět diplomové práce pro své zákazníky jako zboží v továrně mu pochopitelně umožňoval také marasmus vysokých škol a jejich nízké požadavky na diplomové práce i na disertace. Zejména katedry sociálních věd tehdy mnohde ovládali zdatní obchodníci. Za normalizace jsem se o tom přesvědčil jako podnikový sociolog ve Zlíně při náhodných kontaktech s olomouckou katedrou sociologie.

Moje úsilí vynaložené na získání titulu PhDr. souviselo s mou snahou zůstat po absolutoriu studia na katedře, kterou ve mně vzbudil a přiživoval Ivo Možný. Tehdy jsem si domýšlivě namlouval, že je to dáno mými kvalitami. Snad tomu tak částečně bylo, i když šlo o kvality jen velmi relativní. Někdy na přelomu tisíciletí mi ovšem Ivo Možný v dlouhém osobním rozhovoru prozradil podrobnosti svého tehdejšího plánu měnit zevnitř atmosféru na Filozofické fakultě a o úloze, kterou jsem přitom měl sehrát. Měl to vymyšlené až k nasazení mé osoby při volbě děkana. Nejspíše to byla jen fabulace, neuskutečnitelná vize, ale mohu prozradit, že i tak mě to dodatečně dosti vyděsilo. Kdybych tenkrát skutečně na katedře zůstal a Ivo svůj plán začal realizovat (a Ivo většinu svých vizí a plánů nakonec skutečně realizoval), pak nevím, jakým pokušením bych musel odolávat, kterým z nich bych odolat nakonec nedokázal a do čeho a jak hluboko bych se přitom namočil (ty nezamýšlené důsledky zamýšleného jednání!).

Život je zapisován do účetní knihy a v ní existuje nejen ‚má dostat', respektive ‚dostal', ale i ‚má dát', respektive ‚dal'. A jak připomněl Bauman [2010:23], již George Simmel konstatoval, že „*hodnoty* (zisk) *se měří hodnotami, které se na jejich získávání musí obětovat* " (náklady) a tím, co hodnotám dává jejich platnost, je ‚napětí zápasu o ně' [Simmel 1997: in Bauman 2002:189]. Vzpomněl jsem si na to také, když jsem si četl v denících Jana Zábrany [Zábrana 2001:209] autorovu glosu „*N. T. mi říkala: Je třeba realizovat se ve strukturách, které zůstaly… a nepochybuji, že tím myslela kolaborovat s okupanty a jejich pomocníky*". No, ony jiné struktury nebyly, ale záleželo na tom, v kterých se člověk realizovat musel, neboť mimo ně neměl živobytí, a jakým způsobem se v nich realizoval. A také na tom, v kterých se realizovat odmítl.[86] Naštěstí byly katedry sociálních věd považovány za nomenklaturní pracoviště – v tomto případě krajského výboru komunistické strany Jihomoravského kraje – a na katedru se tak nově přijímaly již jen osoby s legitimací komunistické strany a současně jen se souhlasem tohoto výboru. A vstoupit do komunistické strany, takovou cenu jsem nebyl ochoten zaplatit.

Po studiu jsem na dva měsíce, před základní vojenskou službou, nastoupil jako výzkumný pracovník do pobočky *Institutu Československého komitétu pro vědecké řízení* (1974–1975) v Hradci Králové. Byla to podivná organizace. Vlastně si vůbec nepamatuji, jak jsem ji našel, abych se v ní ucházel o místo. Ředitelem (skutečně tak byl titulován) pobočky byl inženýr (nevím čeho) středního věku, naprosto bezradný v tom, co řídil. Ostatně co řídil? Osazenstvo pobočky, alespoň z mého horizontu vidění, tvořili jen dva

86 Tohle musely řešit nejen hvězdy tehdejšího showbusinessu, ale prakticky každý z nás, i když pro některé bylo toto rozhodování těžší než pro jiné.

výzkumní pracovníci. Mimo mě tam byl Stanislav Buchta, který absolvoval sociologii v Brně o rok dříve než já a zůstal mým kamarádem i potom, co se později přiženil do Bratislavy. Dodnes mluví česky sice dobře, ale občas s měkkým slovenským přízvukem.[87] Pak se jednalo o ředitelovu sekretářku a jeho šoféra. Ředitel kupodivu měl i podnikové auto se šoférem! Možná nás bylo více, ale nikoho jiného jsem v prostorách pobočky za dva měsíce svého pobytu nepotkal a neviděl. Zpracovávali jsme zde data z nějakého survey, který zadala bratislavská pobočka Výzkumného ústavu práce a týkal se volného času, nebo volný čas zkoumali v pracovní době při koupání v opuštěných štěrkovištích u řeky Labe.

V průběhu mé roční vojenské služby pobočku institutu v Hradci Králové (nebo celý institut?) zrušili a pro zbývající tři měsíce, které jsem ještě trávil v uniformě, mě administrativně převedli do *Domu techniky* v Pardubicích. Polabská rovina mě ale nelákala. S Hradcem Králové bych se ještě smířil díky architektům Gočárovi a Kotěrovi, kteří zde na počátku 20. století zanechali krásné stavby a pomohli městu získat kvalitním urbanistickým řešením moderní tvář. Také vzhledem k siluetě Krkonoš v dáli na obzoru a blízkému, byť v té době se rozpadajícímu, ale nádhernému Kuksu. S Pardubicemi plnými chemického průmyslu a s vojenským letištěm, kde neustále vzlétala a přistávala trysková letadla, ne. A tak jsem na toto pracoviště nenastoupil. Možná ke své škodě, protože tam přežívala řada dobrých českých sociologů, kteří byli v nemilosti režimu [Nešpor 2014b]. V té době ovšem již stejně docházelo k faktickému útlumu i tohoto pracoviště, přestože přežilo jako instituce až do společenských změn v roce 1989. Po návratu ze základní vojenské služby jsem se tak ocitl v brněnské pobočce jiné výzkumné organizace, spadající pod ministerstvo průmyslu, nazvané ‚*Ústav pro automatizaci řízení v průmyslu*' neboli INORGA. O ní jsem se dozvěděl od svého spolustudujícího a kamaráda Honzy Steinera, který tam již pracoval a mé přijetí doporučil (opět, a ne naposledy ten individuální sociální kapitál!). Tam jsme se zabývali sociálními překážkami a sociálními důsledky automatizace řízení v průmyslu. Což je třeba vzít s rezervou s ohledem na tehdejší stupeň automatizace průmyslu ve světě vůbec, a v Československu zejména. Konkrétně se jednalo o odpor (nejen) vedoucích pracovníků vůči změnám spojeným se zaváděním automatizace a výpočetní techniky do řízení. A nebylo to nezajímavé.

Zajímavý byl pro mě spor s ředitelem pobočky, doktorem právních věd neboli JUDr. (stále ještě existovali, a vlastně i dnes existují, i jen promovaní právníci), který si při mém nástupu vyžádal a přečetl moji diplomovou práci, narazil v ní na pojem ‚normativní pojetí' a vysvětloval mi, že úplně špatně chápu, co je to norma. Poprvé jsem se tak setkal v praktické rovině s tím, že aby si jednotlivé vědy (a neplatí to jen pro vědy) rozuměly,

87 Krátce předtím tam snad pracoval Václav Lamser, než odešel do exilu v Německu. Byť nestraník a evangelík, působil před normalizací jako vedoucí oddělení metod sociologického výzkumu v Sociologickém ústavu; jeho dvě zásadní knihy pro naše studium, ‚*Základy sociologického výzkumu*' [Lamser 1966] a ‚*Statistika pro sociology*' [Lamser 1970], jsem již zmiňoval. S ním jsem se tam ale již nepotkal.

musí si vyjasnit obsah pojmů, které používají, a zvážit, zda stejná jména nepřiřazují různým fenoménům. Dostal jsem se zde také do kontaktu s profesorem Vladimírem Kubešem (1908-1988).[88] I když šlo o právníka, a ne o sociologa, byla to zajímavá zkušenost. Šlo ovšem jen o letmý kontakt, i když si pamatuji jeho praktické výklady pravidel etikety první republiky, jejímž synonymem byl Jiří Stanislav Guth-Jarkovský (1961–1943), který v letech 1919–1922 pracoval jako ceremoniář prezidenta T. G. Masaryka. Když dnes narážím na koncertech vážné hudby na mladíky v riflích či potištěných tričkách, vždy si na profesora Kubeše vzpomenu.

To jsem ještě nečetl Norberta Eliase (1897–1990), i když jsem jeho jméno již znal. A věděl jsem, jakou roli přisuzoval při genezi evropské civilizace vzájemně se ovlivňujícímu vývoji osobnostních struktur člověka, mravů a způsobů jeho chování a společenských struktur, jen z druhé ruky. Později jsem se seznámil podrobněji s jeho míněním, že „čím více se diferencují (pozn. společenské funkce), *tím větší je jejich počet a tím se také zvětšuje počet lidí, na nichž je jedinec při všech svých úkonech, od nejobyčejnějších a nejběžnějších až ke komplikovanějším a vzácnějším, trvale závislý. Chování stále většího počtu lidí musí být vzájemně sladěno, předivo akcí stále přesněji a přísněji koordinováno, aby jednotlivý čin v jeho rámci plnil svou společenskou funkci. Jedinec je nucen regulovat své chování stále rozlišeněji, rovnoměrněji a stabilněji.*“ [Elias 2007:239–240].

Ještě před ním historik Hyppolite Taine (1828–1893) krásně popsal dvůr královské Francie před velkou revolucí koncem 18. století, což po něm Elias shrnul ve větě, že se zde dosahovalo „*detailních forem hierarchizace za pomoci osobních privilegií, etikety, ceremonií a přesností, s níž byl propracován každý pohyb či způsob řeči*“ [Elias 2007:302]. Jeho dlouhou pasáž jen zkracuji: „*Dáma velkého světa dovede pozdraviti deset osob najednou jediným úklonem dávajíc při tom sklonem hlavy a pohledem každému, co mu patří, odměřujíc dle stavu, důležitosti a rodu. Jest jí jednati s choulostivými marnivostmi a každé pochybení v odměřování bylo by ihned pozorováno; ale nikdy se nezmýlí a nikdy se nerozmýšlí v těchto jemných rozdílech*“ [Taine 1906:2004].

Ale co platilo kdysi, je již zapomínáno či zapomenuto. Ostatně k erozi etikety, jejíž podíl na vývoji dnešní civilizace tak zdůrazňoval Norbert Elias, docházelo již v době Gutha-Jarkovského. Pavel Eisner napsal: „*Za mých mladých let bylo společenskou neslušností nenapsat na obálku Blahorodý pán pan … Dnes je komický už i ten Slovutný pán pan …, třebaže byl už o tolik demokratičtější, narážeje nikoli na blahou urozenost, nýbrž na vyzískanou vyhlášenost umu. Jsme už jen vážení* (mezi námi: jsme vážení?). “[89]

88 Byl právním filozofem a teoretikem občanského práva. Po druhé světové válce se zasloužil v Brně o vznik Vysoké školy sociální (1947–1952), na níž působil i Inocenc Arnošt Bláha. V letech 1949–1956 byl vězněn za pokus o ilegální přechod hranice, ale v letech 1968–1969 se podílel na znovuobnovení právnické fakulty v Brně.

89 Pavel Eisner (1889–1958) se sice narodil se v pražské židovské rodině jazykově německy orientované, ale o češtině vydal krásné knihy a z jedné z nich, *Čeština poklepem a poslechem*' jsem citoval. [Eisner 1996].

Dnes bych to ještě rozšířil, nejsme totiž již ani vážení. Etiketa je dnes pro mladou generaci *terra inkognita,* dokonce v jistém smyslu terra nefasta. A stala se, nebo její odmítání, i věcí ideologickou. Pamatuji si, jak jsme s kolegou Ladislavem Rabušicem dostali při jednom podzimním pobytu po roce 1989 v Nizozemí od naší nizozemské kolegyně vynadáno (pojala to jako pedagogicko-morální poučení kolegům z ‚východu'). Já za to, že jsem jí podržel dveře samolítačky, když jsme vycházeli z místnosti (ne z restaurace!). Můj kolega za to, že se pokusil pomoci ji předtím do teplého kabátu.

V roce 1976 jsem musel řešit dilema. Zůstat v tomto ústavu při relativně zajímavé a přiznejme si, také velmi pohodlné práci a v příjemné společnosti, ale opustit svou budoucí ženu, která musela pečovat o své nemocné rodiče, nebo opustit ústav a práci v něm a přesunout své těžiště do rodinného života. Rozhodování nebylo nakonec tak těžké. V mém přesvědčení, že soukromý život je v dané době hodnotnější a důležitější než život profesní, mě utvrdilo vystoupení řečníka na shromáždění pracovníků výzkumných institucí, zakončené plamennou výzvou: „*Soudruzi, ústřední výbor komunistické strany rozhodl …*" Již si nepamatuji, co rozhodl, ale není to důležité, tehdy rozhodoval všechno, o všem i o všech. Jinak si jeho formulaci živě a doslova pamatuji. Pokračoval: „ … *a před vědeckou frontou nyní stojí úkol, aby to zdůvodnila!*" I komunisté rádi používali válečné rétoriky, měli své bitvy, fronty a bojové pokřiky (ten vykřičník tam patří, nepřidal jsem ho).

Musím ale přiznat, že jsem si na to vzpomenul po letech na katedře, když jsem si uvědomil, že v první fázi hlavně kapitál a pak sociální stát žádaly po sociologii především informace pro rozhodování v určitých situacích,[90] v druhé fázi pak ve stále větší míře – tak jak je to v povaze institucí a institucionalizovaného jednání – legitimizaci svých definic situací, v nichž se nacházely, a svých rozhodnutí, jak s nimi zacházet. Což se děje i nyní, neboť „*když se buduje a udržuje řád, legitimita je hlavním bankem ve hře*" [Bauman 2004:243].

Ať tak či onak, prožil jsem dalších dvanáct let ne jako výzkumný pracovník řešící takové úkoly, ale jako podnikový sociolog. A to ve Zlíně v podniku, který byl vypreparován z původního koncernu Baťa, jenž moderní Zlín ve dvacátých a třicátých letech minulého století stvořil, materiálně i ideově. Je to příběh svým způsobem jistě zajímavý (i když život podnikového sociologa zase tak moc zajímavý nebyl), ale zmíním z něj, jen to, co souviselo se sociologií v Brně.

Ivo Možný udržoval za normalizace sociologii v Brně mimo klinickou smrt kromě jiného vytvářením sociálních sítí z těch, kdo se v tomto období profesionálně věnovali empirickému zkoumání společnosti, i těch, kdo tak činili amatérsky mimo akademickou

90 Sociálněinženýrský proud řešil otázku *„jak formulovat praktické problémy jako problémy výzkumné a jak transformovat sociologické poznání do praktických rad",* aby bylo dosaženo určitých cílů nebo ochráněny určité struktury či hodnoty. Šlo o udržení systémů, a tedy i o identifikaci zdrojů jejich ohrožení.

půdu. A to skrze sympozia nazvaná ‚*Socialistický způsob života jako sociální realita*'. „*Studium každodennosti mělo ‚demaskovat' oficiální ideologii, ukázat, že ‚reálný socialismus' ve své ‚pravé' realitě je podstatně jiný, než jak jej ukazuje oficiální ideologie ve všech svých podobách*" [Petrusek 2020]. Tehdejší stranická garnitura ovšem patrně četla název těchto sympozií jinak než jejich účastníci a účastnice, nepostřehla jeho podtext. Byla v tom vůči ní ironie, ale i akcent na reálná/objektivní fakta popisující tehdejší stav, kdy se ideály a realita v myslích většiny zcela rozpojily (není to trvalý úkol sociologie?). Nebo o názvu sympozií ani nepřemýšlela, stačila jí pouhá zvukomalebnost slova ‚*socialistický*' v nich. Ať to již bylo tak nebo onak, sympozia tohoto jména a zaměření se mohla v Brně opakovat v letech 1982, 1984, 1986 a 1988. Zúčastnil jsem se posledních tří, a tak potvrzuji, že se na nich scházela různorodá, ale skvělá společnost. Jak reprezentativní a kvalitní bylo složení účastníků sympozií lze ilustrovat již výčtem části z nich,[91] existují ovšem i sborníky z jednotlivých ročníků, obsahující texty všech prezentovaných příspěvků, dokládající, že byly zajímavé i tematicky a obsahově. Miloslav Petrusek [2020 – vydáno po jeho úmrtí] ocenil význam setkání tohoto charakteru[92] a vydávání polooficiálních sborníků jako pokus o teoretická zamyšlení a o empirické sondy do „*reality reálného socialismu*". Nepochybně měl pravdu.

Měl jsem ‚náhodou' štěstí, působil jsem v té době deset let jako volontér v týmu porodníků a neonatologů (tehdy ještě ne) profesora Zdeňka Štembery, který zkoumal rizika těhotenství. Spolu s MUDr. Pavlem Baranem ze zlínské nemocnice, okresním specialistou na riziková těhotenství, jsme se v tomto týmu zabývali *sociálními riziky těhotenství*. Původně měl Baran toto téma řešit sám, ale byl natolik inteligentní, aby si domyslel, že k tomu potřebuje někoho ze sociálních věd. Najít mě nebylo v malém městě jako Zlín zase tak složité – mnoho těch, kdo vystudovali sociologii, zde v té době nepůsobilo. Narodil se zde sice v roce 1936 Miloslav Petrusek, který zde také v letech 1959–1961 působil, ale tehdy již bydlel v Praze.

Jednalo se o typický ‚*kitchen research*', což bylo v USA slangové označení sociologických výzkumů realizovaných mimo instituce. V USA to byla doména socioložek, jež se doprovázeny svými malými dětmi setkávaly se svými vrstevnicemi, také matkami,

91 Masarykova univerzita – Ivo Možný, Lubomír Nový, Pavel Pácl (→ Ostravská univerzita), Hana Librová, Jan Keller (→ Ostravská univerzita), Ladislav Rabušic, Petr Mareš, Libor Musil; Univerzita Karlova – Miloslav Petrusek, Jiří Musil (předtím Středoevropská univerzita Praha a Budapešť), Josef Alan, Martin Potůček, Jiří Kabele; Igor Tomeš; Sociologický ústav AV ČR – Michal Illner (jeho ředitel v letech 1993–2001). A také Věra Majerová (Vysoká škola zemědělská Praha); Miroslav Foret (Mendelova univerzita); Iveta Radičová (Sociologický ústav Slovenskej akadémie vied → Paneurópska vysoká škola Bratislava) či Miroslav Hiršl. Poznamenávám, že vyjmenované spojuji s akademickými institucemi, na kterých působili nebo stále působí po roce 1989 a jde (s výjimkou dvou osob) po roce 1989 o profesory a profesorky. V té době byli ale nejen bez tohoto titulu, nýbrž mnozí z nich i mimo akademickou sféru.

92 Měl bych vzpomenout i neformální semináře o nových formách řízení průmyslových podniků, organizované v letech 1988–1989 Miroslavem Gregorem a dnešním profesorem Liborem Musilem, na nichž jsem se s ním seznámil a uzavřel pak jedno z dalších mých celoživotních přátelství.

na různých hřištích či pískovištích. A poté napsaly o společenstvích, které se zde scházely, empirické sociologické studie. Institucionální krytí jsme sice měli, ale za výzkum jsem nebyl placen a skutečně jsme se s Pavlem Baranem pravidelně každý týden scházeli v kuchyni jeho bytu v panelovém domě na sídlišti Jižní svahy ve Zlíně. Vynikající bylo téma, vynikající pro mě byla také nutnost učit se volit vhodnou metodologii, skvělou školou byl i kontakt s lidmi zcela odlišné metodologické výchovy a kontakt s jejich jiným přístupem k datům a k jejich zpracování. Měnilo se i moje metodologické zaměření, spočívající do té doby jednoznačně na kvantitativním přístupu, neboť charakter tohoto výzkumu kvantitativní postupy vylučoval (i když i ty se hodily a použily při práci se statistikami), a tak se mi otevírala vrátka k ocenění kvalitativní metodologie. Měli jsme při práci na výzkumu rozumný nápad nenechávat si výsledky pro sebe a závěrečné zprávy z výzkumu (tehdy jsem již věděl, že výzkumné zprávy společně sdílejí osud ‚*přišel, viděl, zahodil, zapomněl*') jsme začali publikovat. Mé první publikační výstupy se tak dnes nenajdou v *Sociologickém časopise*, ale v časopise *Československá gynekologie*. Takže jsem se mohl sympozií aktivně zúčastnit, účast byla podmíněna referencí o zkoumání reality. Referáty se na sympoziích nečetly, byly účastníkům k dispozici v písemné krátké podobě. Každý měl jen pět minut času na představení svého textu, a pak o něm následovala půlhodinová skupinová kritická odborná diskuse.[93]

A co se dělo kolem nás? Koncem osmdesátých let v Československu již cosi viselo ve vzduchu. Ekonomicky byl režim zoufale neefektivní a nebylo již jak financovat ani to, co bylo financovat zcela nezbytné, natož aby byly peníze na koupi sympatií obyvatelstva k režimu. Zdražovalo se i dětské oblečení, které bylo dříve demonstrativně zlevňovalo. Režim se ale začal hroutit nejen pro svou ekonomickou nevýkonnost, ale i pro svou intelektuální ubohost a ideovou vyprázdněnost. Po obyvatelstvu, ale i po členech komunistické strany ovšem požadoval, aby to vše s ním sdíleli. Ivo Možný [1999:79; původně 1991] to shrnul: „*I na straníky už šly lehké mdloby, když si představili, že do konce života není pro ně úniku z té nekonečné šňůry měsíčních schůzí, výročních schůzí, výborových schůzí, zasedání komisí, schválení zápisu, kontrol usnesení …*“. Pithart [2009:58] charakterizoval tuto situaci, do níž se režim dostal, jako „*implozi, vyprázdnění jeho vlastních struktur i jeho vlastní ideologie, ale také ztrátu víry v legitimitu moci u jeho držitelů a podporovatelů*“.

Zbytky legitimity ztrácel nejen mezi původně lhostejnými (u svých odpůrců ji nikdy neměl), ale i u těch, kdo ho dříve z různých důvodů vděčně přijímali, nebo dokonce podporovali. Nedokázal již plnit, co jim sliboval i dosud dával, a začal naopak ohrožovat i to, co již díky jeho dřívější existenci získali. Konec konců, i reálný socialismus byl jen určitou formou modernity a jednou ze základních legitimizací modernity, a tedy i reálného socialismu, byl, jak již bylo řečeno, růst blahobytu. Takže co se socialismem,

93 Chtěl bych také připomenout semináře metodologické sekce tehdejší Sociologické společnosti, které vedl docent Jan Řehák, jemuž sekundoval Hynek Jeřábek, dnes profesor sociologie na Univerzitě Karlově. Oba pracovali v Ústavu pro sociologii a filozofii ČSAV, docent Řehák v letech 1965–1999, Hynek Jeřábek v letech 1975–1990.

když nezaručoval nejen růst blahobytu, ale ani udržení jeho dosažené úrovně, a dokonce sám tuto dosaženou úroveň ohrožoval? Nakonec již režim nevyhovoval nikomu a podporoval ho již málokdo. Nevyhovoval dokonce ani elitám s ním spojeným, ani jeho vlastním elitám (více o tom Možný [1991]) – oboje byly již dávno navzájem propojeny svými politickými a sociálními kapitály a svými zájmy. Poslední legitimizační tvrzení režimu, které ještě mělo odezvu u dělnické třídy, bylo strašení, že pád socialismu by způsobil nezaměstnanost, která byla vykreslována v podobě, kterou měla za ‚velké hospodářské krize' ve třicátých letech, kdy prakticky neexistoval ‚sociální stát'. Propadal jsem určité beznaději, zejména při pohledu na dění v Polsku, ale koncem osmdesátých let již začaly probleskovat nenápadné, ale množící se náznaky krize režimu i u nás.

Pro mě bylo důležité to, že na jaře roku 1988 jsem byl svědkem návštěvy nově zvoleného generálního tajemníka komunistické strany Milouše Jakeše v podniku, kde jsem pracoval. Jak bylo zvykem, vyhnali nás úředníky, abychom ho uvítali v zastoupení dělnické třídy, která pochopitelně nemohla zastavit pásové dopravníky a nesplnit plán vývozu obuvi do Sovětského svazu. I když ten již za dodávky neplatil – nakonec zůstaly podle neoficiálních informací podniku v bývalém Sovětském svazu nedobytné pohledávky asi za 4 miliardy korun. A my jsme byli, konec konců, také ‚pracující' – i když jen inteligence, a ne dělnická třída. Po chvíli čekání přijela Tatra 613, zastavila před hlavní administrativní budovou, ‚mrakodrapem' architekta Vladimíra Karfíka z třicátých let minulého století, dostavěným v roce 1936 pro firmu Baťa (to byl jejím šéfem již Jan Antonín Baťa). A nevylezl z něj ‚někdo', ale vylezlo z něj ‚něco'. Ušmudlaná minulost, která již nebudila hrůzu, ale ani soucit, když tak jen údiv a pobavení. A to jsem ho ještě neslyšel promluvit, příležitost jsme k tomu dostali až o rok a půl později z nahrávky jeho legendárního projevu na schůzi stranických funkcionářů v Červeném Hrádku dne 17. července 1989, který někdo z jeho posluchačů (nebo organizátorů schůze?) úmyslně vynesl na veřejnost![94]

Není potřeba to rozvádět, ostatně Milouš nebyl zase mezi staršími režimními prominenty žádnou výjimkou. Říct, že většině členů tehdejší vrcholové státní či stranické garnitury chybělo charisma a byli často i nevzdělaní, byl eufemismus. I když mezi nimi byli i inteligentní lidé, ve špičce šlo většinou o strejce z periferie dějin, žijící v minulosti a ve světě vzájemně sdílených iluzí. Mimo realitu, s níž si již moc nevěděli rady, protože

94 O tom, proč byl zvolen do strategické pozice režimu, existuje řada sice spekulativních, ale o analýzy jeho tehdejšího stavu se opírajících úvah. Většinou se točí kolem boje o moc, který v režimech tohoto typu probíhá permanentně (vždyť probíhal v nacistickém Německu i v době, kdy byl Berlín již obklíčen sovětskými vojsky). Hraje přitom roli bojovnost a odhodlanost, ale také různé taktické manévrování, při kterém jednotlivé kliky mezi sebou nejen bojují, ale na základě svých úvah a strategií také spolupracují v různě se měnících koalicích. Pak může být vybrána i bezvýznamná figura, aby se udržela rovnováha mezi soupeři. Podobně se tak pravděpodobně stalo i při výběru Alexandra Dubčeka v roce 1968. A stejně tak při konci vlády jedné strany v roce 1989, kdy pravděpodobně ti nejchytřejší členové vedení komunistické strany nechtěli, aby se její nevyhnutelná porážka spojovala s jejich jmény, a tak se po 17. listopadu 1989 v čele komunistické strany ocitl zmatený výpravčí ze železniční stanice v malém městečku na pomezí Moravy a Slovenska, bez politického rozhledu a vůle.

ji neznali, nerozuměli jí. Ale přesto, nebo právě proto je nebylo možné podceňovat. Stále byli nebezpeční, ovládali mocenskou strukturu (státní správu, armádu, policii a Lidové milice, svou soukromou armádu, která disponovala i bezzákluzovými kanony) a informační toky. I když s nimi to měli již složitější. V padesátých letech stačily nepropustná státní hranice, cenzura[95] a rušení zahraničního rozhlasového vysílání, aby se informace o tom, co se děje mimo země ‚východního bloku', k nám dostávaly jen obtížně. Ale v letech normalizace? Televizní stanice ve Spolkové republice Německo či v Rakousku, jejichž signál se dal zachytit na většině území Česka či v Bratislavě, se rušit nedaly. Takže veřejnost měla možnost porovnávat rozdíly, a to nejen co se týče blahobytu. Zřetelný byl rozdíl mezi lidmi, kteří zaplňovali obrazovky televizorů na západ od našich hranic, a lidmi v ulicích českých a slovenských měst nejen v oblečení, ale i ve výrazu jejich osobností, ve způsobu vystupování a chování. Proti této vizuální konfrontaci nepomáhal ani východoněmecký estrádní pořad ‚*Ein Kessel Buntes*', byť byl i v Česku jako socialistická verze show businessu oblíben.[96] Nepomáhaly ani dlouhé přenosy z mistrovství světa nebo Evropy z krasobruslení jako náhražka eroticky zbarvených programů.

Viditelný rozdíl v realitě socialismu a kapitalismu, když byli pohledu na kapitalismus vystaveni, rozkolísal nakonec i ty nejnaivnější drobné protagonisty komunistického režimu. Bylo zajímavé, ale asi symptomatické, že i oni již odložili ideová kritéria a jistoty je zbavovaly rozdíly v materiální rovině. Pamatuji si, jak na jakémsi školení zaměstnanců personálního úseku podniku, kde jsem pracoval, vsunul lektor z okresního výboru komunistické strany mimoděčně a neočekávaně do svého výkladu, jehož obsah si nepamatuji, emociálně zabarvené povzdechnutí nad svým pobytem v Německé spolkové republice, které si naopak, pro jeho absurdnost, pamatuji slovo od slova: „*Soudruzi, byl jsem tam v obchodním domě. Osmdesát druhů zipů ve všech pastelových barvách!*" A po chvilce tichého a smutného zadumání dodal. „*Já ty soudruhy z Komunistické strany Německa obdivuji. To jsou bojovníci, v takových podmínkách!*"

Při pohledu na Milouše Jakeše vylézajícího z auta a pohybujícího se po nádvoří podnikového areálu jako loutka nebo animovaná postavička mi bylo intuitivně jasno, že negativní selekce, plynulé zbavování se schopných (aby zůstalo jen *zdravé jádro strany*), ba nakonec i všeho schopných členů dospělo v komunistické straně k bodu, z něhož již

95 Cenzura měla jednotící motiv, a to nedopustit šíření jiných než režimních myšlenek. Našemu příteli Pavlu Popelkovi například vystříhali z jeho národopisného dokumentárního filmu záběry na boží muka, což zeslabilo jeho smysl. Ale míchaly se zde i někdy poněkud absurdní, až paranoidní důvody. Milan Uhde [2013:79] uvádí, že když inscenace divadelní hry o Pařížské komuně měla končit historicky věrně popravou komunardů, viděli v tom brněnští komunisté kontrarevoluční pohrůžku, jak to jednoho dne dopadne i s nimi.

96 Podobně jako televarieté Jiřiny Bohdalové a Vladimíra Dvořáka ne příliš vysoké úrovně, či popěvky Karla Gotta nebo Heleny Vondráčkové, jakási povolená chvilková uvolnění, držená ale přísně ‚v mezích zákona'.

pro ni není návratu.[97] Uvažoval jsem, že se sovětskými tanky za zády sice ještě nemá režim všechno ztraceno, ale možná přece jen nakonec bude muset, ač nerad, k nějakým změnám sáhnout. Tak radikální a rychlá společenská změna, k jaké pak došlo koncem roku 1989, byla ovšem v tehdejší geopolitické situaci, a za přítomnosti ruských ozbrojenců na našem území, ještě mimo moji představivost. Něco ale již bylo v ovzduší. Pamatuji si, jak jsme někdy v létě roku 1988 seděli se svými přáteli výtvarníky po vernisáži jejich výstavy na jejich zahradě a poslouchali přítomného Karla Plíhala, který nám při kytaře zpíval píseň o tom, jak poslední jednotka Sovětské armády opouští město Olomouc. Město, které bylo jedním z velkých posádkových měst této armády v tehdejším Československu. Tenkrát jsme se tím bavili jako příjemnou, ale nereálnou nadsázkou, ale za tři roky se tak stalo. Lepší prognózu byste tehdy v Prognostickém ústavu marně hledali. V té době již v Sovětském svazu spustili experiment s tzv. ‚perestrojkou' a ‚glasností'.

Změna tedy byla cítit, začaly se objevovat i tzv. kritické statě v některých časopisech, i když v duchu mírného pokroku v mezích zákona, respektive perestrojky (režimu shovívavě vytýkali ani ne to, co dělá, ale to, že to dělá neefektivně). Napadlo mě sice, že asi půjde pouze o snahu režimu ‚*dostat se z bryndy*' nějakou pro něj neškodnou modifikovanou formou ‚*socialismu s lidskou tváří*', i když i to by bylo pro něj asi silné kafe. Tak jako tak jsem začal přemítat, zda v této situaci zůstat v podniku, což pro mě bylo intelektuálně i lidsky stále obtížnější, nebo z něho odejít a pokusit se o něco jiného. Jenže kam odejít a o co se pokusit v Československu roku 1988, když chtěl člověk zůstat u sociologie? Pomohl mi Martin Potůček[98], který tehdy pracoval v Brně na ‚*Ústavu ekonomiky a řízení nevýrobní sféry*' brněnské univerzity, a navrhl mi, ať se v něm ucházím o zaměstnání. Kupodivu, ač to bylo k nevíře, se v něm nepožadovalo jako podmínka zaměstnání členství v komunistické

97 Texler [1996:102] konstatoval, že *„‚despotický socialismus' předvedl, jak si počíná nerozumná společnost. Poučen zřejmě jedním z Parkinsonových zákonů, umožňoval neschopným, aby v hierarchii vzlínali až k místu, pro jehož zastávání prokazatelně neměli vlohy".* Vedle toho se komunistická strana hroutila i z dalších důvodů. Technický pokrok redukoval početnost, ale i váhu dělnické třídy, za jejíž avantgardu se komunisté prohlašovali (podobným procesem je dnes patrně ohrožena i sociální demokracie, která má ale v demokratické společnosti přece jen větší manévrovací prostor). Projevilo se to i ve struktuře členské základny komunistické strany. V roce 1952 činil podíl dělníků v komunistické straně cca 43 %, do roku 1962 poklesl na 36 % a v roce 1970 byl již jen cca 26 %. Strana se snažila. V podniku, kde jsem pracoval, bylo známo, že poměr dělníků a úředníků nově přijatých za členy musí být 3:1, takže řada nemanuálních pracovníků musela na své přijetí do strany čekat až do doby, kdy do ní nejprve přijmou ty tři dělníky (což bylo stále obtížnější) a konečně se dočkala v roce 1988, někteří dokonce v roce 1989! I takoví byli, a nejen v podniku, kde jsem pracoval a mohl to vidět.

98 S Martinem Potůčkem jsme se seznámili při studiu. Stýkali jsme se také, když jsem pracoval v týmu profesora Štembery a Martin v Ústavu pro zdravotnické informace (za přesnost názvu ústavu již neručím) a samozřejmě i po roce 1989, kdy vedl Centrum pro sociální a ekonomické strategie na Univerzitě Karlově. Jen malá odbočka, hledal a našel jsem (v Ústavu pro zdravotnické informace) informace o frekvenci neúspěšných těhotenství mezi ženami různých demografických a sociálních kategorií. Problém ovšem byl, že mi chyběly základy pro propočty relativních měr (podobná struktura těhotenství), a tak mi to k ničemu nebylo. S tím, že informačně bohaté datové systémy neumožňují analytické operace, neboť se s tím nepočítalo při jejich tvorbě, jsem se setkal později i na Ministerstvu práce a sociálních věcí, když jsem působil ve vědecké radě Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí.

straně! To bylo v době normalizace ve společenských vědách na univerzitě, i když se psal již rok 1988, stále ještě poněkud nebývalé. V tomto případě se jednalo o ústav s trochu chimérickými úkoly poplatnými sociálnímu inženýrství. Byl jsem přijat a dostal jsem v něm úkol zkoumat potřeby. Tedy co ‚náš pracující lid skutečně potřebuje, nebo vlastně co bychom mu měli dát, nebo o čem bychom ho měli přesvědčit, že to potřebuje, aby byl chráněn před falešnými potřebami', které nepotřebuje. Nebyl to tak trochu Herbert Marcuse? V samé podstatě šlo o to, bránit lidem, aby své potřeby formulovali sami. Vlastně si z něčeho podobného dělali legraci Werich s Horníčkem v předscéně ke hře ‚*Balada z hadrů*' v divadle ABC v roce 1958 (počátek tání na začátku 60. let! – vždyť v roce 1959 například Jiří Suchý a Jiří Šlitr založili divadlo SEdm MAlých FORem, zkráceně Semafor, jež bylo s mojí generací bytostně spojeno). „*A vona není žádná definice života – oficiální? No měla by bejt. Přece tolik tisíciletí se snaží lidé zlepšit si život, tak by měla bejt nějaká oficiální definice života. Určitě ... to určitě. Přece nás nenechají tápat*".

Zpětně se mi ovšem ukázalo, že to s potřebami zase tak úplně jednoduché, jak mi to tehdy připadalo, není. Na jedné straně jsou zde určité základní životní potřeby, ale i ty jsou dány jako podmínka nejen fyzického, ale i společenského přežití. Výstižně to deklamoval i William Shakespeare ve své hře král Lear (II.4. Nádvoří Glostrova hradu) slovy „*I žebrák ať má, co má, má v něčem víc než třeba. Dej člověku než to, čeho mu třeba, a bude živ jak zvěř*" [Shakespeare 1963: 69]. Na druhé straně si Thorstein Veblen (1857–1929) povšimnul, že touha po spotřebě se neřídí nějakou absolutní normou, „*norma je pružná a lze ji neomezeně zvyšovat*", přičemž „*řada položek výdajů má téměř čistě marnotratný charakter*" [Veblen 1999:83]. Problémem vlastně není ani tak, zda potřeby jsou pravé nebo falešné, ale co s posunem od *potřeb*, nepružných, ohraničených a konečných, k *touhám, jako* přelétavým snům o autentičnosti, rozpínavějším než potřeby, a nakonec k *přáním, kter***á** dovádějí osvobození ‚principu slasti' do konce a odstraňují zbytky ‚principu reality', poslední překážky neomezené konzumace (viz Zygmunt Bauman). Vždyť i heslo režimu „*v komunismu všem podle jejich potřeb*" vlastně znamená podle jejich přání. Zajímavé je, že na jinou než tak obecnou a vágní charakteristiku komunismu se strana nezmohla, ale možná v tom byla i jistá opatrnost. Možnost brát si z jakéhosi stále bohatšího švédského stolu ‚blahobytu', o kterou usilovala modernita, ať již kapitalistická, nebo socialistická, a legitimizovala jí svoji existenci. Komunismus tak vypadal jako mýtická ‚*země hojnosti, kde létají pečení holubi do huby*'.[99] Přičemž se tajilo, že může existovat i nerovnost potřeb/ a struktuře přání, a tak i zde musí být někdo rozhodující o tom, kdo má jaké potřeby a co i v jakém množství si z tohoto stolu hojnosti může vzít. Pamatuji si, že nám Nikita Chruščov koncem padesátých letech sliboval, že ještě naše generace

99 Jak ji zobrazil na svém obraze ‚*V zemi peciválů*' z roku 1567 středověký vlámský malíř Pieter Brueghel starší (1525–1569). Země peciválů byla ovšem tehdy synonymem pro obžerství a lenost, dvou ze smrtelných hříchů.

bude žít v komunismu[100]. Naštěstí se mýlil, naneštěstí o tom část populace nepřestala snít a někteří z nich opět, byť v jiné formě, usilovat.

Na univerzitě, v ústavu, to byla práce v prostředí, kdy se každý týden všichni jeho členové scházeli vždy ve čtvrtek vyslechnout na společném celodenním workshopu monolog ředitelky ústavu.[101] Ovšem, a to lze této ředitelce přičíst k dobru, na ústavu byla velmi volná, takřka svobodná atmosféra a dostali zde prostor někteří režimu jinak podezřelí lidé. Jmenovitě zmiňuji Fedora Gála, jako další z osobností, které měly na můj profesní vývoj velký vliv. Učil jsem se od něho argumentovat, rozumět argumentům a reagovat na ně (v diskusích byl velmi tvrdý). Díky němu jsem se též seznamoval s důležitostí a podstatnými rysy etiky vědecké práce, nehledě na zahraniční literaturu, kterou mě zásoboval. Abych ale pravdu řekl, tato svoboda, kterou jsem získal přechodem z podniku na univerzitní ústav, mi časem zevšedněla. Téma, spjaté s reformním komunismem, které jsem měl v ústavu řešit, mě začalo nudit a iritovat. Odejít ale již nebylo kam. Naštěstí mi pomohly vyřešit moji situaci události, které paradoxně spustili sovětští komunisté. Ernest Gellner [1997:109] to komentoval konstatováním, že se vůdcové první světové sekulární ideokracie „*tváří tvář porážce v konzumním i zbrojním závodě obrátili k liberalizaci v naději na rychlou — nebo jedinou — léčbu a zjistili, že nejsou schopni zastavit její průběh, jakmile se liberalizace rozběhla, nebo alespoň naštěstí nechtěli použít extrémní prostředky, které by byly zapotřebí k jejímu zastavení.*“ Měl zřejmě na mysli Gorbačovovu snahu řešit neřešitelné problémy režimu způsobem, v němž jako by se zrcadlila vzpomínka na snahu o tzv. socialismus s lidskou tváří v Československu šedesátých let. Jenže si přitom soudruzi ‚dialektici‘ v Sovětském svazu nevzpomněli na tradované rčení starořeckého filozofa Herakleita „*nevstoupíš dvakrát do jedné řeky*“. Měli si vzpomenout, protože již v roce 1968 se to komunistům v Československu nakonec vymklo z rukou. Tenkrát k nám přece museli poslat tanky, nic jiného jim nezbývalo.

Koncem osmdesátých let nastalo to, o čem jsme ani nesnili. Postupně během tří let vymřela špička sovětské gerontokracie. Začalo to úmrtím Leonida Brežněva, a pak v Moskvě nestačili pohřbívat a volit jednoho generálního tajemníka po druhém, pohřeb následoval za pohřbem (Leonid Iljič Brežněv – 1982, Jurij Vladimirovič Andropov – 1984, Konstantin Ustinovič Černěnko – 1985), až se z osobních tragédií stala dějinná fraška, která bavila

100 Obětování dneška pro zářivé zítřky stačilo k mobilizaci mas po zkušenosti druhé světové války, ale postupně ztrácelo na přitažlivosti. Proto tato konkretizace obecného slibu, který režim nic nestál (stále se jednalo o budoucnost).

101 Ředitelka ústavu doc. Yvonne Strecková byla reformní komunistka a po roce 1989, vlastně již v průběhu konce listopadu a v prosinci roku 1989, se angažovala při křížení ‚autentické levice‘, která měla konkurovat nově se formující Komunistické straně Čech a Moravy, ale i ‚Občanskému fóru‘. Z ústavu se nakonec i díky ní, již jako profesorce, po roce 1990 zrodila *Ekonomicko-správní fakulta Masarykovy univerzity*, na níž mám také ze svého tehdejšího působení v ústavu stále ještě pár přátel a na níž jsem také jeden čas vedl v doktorském studiu metodologický předmět, byl jsem zde členem oborové rady a členem komise pro obhajoby disertačních prací doktorského studia *Podniková ekonomika a management*.

českou veřejnost a stala se předmětem řady vtipů.[102] Na řadě byla střední generace. Sovětský svaz se přitom ocitl ekonomicky i společensky na dně a měl tolik vlastních problémů, že posílat někam tanky, aby svým vazalům připomněl, že nejsou suverénními státy, o tom jeho vedení již nemohlo ani uvažovat. Mezinárodně by jim to asi neprošlo tak snadno jako v roce 1968, neměli na to peníze a navíc při rostoucím počtu návratů vojínů *Sovětské armády* do vlasti v rakvích z Afganistánu, kde se invazí v roce 1979[103] zapletli do vleklé, drahé a beznadějné války (jako o tři desetiletí později Spojené státy, nelze ovšem zapomenout ani na Velkou Británii v 19. století – je to tak osudová země), by další invaze mohla také vyvolat nepokoje uvnitř Sovětského svazu. Navíc, na rozdíl od roku 1968, již nedělala Moskvě potíže jen jedna země. Komunistické režimy se hroutily dominovým efektem ve všech vazalských státech. Takže i v opatrném Československu nakonec v listopadu 1989 došlo k radikální společenské změně a k pádu komunistického režimu. O tom proč a jak, se dodnes vedou nejen v sociologii polemiky. Jako první nabídl ‚možnou' sociologickou interpretaci Ivo Možný ve své útlé knížce ‚*Proč tak snadno…*?' [Možný 1991] za vydatné pomoci myšlenek Pierra Bourdieu z jeho teorie kapitálů.

Chtělo by se říct, že ke změně došlo náhle, bez varování, i když se příznaky jejího příchodu v roce 1989 množily. A to nejen ve veřejném prostoru (počínaje lednovými demonstracemi v Praze daleko většího rozsahu než kdy dříve). V ‚ústavu' jsme v první polovině roku 1989 dělali s kolegou ekonomem na vybraných okresních národních výborech výzkum, zaměřený na způsob rozpočtování financí, které tyto ‚orgány státní správy' používaly a které distribuovaly. Byl jsem šokován, protože lidé, s kterými jsme na těchto okresních úřadech jednali (většinou šlo o mladé pracovníky s vysokoškolským vzděláním, z nichž mnozí byli i členy komunistické strany) jeden jako druhý v naší přítomnosti – aniž jsme se na to tázali – otevřeně meditovali, co s tím vším (a s nimi!) bude, „*až to převezme opozice*". To není moje dodatečná interpretace jejich nejasných výroků a mé zobecnění vyslechnutého, ale doslovný přepis vyslechnutého! ‚Opozice', to slovo bylo explicitně a velmi frekventovaně v těchto rozhovorech z jejich strany používáno a skloňováno a názor, že to „*brzy opozice vše převezme*", měl charakter pevného přesvědčení! A na ‚vědeckých' konferencích komunističtí aparátčíci již nehřímali o nutnosti boje proti antisocialistickým silám, ale žádali reformy, neboť, jak jeden z nich na velkém fóru přímo řekl (opět si to doslovně pamatuji): „*jinak nás opozice smete*"! Přemýšlel jsem, co se myslí tou opozicí. Uvažovalo se o ní již jako o konkrétní společenské a politické síle, ale stále vypadala jako mýtická chiméra – jako obludný, ale klamný přelud. Všichni o ní mluvili, ale nikdo ji neviděl, nedokázal nebo nechtěl

102 Není bez zajímavosti, že tak vymřela generace bolševických vůdců, jejichž kariéra začala v době stalinského teroru v třicátých letech, byli *„pilířem stalinského režimu"* [Figes 2009:160] a měli zkušenost s druhou světovou válkou.

103 I v Afghánistánu se ocitli, tak jako u nás, „na pozvání". Viz již zmíněný legendární ‚zvací dopis', což byla výzva k intervenci do Československa, zaslaná *„s vědomím plné odpovědnosti za naše rozhodnutí", jak bylo v dopise* podepsaném Aloisem Indrou, Drahomírem Kolderem, Oldřichem Švestkou, Antonínem Kapkem a Vasilem Biľakem, zaslaném do Moskvy počátkem srpna v roce 1968, uvedeno.

specifikovat. Proč o opozici s takovými obavami hovořili a kdo ji v jejich očích reprezentoval, dodnes nevím. Disent? Proč se obávali, že je ta „*hrstka nepřátel socialismu*", jak disent po dobu celé normalizace a ještě v listopadu roku 1989 (!) označovalo ‚*Rudé právo*', přestože již v lednu toho roku ‚veřejná bezpečnost'[104] rozháněla desetitisícové davy demonstrantů na Václavském náměstí a protestní petici ‚*Několik vět*' v listopadu podepsalo již kolem 47 000 osob, smete?

Přesto byli smeteni a zdaleka to nebylo tak, jak by nám to někteří rádi vysvětlili tvrzením, že se „*komunismus zhroutil sám, jako každý podobný namyšlený pokus násilím potlačit lidskou svobodu*". Přestože dobře víme, že většina realizátorů takových pokusů se nikdy ničeho sama dobrovolně nevzdala, ale musela být poražena. A nikoliv okolnostmi či přirozeným vývojem, ale konkrétním jednáním konkrétních lidí. Vlastně je jejich vysvětlení změn „neúprosnou zákonitostí dějin" vysvětlením téměř marxistickým. Ve vedení komunistické strany vznikla panika a nesourodá strana se v listopadu 1989 zhroutila, i když ze scény dějin odcházela ještě celých třicet let. A představitelé předlistopadové moci se utěšovali tím, že jejich režim, který ztotožňovali se socialismem, „zůstává nesmrtelným, i když oni jeho realizaci zpackali". Ostatně, již Karl Marx se utěšoval (do jisté míry bohužel oprávněně) tím, že „*ideje, na rozdíl od praktických pokusů, se nedají vyvrátit faktickými událostmi*" [Loewenstein 1998]. Jak ale poznat, že socialismus je krásná idea, když se ho dosud nikde nepodařilo realizovat – tak nějak se ptal hned po roce 1989 Václav Bělohradský [1992]. Vždyť každá idea je či není krásná jen ve svém provedení.

Faktem ovšem je, že jsme se tehdy většinově (včetně dělnické třídy) ‚dohodli' (možná jen shodli, ale dohodli je přiléhavější, i když tato tichá dohoda nebyla předmětem ani výsledkem konkrétních jednání a nebyla stvrzena podpisy, ale jen společným jednáním) na tom, co nechceme, ale jak se ukázalo později, neshodli jsme se na tom, co chceme. Otázkou ovšem je, zda je taková obecná shoda vůbec možná a zda jsme to, co chceme, tehdy vůbec věděli. A pokud ano, zda jsme věděli, co to, co chceme, znamená a zda je vůbec možné, abychom to získali. Jisté je dnes snad jen to, že o tom, co chceme, jsme měli napříč společností představy rozdílné. Tak jako tak, změna byla důležitá nejen pro společenský, ale i pro můj osobní život. Události mě katapultovaly na Katedru sociologie brněnské univerzity. Respektive si mě na ústav, kde jsem dosud pracoval, přišel v lednu 1990 vyreklamovat Ivo Možný, který se pustil do radikální přeměny katedry a hledal pro to vhodné lidi. Nastoupil jsem na katedru sociologie brněnské univerzity oficiálně k 1. červnu téhož roku.

---

104 Poněkud absurdní označení pro zelené uniformy řídící dopravu, bojující s ‚rozkrádáním socialistického vlastnictví', ale i rozhánějící, spolu s šedě oděnými příslušníky soukromé armády komunistické strany zvanou Lidové milice, stále početnější demonstrace. Jako školáci jsme pozorovali měření rychlosti aut na tehdejší Leninově, dnes opět Kounicově ulici v Brně. Samo o sobě to bylo poněkud absurdní, tehdy tam projelo za hodinu jen několik desítek aut, počítaje v to trolejbusy městské hromadné dopravy. Kdosi z nás přitom použil slovo ‚četníci' a obstaral nám přísné poučení, že *„četníci na pokyn Masaryka stříleli do pracujícího lidu, kdežto oni pracujícímu lidu slouží"*. Kdo byl Masaryk nikdo z nás dětí tehdy nevěděl – ve škole jsme se o něm dozvěděli až později a ne více.

Čtvrté období sociologie v Brně

„Česká sociologie i ve srovnání se sociologií v Polsku a Maďarsku vstupovala na mezinárodní scénu po roce 1989 s četnými handicapy, které jsou známy, ale jejichž působení bylo překvapivě dlouhé."

Musil Jiří. 2002. „Zamyšlení nad soudobou českou sociologií". *Sociologický časopis*, 38(1–2):17–24.

„Osoby přicházejí a odcházejí, instituce se restrukturují a mění, na lidi ve funkcích se zapomíná, jména ústavů zavane prach – zůstává jenom to, co má smysl mimo čistě osobní a čistě institucionální rozměr."

Petrusek Miloslav. 2002a. „Poučení ze zcela nekrizového vývoje české sociologie let 1989–2001". *Sociologický časopis,* 38(1–2):7–15.

V periodizaci, kterou používám, nastalo po roce 1989 čtvrté období existence sociologie na brněnské, tehdy již opět Masarykově univerzitě. V něm jsem se stal členem *Katedry sociologie*, *sociální politiky a sociální práce* (jak se v té době nazývala), existující na její Filozofické fakultě.[105] Výuka sociologie i sociologický výzkum na brněnské univerzitě tehdy postupně procházely pomalou a obtížnou revitalizací (z toho i ten dlouhý název katedry v roce 1990). S nadsázkou lze snad hovořit i o resuscitaci, když ne po klinické smrti, tak alespoň po dlouhodobém umělém zimním spánku. Stav české (tehdy vlastně ještě československé – slovenská na tom byla stejně) sociologie v roce 1990 byl tristní, jak co se týče její institucionalizace, tak do určité míry i co se týče personálu institucí zabývajících se výukou sociologie a sociologickými výzkumy. Možná bude nejlepší nechat charakteristiku výchozího stavu sociologie v roce1990 na cizím pozorovateli, konkrétně na britském konzervativním filozofovi Rogeru Scrutonovi, který byl při podpoře českého disentu spjat s Brnem (v roce se stal doktorem honoris causa Masarykovy univerzity)." *…chtěl jsem (po roce 1989) pomoci školám a univerzitám vstoupit do nového světa plného příležitostí. Jenže všechno bylo totálně zničené*". Chtě nechtě jsme proto začali podobně jako komunistický režim v roce 1969: normalizací. Prvním počinem Iva Možného v roce 1990 tedy byla snaha o personální obměnu katedry. Nešlo ovšem o to, zbavovat se jedinců z ideologických důvodů, ale o posuzování jejich profesní zdatnosti a potenciálu. Jedna z odcházejících osob, s níž se zpočátku i pracovně počítalo, mi sama sebekriticky řekla, že odchází z vlastního rozhodnutí, protože nemá zapotřebí, aby ji studující na semináři zesměšňovali (a to byli tehdy příchozí maturanti ze zdevastovaných středních škol velmi krotcí a nebyli ani zase tak moc vzdělaní). Normalizace, o níž se zde zmiňuji, tedy byla snahou dosáhnout stavu považovaného za normální univerzitní standard v zemích, kde nikdy nebyl komunistický režim.

105 Podle mojí první pracovní smlouvy jsem byl přijat jako výzkumný pracovník, po získání kandidatury věd jsem měl smlouvu jako odborný asistent.

Sám ovšem sebekriticky mohu říct, že ani my jsme na svoji úlohu v této snaze nebyli všichni úplně připraveni. Tedy někteří byli, jiní – a k nim jsem patřil i já – na tom byli hůře. Ani jedni, ani druzí jsme ale neprošli systematickým studiem sociologie. Dokonce jím neprošel ani Ivo Možný, který byl absolventem studia češtiny a literární vědy a před příchodem na katedru sociologie v šedesátých letech pracoval jako redaktor v rozhlase. A jak napsal s nadsázkou, pro něj tak typickou, tehdy „*ze sociologie nepřečetl ani jeden klasický text, odborně nepublikoval a co snad za studií o sociologii načetl, spolehlivě zapomněl*“ [Možný 2004]. Měl ovšem v roce nula jako výsledek dlouholetého samostudia a intenzivní práce to, co tehdy mnozí z nás nikoliv, alespoň ne v míře potřebné. Myslím tím komplexní znalosti, vědění, představivost a rozvinuté sociologické myšlení – byť i v jeho případě to bylo také dosažené samostudiem, ovšem delším než v našem případě.

Co z toho, co bylo potřebné, jsme vlastně mohli získat v průběhu studia v době ‚normalizace‘? Ne mnoho, a nešlo jen o limity v obsahu a způsobu normalizační výuky, které jsem již zmínil (nediskutovalo se, nepsaly se eseje, nevyžadovala se četba …), ale i ve velmi malém rozsahu požadavků na nás kladených. Já osobně jsem de facto začal sociologii systematicky důkladně studovat (a současně s jakousi drzostí i vyučovat – ostatně Ivo Možný nás povzbuzoval tvrzením, že „*nutnost něco učit je nejlepším způsobem, jak se to naučit sám/a*“) až ve svých čtyřiceti třech letech a šestnáct let po absolvování studia. A ať již bylo to, co jsem v sedmdesátých letech studoval, cokoliv, nebyla to skutečná sociologie (neplatilo zde *nomen omen*), byť jsem za své tehdejší studium získal institucionalizovaný kulturní kapitál v podobě diplomu ‚promovaný sociolog‘ a pak dokonce ‚doktor filozofie‘ a jakési penzum znalostí a vědomostí jsem měl. Ivo Možný, Jaroslav Střítecký, Vladimír Smékal nebo i Hana Librová či Miroslav Gregor mi dali při mém studiu velmi mnoho, ale nemohli mi nahradit systematické studium oboru, zajistit jeho standard obvyklý na tehdejších univerzitách mimo svět ovládaný komunistickými režimy.

Start revitalizace/rekonstrukce katedry

„Příznivá shoda několika skutečností způsobila, že rekonstrukce sociologie v roce 1990 proběhla v Brně poměrně hladce.“

Možný Ivo. 2004. „Brněnská anomálie? Brněnská sociologie 1963 až 1989 – subjektivní historie.“ *Sociologický časopis,* 40(5):609–622.

Osobně bych to tak jednoznačně, jako Ivo Možný, netvrdil. Ostatně i on dodával, že tato rekonstrukce „*měla své problémy, konflikty a zklamání*“ [Možný 2004]. Pokud se ovšem vrátíme k mému stručnému výkladu, můžeme tyto ‚*skutečnosti*‘, které Ivo Možný zmiňoval, stručně shrnout.[106] V personální rovině sehrál důležitou roli fakt, že když Josef Solař v roce 1965 obnovoval existenci sociologie na brněnské fakultě, přijal celou řadu Bláhových žáků – a konec konců i samotného Iva Možného. I v době normalizace straničtí kádři pověření řízením katedry nejen měli ponětí o sociologii, ale i určitou paměť toho, jakou podobu měla v minulosti, kdy s ní byli nějakým způsobem spojeni. To přispělo k tomu, že sociologie v Brně přece jen přežila normalizaci v lepší kondici než na jiných československých univerzitách. Pro katedru bylo štěstím, že koncem normalizace byl jmenován jejím vedoucím Jaroslav Střítecký. Tomu se „*podařilo v Brně nejen zachovat opravdu odborně kompetentní jádro oboru (v čele s Ivo Možným a Lubošem Novým), ale současně vychovat generaci mladých sociologů, kteří byli a jsou dobře vybaveni k tomu, aby obstáli v náročné konkurenci evropské, ba světové sociologie*“ [Petrusek 2004].[107]

Střítecký a Možný tvořili dva pilíře mostu k budoucnosti. Jaroslav Střítecký nejen rozumným managementem katedry v poslední etapě normalizace, ale i důrazem na uvažování o společnosti v kontextu širokého vědění ve výuce, na což pak v budoucnosti navázali Jan Keller, Radim Marada a Csaba Szaló. Ivo Možný udržením tradice kultivovaného a teoreticky poučeného empirického výzkumu, na což pak v budoucnosti navázali hlavně Ladislav Rabušic, Petr Mareš a Tomáš Sirovátka. V institucionální rovině sehrála důležitou roli zmiňovaná *Laboratoř empirického výzkumu*. Nejenže poskytla v té kritické době nejvýraznějším osobnostem katedry, „*formálně zbaveným akademického statusu*“ útočiště a možnost „*uplatňovat na strategie katedry tichý vliv*“ [Možný 2004], ale svou činností přispěla i k tomu, že se na katedře sociologie udržela i v době normalizace slušná úroveň skutečně vědeckého empirického výzkumu.

106 Již na začátku jsem připomněl konstatování Émile Durkheima [1998:129], že abychom porozuměli nějaké instituci, není jen „*zapotřebí vědět, z čeho se skládá … poznat její části a objasnit jak každou část samostatně, tak způsob, jímž se spojily v celek*“, ale také pochopit, jak se postupně ustavila, to znamená sledovat její zrod (jejich částí i jejich spojování v celek) v čase neboli její genezi. Neboť povaha přítomné situace nebo stavu nějaké organizace (ba i instituce) je v mnohém dána již v minulosti, někdy dokonce ve vzdálené minulosti.

107 Miloslav Petrusek poněkud přehání, alespoň co se týče mojí generace jako celku, ale pochyby v tomto ohledu nemusí být třeba u konkrétních jedinců, jako jsou Jan Keller nebo Ladislav Rabušic.

První sezení (potenciálních) členů nové katedry sociologie (již ne marxisticko-leninské) se odehrálo ještě před zahájením akademického roku 1990/1991 na chalupě Iva Možného na Drahanské vysočině. On také katedru v prvním období její nové existence vedl organizačně i intelektuálně. V roce 1990 se habilitoval prací ‚*Moderní rodina: mýty a skutečnost*' [Možný 1990] a v roce 1992 byl jmenován profesorem sociologie a sociální filozofie. V roce 2016 bohužel zemřel. Jak již to u výrazných osobností obvykle bývá, sice v požehnaném věku, ale předčasně. Z původní katedry zůstali v roce 1990 v sestavě katedry nové Hana Librová (od 1968), která po čase etablovala úspěšně vlastní katedru a obor ‚humanitní enviromentalistika', Pavel Pácl (od 1969), který v roce 1992 odešel již jako docent na Filozofickou fakultu Ostravské univerzity, ale v roce 2013 bohužel zemřel, a Ladislav Rabušic (od 1980), který jediný dnes na Katedře sociologie v Brně z původní startovní sestavy roku 1990 ještě zůstává. A vynikající Jan Keller (od 1982), který ovšem po čase (pro katedru bohužel) odešel, již jako profesor, do rodného Frýdku-Místku a učí na Zdravotně-sociální fakultě Ostravské univerzity.

Již v Brně vydal řadu svých vlivných knih [1992, 1993, 1995]. Není od věci připomenout, že řada našich absolventů z těch let patří k zakladatelské generaci environmentálního hnutí DUHA a k jeho výrazným osobnostem. Jistě s tím má co do činění vliv Jana Kellera [1992; 1993] a Hany Librové [1994]. Nehledě na význam další Kellerovy bohaté publikační tvorby nejen pro českou sociologii obecně, ale i konkrétně pro studující sociologie. Mám na mysli ‚*Úvod do sociologie*' [1999], ‚*Dějiny klasické sociologie*' [2005] i jeho pozdější knihy.

Kromě nich Ivo Možný přizval i své bývalé studenty, Petra Mareše – tedy mě (absolventa z roku 1974) a Libora Musila (absolventa z roku 1982), který v roce 1999 převzal vedení nové Katedry sociální politiky a sociální práce, vedl ji do roku 2011 a stále na ní působí. Členem katedry se stal i Aleš Burjanek (absolvent z roku 1984), který byl mým spolupracovníkem již na *Ústavu ekonomiky a řízení nevýrobní sféry.* K nim se připojili v roce 1993 Radim Marada (absolvent z roku 1987, dnes docent zde), který pak vedl katedru sociologie v letech 2003–2011, v roce 1994 Jaromír Volek (absolvent z roku 1993), který později přešel na obor mediálních studií a žurnalistiky, v roce 1995 Csaba Szaló (absolvent z roku 1992, dnes docent zde), který pak vedl katedru sociologie v letech 2012–2018. Na katedře působil do roku 1993 i Jaroslav Střítecký (od roku 1970, v letech 1981–1990 její vedoucí). V roce 1995 přešel na Ústav hudební vědy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity (hostoval také na univerzitách v Innsbrucku a Salzburku) a učil i na Janáčkově akademii múzických umění.

Katedra se z počátku živila ze své vlastní krve, z vlastních absolventů a absolventek. Ivo Možný dokonce s jistým despektem mluvil o incestu. Ono nám vlastně nic jiného nezbývalo, poptávka po ‚kvalifikovaných' osobách byla v celé zemi velká a jejich nabídka velmi skrovná, což se měnilo jen pomalu. Postupně se sice mezi členy katedry objevila cizojazyčná příjmení, co se nám ale opravdu nepodařilo a asi to ani nebylo v našich silách

a v charakteru té doby, bylo vytváření skutečně mezinárodních výzkumných týmů. Byla to škoda, lidé z jiných kultur nás přinejmenším mohou upozornit na to, že co považujeme ve společnosti za normální, jinde normální není a vice versa. Příkladem je třeba práce norské antropoložky o postkomunistické zkušenosti českého venkova, vydaná v Sociologickém nakladatelství [Haukanes 2004].

Snad je třeba v tomto bodě zmínit epizodu let 1991–1993, která byla důležitá nejen pro mě osobně, ale i pro katedru sociologie. Když v roce 1990 padl komunistický režim, otevřely se nám dveře do západní Evropy. Devadesátá leta minulého století byla poznamenána nebývalou vstřícností vlád západoevropských zemí i jejich veřejnosti vůči východoevropským partnerům. Ať již byla jejich projevovaná solidarita motivována jakkoliv, byla pro naši společnost, na což dnes mnozí bohužel zapomínají, velkým přínosem. Stejně tak byla přínosem pro naši vědu. Nemalé evropské peníze tehdy plynuly také do organizace pobytů východoevropských vysokoškolských pedagogů na západoevropských univerzitách a školách všeho typu. Využili jsme toho i my. Odrazovým můstkem pro nás byly v letech 1991–1993 opakované návštěvy na nizozemské *Hogeschool De Horst* v Driebergenu poblíž Utrechtu, organizované v rámci Programu na podporu vzdělávání v oboru sociální práce na univerzitách v Praze, Brně a v Bratislavě. Jak je zřejmé z názvu, nešlo v Driebergenu o univerzitu, ale v našem pojetí o vyšší odbornou školu. Tyto návštěvy byly součástí snahy etablovat u nás univerzitní výuku sociální práce a měly nás seznámit s působností řady institucí demokratického státu. Otevřely nám přitom také dveře na nizozemské univerzity. Konkrétně šlo o univerzity v Amsterdamu, Utrechtu a Tilburgu. Klíčovou roli při organizování těchto pobytů sehrála signatářka Charty 77, pozdější profesorka na Univerzitě Karlově, Jiřina Šiklová (1935–2021), která se jich také s námi zúčastnila. Na nizozemské straně byl jejich iniciátorem Jef Helmer, který na *Hogeschool De Horst* vyučoval sociologii a komunitní práci. V roce 1968 byl v Československu svědkem invaze Sovětské armády a stal se pak podporovatelem ‚Charty 77'. Po roce 1990 pomáhal v tehdejším Československu založit výuku sociální práce (viz například rozhovor s ním v časopise *Sociální práce* [Helmer 2004]) – nezaslouží si, aby byl zapomenut. Pobyty byly přínosem nejen co se týče získaných poznatků a navázaných kontaktů, ale i tím, že nám v detailních kontaktech s celým prostředím nizozemské společnosti, ale i mnoha jeho institucemi, ukázaly odlišnost našeho světa od jejich světa.

Nechci konkurovat ‚*Obrázkům z Holandska*' Karla Čapka z třicátých let minulého století, ale protože jsem se do této země nejčastěji vracel a našel tam i několik přátel, dovolím si malou poznámku. Získal jsem zde pocit, že zatímco většinu nectností jejích obyvatel s nimi sdílíme, některé významné ctnosti nikoliv. Krajina je zde až na pár výjimečných lokalit, z nichž některé byly ohrazeny a při vstupu do nich jste platili vstupné, spíše fádní, ale obrovské kouzlo měla spleť ramen řek a kanálů. Bizarní bylo, když člověk jel na kole a metr nad ním plula na kanálu loď. A kouzlo nahrazující divy přírody obstarávala této zemi hlavně malá městečka Noord Hollandu, charakteristická svými úzkými, kočičími kostkami dlážděnými uličkami a nízkými, často poněkud šikmými úzkými domy s okny

velkými jako výkladní skříně. Za nimi se večer jako na jevišti divadla v plném osvětlení pohybovali společensky odění lidé. Bylo obtížné jít ve tmě po chodníku a nehledět přitom do jejich soukromí. Jedna z interpretací této tradice, kterou mi poskytli mí přátelé, to vysvětlovala tak, že velká a záclonami nezakrytá okna sloužila v této kalvínské zemi k sociální kontrole obyvatel místními církvemi a komunitami, jiná to vysvětlovala tím, že obyvatelé chtěli před svou komunitou preventivně demonstrovat, že nemají co skrývat. Obě vysvětlení jsou jistě sociologicky zajímavá, i když jde de facto o dvě verze vysvětlení jednoho.

Začátek devadesátých let byl obdobím rekonstrukce nejen výuky a výzkumu, ale i akademického života. Bylo co měnit. Nedovedu posoudit, jak to v období normalizace v letech 1969–1990 vypadalo mimo sociální vědy, ale v sociologii byla situace tristní. Izolovanost od světa, nepřístupnost dat i publikací, neexistence možnosti konfrontace myšlenek a výsledků bádání se světem, minimální až žádné požadavky na kvalitu výuky či výzkumu, žádná hodnocení výkonu, s výjimkou těch ideologických. Akademický život byl jen omezený, klidný, publikační činnost byla dosti řídká a většinou (ne vždy!) i dosti málo kvalitní, omezená hlavně na interní sborníky s laxním nebo zcela chybějícím oponentním řízením. Že jste nic po dlouhou dobu nepublikovali? No a co? O nějakém meritokratickém přístupu, v němž závisí úspěšnost každého jednotlivce na jeho osobním výkonu (v akademickém světě zejména na množství a kvalitě publikací), se tehdy nikomu ani nesnilo, respektive nikdo ho nevyžadoval a nikoho nestrašil.[108] Tomu ostatně odpovídalo myšlení a tempo práce i po určitou dobu po roce 1990 obecně, nejen v akademickém světě. Zbavit se některých návyků bylo stejně obtížné, jako přijmout návyky nové.

Nepotýkali jsme se přitom pouze s destruovanou strukturou akademických institucí a výuky a se svými nedostatečnými znalostmi, ale i s naším malým individuálním sociálním kapitálem, jak co se týče sociologické akademické obce v Československu, tak co se týče našich kontaktů na zahraničních univerzitách, kde jsme pochopitelně byli neznámými osobami – což jim bylo, s přihlédnutím k našemu věku, přinejmenším podezřelé. Do určité míry byla spolupráce obtížná i proto, že se setkávaly dva zcela odlišné světy. Vzpomínám na to, že když jsme spolupracovali na výzkumu s jednou nizozemskou univerzitou, měli naši kolegové z Nizozemí dilema. Zaplatit nás podle průměrné mzdy v Česku, nebo podle její úrovně v Nizozemí? Diskriminovat nás (přišli bychom je, řečeno s nadsázkou, v nákladech výzkumu přibližně jako výdaje na občerstvení), nebo z nás ‚nespravedlivě' udělat v českém prostředí téměř milionáře (vynásobte si tehdejší průměrnou mzdu v Nizozemí šestnáctkrát, kdybychom si ji převedli k nám v korunách – v té době se ještě jednalo o guldeny, ne o eura)? Jak toto morální dilema vyřešili, si můžete domyslet,

108 Samozřejmě, že nelze toto tvrzení zobecňovat na všechny. Od Iva Možného jsem věděl již v ‚mezidobí' o aktivitě řady svých vrstevníků v Praze. Jako byli – asi si nevzpomenu již na všechny, opomenutí mi musí prominout – Petr Matějů, Marek Boguszak, Michal Čakrt a Ivan Gabal.

nicméně jejich řešení jsme nejen akceptovali, ale i chápali. Řešili jich ostatně mnohem více a netýkaly se jen nás, ale i jich samotných.

Pamatuji si, jak jsem byl jednou ubytován u manželů, učitelů na univerzitě, kde jsem pobýval. Bylo to o svátku sv. Mikuláše, což je v protestantském Nizozemí svátek téměř stejného řádu jako Vánoce, i když má spíše charakter středověkého karnevalu. Podobně jako u nás, i tam Mikuláš chodí po domácnostech. Nejprve ovšem přijíždí do malých nádherných městeček i velkoměst za pozornosti velkých davů na lodi – jak jinak v Nizozemí – ze Španělska, kde celý rok žije. Nedoprovází ho ale anděl a čert s pytlem, jako u nás, ale černoch (býval to dokonce běloch s načerněným obličejem – jak dnes neakceptovatelné!) s pytlem a rodiče straší zlobivé děti, že je v pytli odnese ne do pekla, ale do Španělska. Je to otázka historické zkušenosti, konec konců i u nás, dlouho po skončení třicetileté války v 17. století prý podobně rodiče strašili své děti tím, že si pro ně přijde Švéd. Moji hostitelé tehdy vynakládali velkou snahu, aby mi vysvětlili, že nejde o rasismus – aniž bych je z něho osočil, ale pozůstatek z doby, kdy v letech 1581–1714 Nizozemí ovládali španělští Habsburkové.[109]

Vlastně to pro mě byla docela zajímavá zkušenost i teoretická, přes to, že se to zdál být problém praktický. Jde o obsah, o význam konceptů, které se v euroamerické civilizaci běžně používají k popisu každodenní sociální reality. Diskriminace, spravedlnost a nespravedlnost, rovnost a nerovnost, demokracie a totalita nebo také ten rasismus … Je otázkou, jak je definovat nejen ve vědě, ale i v každodenní realitě, v níž se pohybujeme. A kde ovlivňují naše jednání. A je i otázka, jak se tyto definice v jejích jednotlivých kulturách liší. Vždy jsem akceptoval a stále akceptuji význam mezinárodních komparací výsledků empirických výzkumů (ve fyzickém, kulturním a sociálním prostoru i v čase). I Max Weber přece existenci své protestantské etiky odvodil komparací, stejně jako Èmile Durkheim svou typologii sebevražd, i když to byly komparace statistik, nikoliv výsledků dotazování.

Mám ale stále větší problém s bezmyšlenkovitými prvoplánovými porovnáváními jednotlivých zjištění z výběrových šetření v jednotlivých zemích, v nichž je operováno abstraktními slovy, jimž v realitě neodpovídá nic pozorovatelného, jako jsou demokracie, spravedlnost, nerovnost,

109 Uvádím tuto historku proto, že demonstruje důležitost významu slov (jako v tomto případě rasismus) a to, že se tento význam může lišit jak v kulturním prostoru, tak i v čase. Slova mají svoji denotaci, ale i svou konotaci. Karel Čapek případně připomínal, že *„slovo … je obrostlé významy jako kámen mechem nebo strom jmelím. Anebo je pokryto významy, tak jako skála kulturním nánosem"* [Čapek 1969b:13]. Tedy nejen (sociální či kulturní) prostor, ale i čas. *„Každá slovní zásoba a každý jazyk jsou prostředkem sloužícím k analýze a pochopení, ale i určitým postojem, nástrojem akce"* [Goff 2004:89]. *„Jazyk byl odjakživa nástrojem moci"* napsal prý Antonio de Nebrija ve věnování své kastilské gramatiky královně Isabele v roce 1492. Zjednodušeně a metaforicky: ‚jak se o tom mluví, tak se s tím jedná' (ať neutrální ‚to' je individuum, sociální skupina, sociální kategorie, situace …). Je třeba rozdíl v tom, jak se jedná s částí populace, když se o ní hovoří (ať již tak činí instituce, sociální skupiny nebo jednotlivci) jako o ‚nepřizpůsobivých', nebo o ‚nepřizpůsobených'.

sexuální či jiné obtěžování, štěstí, víra[110] etc. Vkládají do nich různé národy, náboženské komunity, etnické či jiné kultury nebo subkultury stejný význam? V tom, co je štěstí, co je to být šťastný a co je to spokojenost se štěstím (pozor, nejde o totéž) se nemusí shodnout, stejně jako mezi nimi nemusí být shoda v tom, co je demokracie, nebo co znamená spokojenost s ní etc. A problém není jen v definicích konceptů, ale i ve vymezení sociálních entit, u nichž srovnáváme definice těchto konceptů a spokojenost s tím, co označují. Ani ty nemusí být identické, například generace jako jedny z často vymezovaných kolektivních entit, mohou být v různých zemích různě vymezeny, a i když se výjimečně ve formálním vymezení shodují (válečná generace první či druhé světové války nebo generace šedesátých let …), může být jejich zkušenost, daná okolnostmi, zcela odlišná.

Sociologie na univerzitách u nás byla zanedbána nejen myšlenkově, ale i kvůli stavu svých knihoven. O tristním stavu knihoven v Československu již byla zmínka a po několika návštěvách evropských univerzit jsem plně pochopil, jak jsou jejich knihovny ve srovnání s těmi u nás nesrovnatelně bohaté.[111] V této souvislosti je nutné připomenout, jak nám pomohly dary knih od těch, kdo museli po únorovém převratu v roce 1948 z tehdejšího Československa emigrovat a etablovali se jako sociologové na různých univerzitách v Evropě nebo ve Spojených státech. Jednalo se skutečně o jejich kompletní osobní knihovny, takže podíl těchto osobností na obnově sociologie v Čechách by rozhodně neměl být zapomenut. Vzpomenu zde jen, jistě nespravedlivě k ostatním, osobnosti spjaté silněji s brněnskou univerzitou, které jsem osobně poznal. Profesora Jiřího Nehněvajsu (1925–1996; *University Colorado Denver*, Columbia University *New York*, naposled *University of Pittsburgh*) – byl také po roce 1989 jedním ze spoluzakladatelů *Mezinárodního politologického ústavu* Masarykovy univerzity. V roce 1990 mu byla udělena na Masarykově univerzitě čestná vědecká hodnost doctor honoris causa. Profesora Ivana Gaďourka (1923–2013; *Universiteit Leiden* a *Rijksuniversiteit Groningen v Nizozemí*) – čestná vědecká hodnost doctor honoris causa mu byla na Masarykově univerzitě udělena v roce 1992. Profesora Jana Hajdu (1927–2018; naposled *Portland State University*). Právě dar od něj sehrál v Brně klíčovou roli, neboť se jednalo skutečně o celistvou, celoživotně budovanou knihovnu, zachycující rozhodující knihy rozhodujících sociologických osobností, která se stala jádrem nové knihovny katedry, a tak i později nové fakulty. A díky stipendiu vyřízeném profesorem Gaďourkem jsem mohl pobýt více než čtvrt roku na *PdIS* neboli ‚*Postdoctoraal Institut voor de Sociale wetenschap*' Amsterdamské univerzity a postupně se stát sociologem nejen de iure, ale (snad) i de facto.

---

110 Tomáš Halík [2021:27] oprávněně konstatuje k poslednímu pojmu: *„Představa, že víra je něco, čemu můžeme lehce porozumět a s čím můžeme být brzy hotovi, co můžeme rychle zařadit do pevně daných kategorií a jednoduše empiricky měřit, způsobila mnoho nedorozumění a omylů. O víře nám mnoho neřeknou odpovědi na časopisecké ankety nebo průzkumy veřejného mínění či údaje při sčítání lidu".* Jenže, neplatí totéž o všech zde uvedených pojmech?

111 Knihovny se budují desetiletí. Přesněji staletí, ale sociologie vznikla teprve na počátku 19. století, jméno jí dal Auguste Comte roku 1838. I tak byl v roce 1990 náš handicap, co se týče stavu knihoven, značný a dosud je. Ta desetiletí chybí jako staletí.

Takže na začátku mé akademické dráhy byly opět knihy, tak jako tomu bylo v době mého počátečního zájmu o sociologii. Nejprve jsme s Ladislavem Rabušicem seděli v Brně na katedře na balících darovaných knih, které stále přicházely, a zdržovali jejich katalogizaci tím, že jsme některé z nich v rychlosti konzumovali letmým čtením. Pak jsem si při pobytu na *PdIS* v Amsterdamu mohl některé důležité knihy v univerzitní knihovně oxeroxovat, a pokud mi stačilo stipendium, dokonce i vybrat a nakoupit z nepřeberné nabídky v knihkupectvích a antikvariátech, jichž bylo v Amsterdamu požehnaně a s obrovskou nabídkou. Bylo to vždy dlouhé váhání a rozvažování, co koupit za polovinu měsíčního stipendia. Dalo se ušetřit na jídle, nebo i na telefonátech domů. Bydlel jsem vedle turecké čtvrti, kam jsem si chodil kupovat chléb. Nebyl jsem jediný Středoevropan, kterému se ten holandský brzy přejedl – někteří naši emigranti, se kterými jsem se setkával, mi říkali, že si občas jezdí pro chléb do Německa. A obyvatelé té turecké čtvrti měli telefonní automaty, mobily ještě nebyly, upravené. Mince se do nich sice musely naházet, abyste získali spojení, ale když jste pohovořili a zavěsili sluchátko, vysypaly se všechny zpět. Jen nechat se ostříhat jsem nemohl, holič stál téměř jako letenka do Londýna. Za zmínku sociologa snad stojí fakt, že univerzitní kolej, na které jsem byl ubytován, byla kombinována s domovem důchodců. Takový *sandwich*. Vždy poschodí studujících a pak poschodí starců a stařenek. Posedávali i ve vstupní hale, zastavovali jsme se u nich a po měsíci jsem již některé osobně znal. Vzpomněl jsem si přitom, jak jsme s kolegy psychology ve Zlíně oponovali snaze vedení podniku homogenizovat věkovou strukturu obyvatel tzv. čtvrtdomků, malých baťovských domků se čtyřmi byty. Většinou měla generační skladba jejich obyvatel velké rozpětí a staří s mladými tam mnohdy žili ve velmi užitečné symbióze a vzájemně si pomáhali.

Z malého antikvariátu na břehu špinavého amsterdamského grachtu jsem si každý měsíc odnesl celý balík knih, mezi prvními mimo jiné čirou náhodou (nebo to nebyla náhoda a bylo to „*psáno nahoře*", jak by to řekl Jakub fatalista Denise Diderota?) intuitivně také tři knihy Petera Bergera. Vedle jeho ‚*Invitation to Sociology*' z roku 1963 i ‚*The Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*', vydanou v roce 1966 ve spoluautorství s Thomasem Luckmanem a ‚*Sociology Reinterpreted. An Essay on Method and Vocation*', vydanou v roce 1981 spolu s německým sociologem Handfriedem Kellnerem. Především jejich četbou, i když se zpožděním, moje ‚*dobrodružství náhodného sociologa*' skutečně nastalo. Snad i proto jsou pro mě dodnes v sociologii otázky institucionalizace a legitimizace otázkami klíčovými (blíže k mému vztahu k Peteru Bergerovi [Mareš 2004])[112].

Dnes je možné mnohé knihy i jiné publikace získat v elektronické podobě, ale tehdy tomu tak ještě nebylo a ostatně, jako člověk starší generace, považuji za přirozenější přímý

112 „*Jedinec dnes neexistuje mimo instituce, které ho vymezují a formují*" [Bauman a Donslis 2018:17] a omezují.

kontakt s tištěnými knihami,[113] byť je jejich počet omezený (jinak je tomu u statí v odborných časopisech, tam je internet pro jejich získání k nezaplacení). Doufám, že Jean-Claude Carrière a Umberto Eco [2010] měli pravdu, když tvrdili, že: „*Knih se jen tak nezbavíme*".[114] V Amsterdamu na *PdIS* mě profesor Kees Schuyt zavedl k regálu s asi třemi či čtyřmi metry knih věnovaných nezaměstnanosti. Při listování v nich jsem o ní získal základní poznatky, ale pochopil jsem přitom, že pokud ji chci studovat do hloubky, musím přejít k regálu s knihami o ‚social welfare' (sociálním státě), kde jsem pochopil, že moje další cesta musí vést k regálu s knihami o ‚unions' (odborovém hnutí) a tak dále. Proč o tom tak podrobně píšu? Věděl jsem již dávno před svým pobytem v Amsterdamu, jak jsou knihovny důležité, ale v Nizozemí jsem pochopil, v jakém ubohém stavu jsou ty naše. A nejen ve srovnání s knihovnami v Amsterdamu či v Leidenu, na nejstarší nizozemské univerzitě, založené v roce 1575 Vilémem I. Oranžským, tedy přibližně sedmdesát let po založení Karlovy univerzity v Praze. I v provinčním Tilburgu mi na univerzitě, založené teprve v roce 1927, její knihovna imponovala, zejména když jsem zjistil, že celý její suterén je zaplněn datovými a statistickými prameny.

Zanedbané nebyly jen naše knihovny, zanedbaný byl i stav budov univerzity, stejně jako stav budov všech měst a městeček v naší zemi. Vzpomínám, jak jsem v polovině osmdesátých let procházel večer *Starým městem pražským*. Na temné, špatně osvětlené a liduprázdné Jilské ulici, na jejímž jednom konci sídlil a sídlí *Sociologický ústav* a z druhého jejího konce se po pár krocích ocitnete na Staroměstském náměstí, jsem narazil jen na dvě (neosvětlené a špinavé) výkladní skříně. Jedna patřila mandlovně prádla, druhá ‚agitačnímu středisku' Národní fronty. Jinak jen špinavé dveře, o nichž nebylo jasné kam a proč vedou a zda jimi vůbec někdo někdy někam chodí, špínou neprůhledná a neosvětlená okna, u nichž nebylo zřejmé, zda za nimi někdo bydlí nebo pracuje (o squatování nemohla být v policejním státě tehdy ani řeč), občas dokonce zevnitř zatlučená prkny. A celková špína na zdech, dveřích, oknech, samozřejmě i odpadky na dlažbě ulice. Hrobové ticho, nikde nikdo a v ovzduší neurčitý pach ani ne tak ze starobylosti, jako spíše ze staroby a zanedbanosti. Člověk si mohl představovat, že na té ulici potká Golema nebo alespoň Jehudu Liva ben Becalela, známého jako rabbi Löw, eventuálně Josefa K. nebo alespoň jeho tvůrce, Franze Kafku. Mělo to sice své kouzlo, stejně jako polorozpadlé budovy a prázdné ulice v historickém jádru tehdejšího

113 Velkou roli přitom hraje nejen fyzický dotek knihy, ale také její výtvarná podoba – ilustrace a grafická úprava. Mnohé knihy jsou tak i výtvarnými díly. A u starších knih je důležitá i jejich patina, kouzlo minulých dob. Nic z toho obrazovka počítače nebo čtečky nemůže nabídnout, a když, tak jen jako kopii.

114 Internet přináší mnoho výhod, bez jeho existence a informací, které na něm lze dohledat, by se i tento text psal daleko obtížněji. Má ovšem i nevýhody, hrozí zde nebezpečí, že budeme vyhledávat s námi konvenující názory a přehlížet názory, které jim oponují a budeme se pohybovat v uzavřených názorových bublinách (opět ten Festinger). Vlastně to neznamená nic jiného než: „*Chci tomu věřit a našel jsem na internetu lidi, kteří tomu také věří*". Zde bych se ale omezil hlavně na jinou z nevýhod, týkající se kolektivní i individuální paměti. Co bychom dnes například věděli o náboženských válkách v Evropě, kdyby si katolíci a luteráni na internetu vzájemně opravovali nábožensky nekorektní názory a sekularizovaná doba je pak – jak katolické, tak i evangelické – jako nekorektní, ne již z hlediska náboženského, ale politického, všelidského a co vím jakého, z internetu odstraňovala?

Českého Krumlova, ale stejně jako tam to navozovalo atmosféru celkového úpadku. Občas se sice u budov v havarijním stavu postavilo lešení, ale to pak na tom místě stálo dva, tři roky, nebo i tak dlouho, že se stalo součástí budovy, aniž se s ní něco dělo. Většinou se lešení nestavělo, stačila cedule s varovným nápisem ‚*pozor padá omítka*', někdy se starostlivým dodatkem ‚*přejděte na protější chodník*'.[115]

Pro mě osobně byly začátky na univerzitě obtížné nejen proto, že jsem se musel vyrovnávat se svým nedostatečným studiem sociologie a dlouhodobou izolací od akademického světa, ale i s dojížděním na fakultu z Luhačovic, kde jsem v té době s rodinou bydlel. A to až do roku 1995, kdy se nám podařilo v obci 30 kilometrů od Brna koupit ruinu domu a postupně ji rekonstruovat (mimochodem, stálo to za tu námahu), což mi délku dojíždění zkrátilo o 80 kilometrů a nemusel jsem pak již v pracovním týdnu přespávat na skládacím lehátku ve své pracovně a s rodinou se vídat jen o víkendech. Bylo toho mnoho, čeho bylo zapotřebí a co bralo čas. Současně s tvorbou curricula, intenzivními přednáškami, ještě intenzivnější přípravou na ně a s nezbytnou rutinou spojenou s výukou (vedení diplomových prací, státnice a obhajoby diplomových prací …, což jsem se pochopitelně postupně učil) se rozběhl akademický život v celé své komplexnosti a šíři. Účast na konferencích, pořádání konferencí, psaní odborných statí a jejich zasílání do různých časopisů, reakce na posudky, naopak psaní posudků a mnohé další povinnosti s akademickou dráhou spojené.[116] Včetně vyrovnání se s tlakem Iva Možného na naše habilitace. Požadavky na nás ve všech směrech postupně stále rostly, pouze zpočátku ještě nebyly tak velké, ani jich nebylo tolik jako později.

Co se týče požadavku habilitace, na univerzitě se člověk nevyhne tomu, že jde od titulu k titulu. Je to svým způsobem, spolu s publikačním výkonem, měřítko úspěšnosti, ale dokonce také určitá existenční povinnost a nutnost. Pokud člověk pracuje jako odborný asistent a do určité doby nedosáhne doktorátu (v mém případě ještě titulu kandidáta věd neboli CSc., od roku 1998 PhD.) a v dalším kroku se nehabilituje, hrozí mu přeřazení mezi méně placené lektory. Stejně jako když nemá dostatečně velký počet publikací, či dostatečně kvalitní publikace – to pak může podobně ohrozit i habilitované osoby. Sám jsem tak logicky začal předložením a obhajobou kandidátské práce. O čem pojednávala, je zřejmé z jejího názvu: ‚*Vliv sociálních rizikových faktorů na průběh a výsledek těhotenství*'. Jedním z mých oponentů byl MUDr. Zdeněk Štembera (tehdy již profesor), v jehož výzkumném týmu jsem před příchodem na univerzitu toto téma řešil a na něhož

115 Ostatně, vnitřní dluh na bytovém fondu zejména díky zanedbaným opravám a chybějící údržbě byl po roce 1990 vyčíslen na desítky miliard korun (inflace mate, dnes bychom v relaci k růstu mezd i cen hovořili o stovkách miliard korun). A v době normalizace se nic nedělo.

116 Od roku 1998 až do roku 2014 jsem byl členem vědecké rady Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. A v letech 1998–2000 členem akademického senátu Masarykovy univerzity v Brně. O prodloužení mandátu na další období jsem již neměl zájem usilovat. Nezamýšleným pozitivním důsledkem mého členství v senátu univerzity bylo, že jsem si musel vyžádat a dostal jsem (negativní) lustrační osvědčení.

s úctou vzpomínám.[117] Práci jsem obhájil 13. srpna 1992 a diplom kandidáta filozofických věd v oboru sociologie jsem převzal v aule Právnické fakulty Masarykovy univerzity dne 3. září 1992. V roce 1994 pak následovalo předložení mého habilitačního spisu ‚*Nezaměstnanost jako sociální problém*', který jsem napsal v průběhu svého pobytu na ‚*Postdoctoraal Institut voor de Sociale wetenschap*' Amsterdamské univerzity.[118] Habilitační spis byl v době mé habilitace již připraven k tisku v novém *Sociologickém nakladatelství* neboli *SLON*, založeném Alenou Miltovou a Jiřím Rybou.[119] Moje jmenování profesorem by dnes bylo patrně posuzováno přísněji a přihlíželo by se více k publikacím a aktivitám v zahraničí, ale deset let po tom, co se před námi tato možnost otevřela? Ono dohnat ten handicap přece jen nějakou dobu trvalo, a to nejen mně. Tehdy bylo sociologů málo a obor sociologie v Česku a jmenovitě naše katedra nutně potřebovaly docenty a profesory i z formálních důvodů. A tak Ivo Možný jednal nejen za mě, ale i za Ladislava Rabušice (který si to tehdy zasloužil přece jen více). Návrh na naše jmenování, po schválení vědeckou radou fakulty, předložil děkan Možný vědecké radě univerzity a ta naše jmenování schválila. Takže jsem byl k 15. květnu 2002 jmenován profesorem sociologie a dekret mi předal, tak jako dalším toho roku jmenovaným profesorům, v Karolinu prezident Václav Havel. Samozřejmě, že bych ho převzal i z rukou Václava Klause nebo i z rukou Miloše Zemana, který naše dekrety, jako tehdejší předseda vlády, spolupodepsal. Osud mi byl ale příznivý a nebylo to nutné, takhle to bylo přece jen lepší. Ale to jsem se nechtěně dostal až k posledním letům mé akademické kariéry. Takže se vraťme.

117 Nakonec mi byl k dobru i soubor článků, který jsme na základě tohoto výzkumu s kolegou Pavlem Baranem koncem osmdesátých let uveřejnili.

118 V komisi jsem měl Iva Možného, Hanu Librovou, Miloslava Petruska, oponenty byli Martin Potůček a Otto Sedláček, tehdy ředitel Výzkumného ústavu práce. Můj habilitační spis byl, jak je výše uvedeno, v té době již v tisku [Mareš 1994, 1998, 2002].

119 Snad jim za významnou vydavatelskou činnost pro sociologii v Česku jednou dají pamětní desku do vestibulu *Sociologického ústavu*. Zatím raději ne, děje se tak obvykle až po úmrtí oslavovaných. Dnes jejich nakladatelství přebírá *Karolinum*, nakladatelství Univerzity Karlovy. Měl bych Aleně Miltové poděkovat i osobně, protože se věnovala redakci mé knihy až tak, že za mnou přijela konzultovat její text až do Luhačovic, kde jsme tehdy ještě bydleli.

Škola sociálních studií a Fakulta sociálních studií

„My jsme jen vědci a žádní světci, však nepodléháme temným vášním, mluvíme k věci, my víme přeci, co je obecné a co je zvláštní.“

Vodňanský Jan a Petr Skoumal. ‚*S úsměvem donkichota*‘; „*Vědecký kongres*“.

V průběhu dynamického rozvoje katedry na půdě Filozofické fakulty se stále více ukazovalo, že by se sociální vědy mohly a měly osamostatnit a z této fakulty odejít. Již proto, že se v té době rozvíjely dynamičtěji a s jinou ‚životní filozofií‘ než ostatní obory na ní a než samotná filozofická fakulta celkově. Bylo to těžké dilema, protože na jedné straně jsme cítili nutnost tohoto kroku, na druhé straně jsme se obávali odříznout se od přímého kontaktu s klasickými humanitními obory. Již tehdy jsem i já osobně již věděl, že sociologie bytostně potřebuje kontakt zejména s filozofií a historickými vědami. Zygmunt Bauman velmi případně napsal, že *„není možné dělat dobře filozofii a ignorovat přitom společenské kořeny zkoumaných problémů, ani být dobrým sociologem, jestliže je tento osobou filozoficky hluchou“* [Bauman 2006:68–69].

Proč jsou ontologické (o povaze reality; objektivismus versus konstruktivismus) a epistemologické (jak lze tuto realitu zkoumat a poznávat; realismus, respektive pozitivismus versus interpretativismus)[120] předpoklady důležité pro sociologický výzkum? O tom již byla řeč v pasáži věnované mému studiu. Zde to jen připomínám. Určují jak volbu výzkumných otázek, tak i volbu způsobů, jak na ně odpovědět, ba i interpretaci těchto odpovědí. Tedy volbu dat, metodologie a konkrétních metod sběru, analýzy a interpretace dat. Každá metodologie je spojena s určitou představou o povaze reality (ontologický předpoklad) a z ní plynoucí představou o tom, jak ji poznávat (epistemologický předpoklad). Konkrétní *výzkumné otázky, které si klademe,* i *odpovědi na tyto výzkumné otázky* jsou vždy ovlivněny nejen *mírou našeho vědění*, ale i tím, jak nazíráme na svět. Paul K. Feyerabend [1999:11] dokonce tvrdí, že *„dobrá věda potřebuje metafyzické argumenty, aby se udržela v chodu“*. A obdobně je tomu v případě výkladu získaných poznatků. Často jsem se při posuzování diplomových prací, někdy i disertací (nestávalo se to u nás na katedře) setkával s tím, že nebylo co vytknout tomu, jak byla použita zvolená metodologie techniky sběru a analýzy dat pro daná zjištění, ale že její autor či autor/ka měl/a problém s pochopením toho, jaká zjištění tak byla získána a co tato zjištění vlastně znamenají, o čem a o kom vypovídají a do jaké míry je lze zobecnit.

Příkladem bývalo třeba použití grounded theory, kdy zjištěné poznatky byly často chápány jako realita (‚jak to skutečně je‘), zatímco se jednalo o konstrukty (‚jak si zkoumaní aktéři myslí, že to je‘).

120 Ale i jako spor o tom, zda je jednání lidí determinováno sociálními systémy existujícími a jednajícími nezávisle na jedincích (*holismus*), nebo jsou-li tyto systémy jen souhrnem individuálních jednání jedinců (*atomismus* či *individualismus*).

Soukromé teorie zkoumaných aktérů (konstrukce reality aktéry) byly chápány jako *teorie obecně platné* (obraz reality zachycující objektivně existující povahu, vývoj a zákonitosti, jak si to představuje korespondenční teorie pravdy). Ostatně již jeden z otců sociologie, Auguste Comte (1798–1857), varoval před tím, abychom činili z důvodů, kterými sociální aktéři popisují své chování, vysvětlení jejich postojů, přesvědčení a jednání. Ne, že by mezi oběma neexistovaly spojitosti (Geertz [2000:19] dokonce poněkud složitě tvrdí, že „*to, co nazýváme našimi daty, jsou ve skutečnosti naše vlastní interpretace interpretací jiných lidí týkajících se toho, co si myslí, že oni sami a jejich spoluobčané činí*"), ale nejsou totožné. Obojí, poznání ‚objektivní' reality i poznání její ‚konstrukce aktéry', jsou samozřejmě hodny pozornosti. Ostatně, lidé podle svých konstrukcí jednají – ale je třeba mezi nimi rozlišovat.

Častým problémem byla v disertacích nebo v jejích projektech také otázka zobecnění získaných poznatků (viz motto z písně Jana Vodňanského). Mám na mysli zejména vztah mezi zkoumanými jednotkami a populacemi, z nichž pocházely (o způsobu výběru není řeč, ten byl ve většině případů nahodilý). Obvykle se při všeobecném zobecnění výsledků práce s hromadnými daty zapomínalo na to, že i v sociologii vedle otázky „*co se říká, existuje znepokojující otázka, kdo to říká*" Berger [2003:71]. Nemluvím ani tak o neoprávněném použití statistické inference z nereprezentativních výběrových souborů, nebo dokonce o rozporu mezi definovanou a skutečně zkoumanou populací (*population specification bias*) neboli generalizaci poznatků z pozorovaných jednotek ve zkoumaném souboru na populaci, z níž nepocházejí, jako spíše o předpokladech, že tyto poznatky platí všeobecně, zatímco platily jen pro určitou (v práci neurčenou) populaci, přičemž nebylo vůbec jasné pro jakou. Nehledě na neznalost, jakým způsobem zobecňovat poznatky z případových studií, kde je možná jen inference *case to case*, a proto je důležitý již vhodný výběr zkoumaných případů – což některé z disertací ignorovaly. Jen pro doplnění, když jsem uvažoval o Zlínu jako městu modernity, vynořila se otázka, zda ‚*Baťova škola práce*' (de facto učňovské učiliště, kam nastupovali črtnáctiletí chapci z celé Československé republiky a žili v něm kolektivně v přísném kasárenském režimu), byla totální institucí.[121] V tomto případě se jednalo o tzv. analytickou nebo teoretickou inferenci, inferenci poznatků z jednotlivého případu na teorii zkoumaných jevů. O induktivní proces rozšíření této teorie na další objekty, a tím také o dosažení její vyšší abstraktnosti.

Koncept totální instituce Ervinga Goffmana [1961], původně charakterizující vězení, byl přenesen na analogické instituce – nemocnice určitého typu (viz ‚*Dějiny šílenství*' od Michela Foucaulta), psychiatrická zařízení (viz román Kesey Kena, v českém vydání ‚*Vyhoďme ho z kola ven*', známý

121 Ludvík Vaculík popsal svou zkušenost s ní: *„My obyčejní ‚mladí muži' a ‚mladé ženy' jsme v tisících žili v internátech: v družinách zhruba po stovce, na světnicích s dvaceti lůžky, podřízeni kapitánu světnicovému, družinovému (…). Prostěradla vypnuta, deka zařezávající jak na vojně, budíček v šest, v sedm u stroje (…). Tomu, což jsem sám zkusil, nemůžu dnes věřit* [Vaculík 2008].

po zfilmování Milošem Formanem v roce 1975 pod původním názvem ‚*One Flew Over the Cuckoo's Nest*'), kláštery, vojenské jednotky, ba i na domovy důchodců, internátní školy … Tedy na instituce, kde se s klienty zacházelo podobně, nebo v nich pro ně byly podobné podmínky jako ve vězení. A kde, po určitou dobu uzavřeni a odříznuti od širší společnosti (pro totální instituce je klauzura, respektive izolace jejich členů od vnějšího světa charakteristická), vedou jejich klienti formálně přísně spravovaný a kontrolovaný koloběh života. Jsou v nich zbaveni svobody a individuality a všechny jejich každodenní aktivity odehrávající se ‚*uvnitř*' jsou řízeny ‚*jedinou autoritou*'.

S filozofií souvisí i otázky kolem pravdivosti našeho poznání, s níž to není v sociologii tak úplně jednoduché, a snad proto se o ní příliš nedebatuje a ani já zde tuto debatu zde otvírat nebudu. Ludwig Wittgenstein se ptal: „*Mám napsat ‚věřím fyzice', nebo ‚vím, že fyzika je pravdivá?*" [2010:134]. A jeden z mých oblíbených básníků, Jan Skácel, napsal: „*Pravda je jako kovat býka / Škvíří se pazneht, mokro mží / Před kovárnou pravda je žhavá / A proto dlouhé kleště lží.*" [Skácel 1983:67].[122] Vždy se mi v souvislosti s tím vybaví spisovatel Leo Rosten, odpovídající na otázku „*Jsou příběhy pana Kaplana a jeho třídy pravdivé?*" slovy „*Ano, ale nikdy se nestaly!*" [Přidal 2011:251]. [123] Umberto Eco to řešil bonmotem: „*Zabývat se tím, co je pravda a co nikoli, je nadlidský úkol, a proto se raději zaměří(m) jen na etické otázky lži.*" [Eco 2018:237]. Jak je ale vidět, zajímá otázka pravdy nejen sociologii, filozofii, teologii, ale i beletrii a poezii.

Když jsem v Ostravě přednášel katolickým novinářům v místnostech biskupství u kostela svatého Václava, jehož existence je mimochodem písemnými prameny nepřímo doložena k roku 1297, seděl nečekaně v první řadě mých posluchačů tehdejší pražský arcibiskup a kardinál Miroslav Vlk. Ten po mé přednášce pokýval hlavou a položil mi, jako první, otázku: „*Do jaké míry jsou poznatky získané výzkumem veřejného mínění pravdivé*?" Taková zákeřná, ale oprávněná a chytrá otázka se dala očekávat, přesto mně zaskočila. Přesné nebo nepřesné, to by se odpovědělo lehce, ale pravdivé? A již v době mého studia jsem byl varován, že „*přesnost by se neměla zaměňovat, jak se mnohdy stává, s pojmem pravdivosti*" [Mills 2000:81]. Nabízí se různá chápání této otázky. Nedošlo k chybné konceptualizaci a operacionalizaci použitých konceptů (nebyly nevalidní a nezjistili jsme něco, co jsme vlastně nezjišťovali)? Nedošlo k chybnému určení zkoumané populace, nebo k chybnému výběru zkoumaných jednotek z ní, a nejde tedy o neoprávněnou inferenci – například o statistickou inferenci z nepravděpodobnostního výběrového souboru, nebo i při náhodném výběru o inferenci za hranice zkoumané populace? Nejsou analyzovaná data nevěrohodná, nespolehlivá, chybná? Nebyla zvolena nevhodná metoda jejich

122 Jinou z pravd o pravdě, od mého dalšího oblíbeného básníka Ivana Wernische (čtu a kupuji jeho sbírky již od té druhé, nazvané ‚*Těšení*', která vyšla roku 1963), zde raději necituji. Lze ji nalézt v jeho knize ‚*Cesta do Aschabadu neboli Pumpke a dalajlámové*' [Wernisch 2000].

123 Citováno podle Antonína Přidala – mimochodem přítele Iva Možného – překladatele (nejen) knih ‚*Pan Kaplan má třídu rád*' [1970] a ‚*Pan Kaplan má stále třídu rád*' [1976], z jeho vzpomínkové knihy [2011:251].

sběru, či nebyl sběr dat proveden nekvalifikovaně – víme třeba, kdo skutečně nám je poskytl? Nemohly zdroje dat z nějakých důvodů nechtěně klamat, neporozuměli ve výzkumu veřejného mínění dotazovaní lidé otázce, nebo dokonce klamali úmyslně? Nebyly například k jejich analýze dat použity procedury, podmínkám jejichž použití data nevyhovovala? Nebyl vzat v úvahu kontext zjišťování a zjištěných poznatků? Nedošlo při zpracování získaných dat k účelové manipulaci s nimi, nebo k dezinterpretaci výsledků – zjednodušeně řečeno, nedopustili se realizátoři výzkumu omylu nebo dokonce podvodu? Možná, že by odpovědí byl souhrn odpovědí na všechny tyto dílčí otázky. Ale kdo to vše má uhlídat?

Kardinál Vlk (1932–2017) neabsolvoval studium sociologie, ale obor archivnictví na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze a přičteme-li k tomu teologii, měl jistě na mysli obecnější smysl této otázky (svým způsobem zahrnovala i otázky předchozí zde vyjmenované). Možná mu šlo o totéž jako Karlu R. Popperovi [1995b:79], když napsal, že „*určitou výpověď nazýváme pravdivou, když se shoduje s fakty, nebo když faktům odpovídá, nebo když jsou věci takové, jako je výpověď podává*", a to souvisí s ontologií[124] a epistemologií, ba někdy i s etikou – tedy s filozofií – viz například Popperovo rozlišování mezi *přírodními zákony*, které lze jen objevovat a popisovat, a *normativními zákony*, tvořenými a měněnými lidmi. Jak se pravdy dobrat, na to není jednoduchá odpověď.

Metaforicky: Anglický malíř William Turner (1775–1851) napsal: „*Malování má popisovat, cílem je pravdivě vypovídat o objektivně viděné přírodě*" [Johnson 1998:481]. Ale nárok na to si činili již renesanční malíři po vynalezení a uplatnění perspektivy, později pak různé realistické a naturalistické školy (třeba Gustave Courbet /1819–1877/, ale i socialistický realismus), impresionisté, pro které to znamenalo zachytit atmosféru dané chvíle ... Jak rozdílné výklady toho, co je pravdivou výpovědí a objektivním viděním skutečnosti, byste našli v obrazech, které si pravdivost zobrazení nárokovaly? Zkuste si ty obrazy porovnat.

Později jsem byl požádán jedním časopisem o odpověď na otázku: „*Mají u nás děti při vzdělávání nerovné šance?*" Redakce postavila moji odpověď ‚ano' proti ‚ne' jiného akademika.[125] Argumentaci jsem postavil na povaze a působení strukturálních faktorů, respektive sociálních institucí – rodiny (její finanční situaci, jejích hodnotách, jejím kulturním kapitálu, reprodukční strategii a ochotě investovat do vzdělávání dítěte) a vzdělávacího systému (jeho stratifikace, standardizace, diferenciace, selektivitě a nastavení požadavků

124 Podle něho *„kdyby pravda nebyla absolutní a objektivní, nemohli bychom se mýlit. Anebo by naše omyly byly právě tak dobré jako naše pravdy"* [Popper 1998:119].

125 Podotýkám, že nešlo o naši polemiku – odpověď druhé strany jsme se oba dozvěděli až po publikování našich stanovisek, ale o konfrontaci dvou nezávislých odpovědí na tuto otázku [Mareš 2007].

(jak o tom psal Bernstein [1971; 1973]).[126] Kolega ztotožnil nerovnost šancí s diskriminací a postavil argumentaci své odpovědi na tom, že je u nás tato vyloučena zákony, a kladl důraz spíše na případnou existenci nerovností danou osobními charakteristikami dítěte. Kdo z nás dvou měl asi pravdu, nevím. Odpovědi byly závislé jak na základních východiscích (jednalo se o nerovnost v přístupu ke vzdělání, nebo o nerovnost v pravděpodobnosti dosáhnout vzdělání?), tak i na odlišné interpretaci pojmu ‚šance'…

Tak či onak, o potřebě a nutnosti odejít z filozofické fakulty se vedla diskuse a k rozvodu s ní nakonec přece jen došlo, ale v postupných krocích. První z nich představovalo v roce 1994, ještě v rámci filozofické fakulty, založení autonomní *Školy sociálních studií*, jejímž ředitelem se stal Ivo Možný. V ní se sociologie spojila s politologií, oborem, který se v Česku v té době teprve etabloval, neboť v době komunistického režimu neexistoval (například Petr Fiala), s psychology orientovanými spíše na sociální než na klinickou psychologii (zejména Vladimír Smékal, který působil na katedře psychologie, a Ivo Plaňava, který se vracel z exilu manželských poraden) a s nově vznikajícím oborem sociální politiky a sociální práce (který se oddělil od katedry sociologie a postupně se rozvíjel zejména díky Liboru Musilovi a Tomáši Sirovátkovi). Ani tento obor za komunistického režimu v Československu na univerzitách v praxi neexistoval, stejně jako neexistoval sociální stát. Na etablování výuky a výzkumu sociální politiky a sociální práce na Masarykově univerzitě se podílel i emigrant ze šedesátých let, Ivo Řezníček z *Katolické univerzity* ve Washingtonu (ještě před emigrací stačil vystudovat psychologii v Bratislavě), který byl také autorem snad první u nás vydané metodologické učebnice tohoto oboru ‚*Metody sociální práce*' [Řezníček 1994]. Také jemu patří za vše, co učinil za svého snad dvouletého působení u nás, dík. Vše vedlo k tomu, že se nakonec na Škole sociálních studií ustavila samostatná Katedra sociální politiky a sociální práce. Jistá pupeční šňůra spojující ji s katedrou sociologie ovšem ještě nějakou dobu přetrvávala, v počátcích její existence Katedru sociální politiky a sociální práce krátce vedl Ladislav Rabušic (vrátil se pak na Katedru sociologie). Hybatelem změn byl zejména Libor Musil, který svůj zájem o sociální politiku a sociální práci projevoval od počátku. V roce 1998 na tuto katedru, to již na Fakultě sociálních studií, přišel jako její vedoucí po svém krátkém působení na Ekonomicko-správní fakultě Masarykovy univerzity (1991–1997) Tomáš Sirovátka (disertační práce ‚*Riziková nezaměstnanost*' 1992; habilitační práce ‚*Politika pracovního trhu*', 1997).[127] V roce 1999

126 Podle Bernsteina školní vzdělávání vyžaduje u dítěte rozvinutý jazykový kód, aniž by jej však škola sama o sobě rozvíjela. Naopak ho předpokládá, je ve škole hlavním prostředkem vzdělávání, a školní úspěšnost je tak přímo závislá na sociálně-kulturním rodinném zázemí dítěte, kde je či není kultivován – kultivován je mnohem častěji ve vyšších společenských vrstvách. O vlivu vzdělávacího systému psali také například Bourdieu a Passeron [2000], podle nichž je škola jako instituce významným prvkem mechanismu reprodukce a distribuce kulturního kapitálu, a tak i mechanismu distribuce pozic v sociálním prostoru.

127 Osobně jsem s ním pracoval na řadě rozsáhlých výzkumů někde na pomezí sociologie a sociální politiky a spolu jsme na jejich základě také napsali celou řadu statí. Mimochodem, jistého mezioborového charakteru mé činnosti si všimli, k mému prospěchu, i někteří členové velké vědecké rady univerzity (jak mi dali na vědomí v diskusi) při mém jmenovacím řízení. Přispělo to k tomu, že bylo úspěšné.

Katedru sociální politiky a sociální práce převzal Libor Musil, který tímto Katedru sociologie definitivně opustil. Dlouhý název původní katedry sociologie, přijatý v roce 1990, se tak redukoval. Zůstala již definitivně (tedy zatím definitivně – viz námitka Voskovce a Wericha v jejich písni: „*Nikdy nic nikdo nemá míti za definitivní, neb nikdy nikdo neví, co se může státi…*“) jen katedrou sociologie.

Počty přijímaných studujících na *Školu sociálních studií* nebyly zpočátku závratné, v prvním roce její existence na ni bylo přijato snad jen 70–80 osob [Rabušic 1994]. Stejně tak nebyly tehdy příliš početné ani zmíněné katedry, které Školu sociálních studií tvořily. V té době jsme si ještě dovolovali luxus osobních rozhovorů v přijímacím řízení na obor sociologie, přestože to bylo doprovázeno jistými pochybnostmi o jejich objektivitě a o problémech srovnávání výsledků v jednotlivých přijímacích komisích, ba i jednotlivých uchazečů o přijetí u každé z nich. Ke zpochybňování principu osobních přijímacích rozhovorů docházelo i z univerzity, a tak se později prosadily, nejen v našem případě, ale na univerzitní úrovni, písemné testy. Ivo Možný v tomto kontextu zavedl testy studijních schopností (SCIO). Dodnes nejsem přesvědčen, že jsou písemné testy lepším řešením, tak jak jsem si již povzdechl v případě zkoušení v průběhu studia. Snad je tomu ale jako s demokracií a jde o nejlepší ze špatných řešení – alespoň v kontextu masového vysokoškolského vzdělávání a početných zástupů uchazečů a uchazeček o studium.[128] Jaroslav Střítecký ovšem jednou poznamenal, že nebýt ústních přijímacích pohovorů, nemusel by být ke studiu přijat Csaba Szaló a katedra by tak přišla o skvělého teoretického sociologa, který s námi po roce 1990 budoval její novou podobu a v roce 2012 převzal na šest let, jako docent, její vedení.

To jsem ale zase předběhl čas. Po svém jmenování ředitelem Školy sociálních studií Ivo Možný předal vedení Katedry sociologie mé osobě. Vedl jsem ji pak sedm let v období 1995–2002 (od roku 1998 již na nové fakultě). Na rozdíl od vizionáře a novátora Iva Možného jsem tehdy byl spíše ‚technik‘, který dával řadě jeho projektů konkrétní podobu a řád, na což Ivo neměl čas a prostor. Mým významnějším vkladem katedře v té době byla asi institucionalizace původně chaotického (není divu, vznikalo od nuly v hektické době) doktorského studia. *Škola sociálních studií* ovšem představovala jen přechodný krok k založení *Fakulty sociálních studií*. Návrh na její zřízení předložili rektor *Masarykovy univerzity* profesor Eduard Schmidt, profesor Ivo Možný – jeho malá socha v atriu Fakulty sociálních studií je oprávněnou poctou jejímu zakladateli – a profesor Vladimír Smékal *Akreditační komisi vlády ČR* v říjnu 1996, která ho na svém zasedání 25. a 26. února 1997 schválila. Dne 14. dubna 1997 pak ustavení nové fakulty odsouhlasil svým usnesením také *Akademický senát Masarykovy univerzity*. Formálně pak nová *Fakulta sociálních studií* existuje od 1. ledna 1998. Na Fakultu sociálních studií přešly

128 V roce 2017 u nás činil podíl lidí ve věkové skupině 15 až 74 let, kteří dosáhli vysokoškolského vzdělání, 20,0 %. Ve srovnání s rozvinutými zeměmi Evropské unie to není moc, ale přesto je to mnohem více než před rokem 1989 (v devadesátých letech se jejich podíl oproti výchozímu roku 1989 ztrojnásobil).

z Filozofické fakulty *Katedra sociologie*, která existovala na Filozofické fakultě, s kratšími či delšími přetržkami, již od založení Masarykovy univerzity a je tak jedním z nejstarších sociologických pracovišť v České republice, část *Katedry psychologie* (na Filozofické fakultě vznikla v roce 1924), *Katedra politologie* spojená personálně s *Mezinárodním politologickým ústavem* (založeném v roce 1990)[129] a *Katedra sociální politiky a sociální práce* (založená v roce 1994).

Na nové fakultě vznikly *Katedra mediálních studií a žurnalistiky* (1998) a *Katedra environmentálních studií* (1999) – obě katedry měly své kořeny na Katedře sociologie. Z *Katedry politologie* se v roce 2002 oddělila *Katedra mezinárodních vztahů a evropských studií*. V roce 2005 se na *Katedře sociologie* objevila genderová studia, k jejichž etablování přispěla a charakter jim dala Gerlinda Šmausová, která v roce 1968 emigrovala, v roce 1997 se habilitovala na *Saarland University* v Saarbrückenu, kde dlouhodobě působila, a byla pak v roce 2001 na Masarykově univerzitě jmenována profesorkou.[130] Prvními hybatelkami ovšem byly naše absolventky, dnes habilitované, Kateřina Nedbálková, Kateřina Lišková a Iva Šmídová. Na *Katedře sociologie* se vyhranil i obor sociální antropologie, který zde založila naše absolventka Eva Šlesingerová spolu s Irenou Kašparovou. Oba obory v roce 2021 byly ještě bez magisterského programu, samostatné katedry nevytvořily. Jejich vývoj, stejně jako vývoj oboru sociální politiky, ponechám ke komentáři zúčastněným, neboť tento text není dějinami katedry sociologie, a tedy ani všech na ní ustavených oborů. Sám jsem jejich růst a rozvoj sledoval jen jako divák, nebyl jsem v době jejich založení již vedoucím katedry. Moje vyprávění zachycuje pouze moje dobrodružné putování sociologií. A jak gender studies, tak i sociální antropologie jsou, při vší úctě k nim a k jejich protagonistům a protagonistkám na katedře, samostatné vědecké obory. I když mají se sociologií celou řadu překryvů. Na jejich příbězích jsem se ale již nepodílel, a proto je do svého textu nezahrnuji.

Do vínku dostala nová fakulta také novou dislokaci. Z provizorních prostor na Gorkého[131] a na Veveří ulici jsme se časem přesunuli do budovy na ulici Joštově (de facto na Komenského náměstí), i když jsme na finální přestěhování museli, vzhledem k rozsáhlé rekonstrukci budovy, pět let čekat. Dislokace byla nová, budova ovšem stará, mající tradici a příběh, neboť byla vystavěna v letech 1907–1910 podle projektu architekta Ferdinanda Hracha v novorenesančním stylu pro brněnskou *Německou vysokou školu technickou*. Nezapomínejme, že Brno mělo před I. světovou válkou většinu obyvatelstva německé národnosti (v roce 1890 pravděpodobně téměř 70 %), a tak i většinu německých zastupitelů v městské radě. Ta si byla vědoma, že připojení okolních vesnic s převahou českého

129 Působí dnes jako jeden z výzkumných institutů Fakulty sociálních studií.

130 Více například Dopita [2010].

131 Od roku 1866 zde sídlila v Brně první c. k. Česká státní průmyslová škola a ulice Gorkého se původně jmenovala Falkensteinerova, podle Valentina Falkensteinera (1800–1884), brněnského mecenáše, zakladatele dobročinné nadace, podnikatele a majitele realit.

obyvatelstva by to vše změnilo. Mnohé dnešní brněnské čtvrtě byly proto k Brnu připojeny až po vyhlášení Československé republiky v roce 1918, dlouho potom, co s Brnem již dávno stavebně srostly. V roce 1919 bylo k Brnu připojeno celkem 21 obcí, jako například Židenice, Komárov, Žabovřesky nebo Královo Pole …). Ostatně, podobně a prakticky ze stejného důvodu byla po I. světové válce připojena k Vídni řada čistě německých vesnic, které ji obklopovaly.[132]

Budova byla postavena na místě zrušených městských hradeb jako součást ‚*okružní třídy*', která vznikla podle vzoru vídeňské ‚*Ringstrasse*' (dnes přibližně Joštova, Husova, Edvarda Beneše, Rooseveltova – respektive Koliště). Podobně jako Ringstrasse ve Vídni, měl i v Brně prostor ulic na místě zbořených městských hradeb jistou kulturní symboliku. V rámci výuky zahrnující otázky sociálního členění prostoru (jak se ze ‚space' stává ‚place') jsem občas svým studujícím ukazoval z rohu Komenského náměstí a Joštovy ulice budovu fakulty v moři novorenesančních staveb. Vnitřní Brno je architektonicky jakýmsi koktejlem ‚neostylů' charakteristických pro přelom 19. a 20. století, secese (jako tomu bylo ve Vídni, za jejíž předměstí bylo Brno metaforicky označováno) a funkcionalismu. Za zády německý evangelický kostel a před očima německou Turnhalle pod svahem Špilberku. Vedle ní Besední dům, české společenské, politické a kulturní středisko postavené v letech 1871–1873 jako protipól německému vlivu. Dalo se tak přitom vyprávět o kulturně, respektive národnostně diferencovaném prostoru Brna a o přetahování se o moc v něm v 19. století. Ale to je již jiný příběh než ten, o který se zde snažím, i když oba spolu souvisejí a není na škodu o tom něco vědět.

Po odsunu německého obyvatelstva z Brna v roce 1945 budovu na Joštově ulici získala Lékařská fakulta Masarykovy univerzity, která ji v roce 1998, po svém přestěhování do nově vybudovaného univerzitního kampusu v Bohunicích, přenechala Fakultě sociálních studií. Před naším nastěhováním do budovy byla provedena její velmi rozsáhlá a nákladná přestavba, do jejíž koncepce jsme mohli zasahovat. Tedy Ivo Možný mohl, i když mnohé s námi konzultoval. Připomněl to kolega Rabušic [2016] ve své smuteční řeči při jeho pohřbu: „*Ivo výrazně spolupracoval při vzniku architektonického návrhu na její vnitřní dispozice*." Výsledkem je prostředí odpovídající potřebám studujících, což byl jeden ze základních požadavků na úpravy prostoru budovy. Díky tomu také nemá fakulta ve volném vnitřním čtverci budovy parkoviště (jako měla budova v době, kdy ji užívala Lékařská fakulta, ale atrium zastřešené prosklenou střechou, hojně využívané jak pro oficiální akce fakulty, tak i pro setkávání a posedávání studujících. Podle Steina

132 Ve Vídni žili nejen občané německé národnosti, ale i Italové, Chorvati, Slovinci, Maďaři nebo Židé, a to jak ti, kteří zde žili již po několik generací a částečně se asimilovali, tak i imigranti z Haliče, části Polska, která po jeho dělení mezi Prusko, Rusko a Rakousko připadla právě Rakousku. Co se týče Čechů, mezi lety 1851–1910 vzrostl jejich podíl ve Vídni na desetinásobek a v roce 1910 měl téměř každý pátý obyvatel Vídně český původ [Hamannová 2011:342].

Ringena (*1945), profesora sociologie a sociální politiky na *University of Oxford a* od roku 2008 doctora honoris causa naší univerzity, který byl osobním přítelem Iva Možného, jde o „*jednu z nejkrásnějších budov fakult sociálních věd v Evropě*".

Do nové budovy na Joštově ulici se *Fakulta sociálních studií* ovšem přestěhovala až v roce 2003. Možná bylo i dobře, že k tomu nedošlo ihned. Těch pět let ve stísněných prostorách na Gorkého ulici nutilo tehdy ještě ne tak početný personál nové fakulty ke každodenním vzájemným kontaktům a ztělesňovalo tak její počáteční komorní a osobní charakter. Skvělý byl i malý dvorek za budovou, kde se ve slunných dnech odehrávaly i některé semináře (ani studujících tehdy ještě nebylo tolik jako později, a tak se to dalo realizovat). Fakt ovšem je, že jsme si na novou budovu museli zvyknout nejen my, ale i studující, které jsme sem z provizoria na Gorkého ulici přivedli. Historicky je zaznamenáno i konstatování jednoho z nich: „*Byl to pro mě i mnoho mých kolegů obrovský šok. I po letech mám pocit, že přestože zvenku je budova hezká, rekonstrukce uvnitř postrádá smysl.*" Jenže to není úplně oprávněná výhrada. Nešlo o novou stavbu, ale rekonstrukci stavby již existující, jejíž základní stavební dispozici nebylo možno příliš změnit a bylo nutno ji respektovat. Smysl budově dávali a dávají její uživatelé a to, jak její prostor užívají. Postavena původně pro vysokoškolskou výuku, dokumentovala svým prostorovým uspořádáním z přelomu 19. a 20. století dobové představy o postavení a funkci vysokých škol a charakteru výuky na nich.[133]

Považuji za důležité připomenout, že Fakulta sociálních studií byla budována ‚zdola'. Nejprve bylo dosaženo konsensu mezi jednotlivými katedrami, které na novou fakultu chtěly přejít, respektive do slova a do písmene bylo dosaženo konsensu všech jejích jednotlivých členů. Nezaložila se fakulta, pro kterou by se následně hledali učitelé, ale v permanentní diskusi, v níž se střídalo nadšení a pochybnosti, se vytvářel tým, který byl ochoten tuto fakultu založit, a následně na ní učit a zkoumat. Dnes na toto zakladatelské období vzpomíná tehdy náš čerstvý absolvent a nastupující člen katedry, dnes už docent Csaba Szaló, slovy: „*Katedra v devadesátých letech byla dílnou, kde se spolupracovalo. Nebyla to ještě velká továrna, ale manufaktura, v níž se hodně improvizovalo, ale v níž panovaly sdílená identita, nadšení, touha dělat věci tak, jak se ‚dělat mají', a vztahy mistrů a učedníků, založené na neformální autoritě a vzájemném respektu …*". Samozřejmě, že jak se fakulta postupně počtem studujících i vyučujících a řešenými projekty rozrůstala, zakladatelský duch slábl (i když zcela nezmizel) a fakulta se transformovala v obvyklé akademické prostředí. Paradoxně to bylo podporováno nejen rozrůstajícím se počtem kateder a jejich členů a rostoucím počtem studujících a úkolů, ale i jinak pozitivně působícím

133 Budovy škol měly být, stejně jako muzea či divadla, nejen praktickými budovami, ale i chrámy národů, kultury či vzdělání. Všimněme si třeba budov muzeí z 19. století, které nejsou příliš přátelské dnešním představám o výstavnictví a prezentaci naučných expozic. I ony byly totiž po celé Evropě, a zejména v Čechách, koncipovány jako velkolepé chrámy reprezentující národní existenci. Abychom to pochopili, stačí se podívat na průčelí staré budovy Národního muzea na Václavském náměstí v Praze, postavené koncem 19. století, a projít si pompézní vstup do ní s jeho uměleckou výzdobou i její interiéry.

prostorem, který jsme v nové budově dostali k dispozici. Nikdy bych nevěřil, jak fyzický prostor – vymezení prostoru kateder a vzdálenosti mezi nimi – může nejen komplikovat, ale i měnit sociální vztahy a omezovat osobní kontakty. V provizorních prostorách *Školy sociálních studií* na Filozofické fakultě (její těžiště bylo umístěno v budově na Gorkého ulici) nás nejen nebylo tak mnoho, abychom si vzájemně nepamatovali svá jména, příjmení, ale i tváře a návyky, ale též jsme se v tamějších stísněných prostorách neustále potkávali, prodírajíce se proudícími davy studujících na schodišti. A debatovali na něm a studujícím překáželi, ale také se tak stávali součástí jejich vnímání školy. Téměř se vtírá analogie schodiště v budově na Gorkého ulici s athénským peripatos, i když tak hlubokomyslné debaty se zde přece jen nevedly a výuka se odehrávala nikoliv na tomto schodišti, ale v učebnách (v jarním semestru se ovšem někdy semináře v malých skupinkách konaly i na vnitřním dvorku pod slunečnou oblohou). V prostorách nové fakulty jsme se s kolegy z jiných kateder setkávali méně. Slábnoucí synergie nebyla dána jen rozlehlostí nové budovy fakulty, ale i rostoucím množstvím členů kateder a potřebou jejich koncentrace na vlastní úkoly, jejichž počet a složitost stále rostly.

Fakulta se od svého založení deklaruje jakožto výzkumná fakulta. Proto se zde časem objevily *výzkumné instituce*, které vznikaly v souvislosti s realizovanými výzkumnými záměry. Ke katedře sociologie a Katedře sociální politiky a sociální práce byl na čas přidružen *Institut pro sociální otázky* (2000–2005, spojený s výzkumným záměrem MAMIET – *Etnika, menšiny a marginalizované skupiny v ČR* – vedl ho Tomáš Sirovátka). Později byl ke Katedře sociologie přidružen také *Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti* (2009–2015, spojený s výzkumným záměrem stejného jména, vedl ho Petr Mareš – tedy já). Po jeho rozpuštění, daném ukončením grantu, jímž byl financován, vznikl *Institut populačních studií* (2016–2020, vedl ho Ladislav Rabušic). K tomu je třeba dodat, že v roce 2001 Tomáš Sirovátka (kterému jsem přitom sekundoval) založil při Fakultě sociálních studií dodnes existující pobočku *Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí,* zabývající se obecnými otázkami sociální politiky, stal se jejím ředitelem a dodnes ji řídí.[134] K výzkumům zde realizovaným se ještě vrátím. K institucionalizaci patří i zřízení vlastního časopisu, neboť od roku 1994 se tzv. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity (řada G) přejmenoval na Sociální studia* [Rabušic 1994]. Časopis má fakultní charakter, ale de facto je v gesci Katedry sociologie jak personálně, tak i obsahově. Podle svých websites uveřejňuje také *„sociologicky poučené a sociologicky relevantní příspěvky z jiných sociálně vědních a humanitních oborů (antropologie, etnologie, historie, filozofie, politologie …), je otevřený příspěvkům, které reflektují nově se vynořující a provokativní*

134 Mediátorem byl Ivo Možný, který kolegu Sirovátku dokázal uvést k tehdejšímu ministru práce a sociálních věcí Špidlovi. V brněnské pobočce ústavu pak našla uplatnění řada pracovníků/pracovnic i absolventů/absolventek Fakulty sociálních studií. A byla zde realizována řada zajímavých výzkumů. Sám jsem v letech 2001–2008 v této pobočce na vedlejší úvazek pracoval (viz například [Mareš, Vyhlídal a Sirovátka 2001]; [Mareš 2004c]; [Mareš a Vyhlídal 2006]) a byl v letech 2001–2014 v Praze členem vědecké rady ústavu.

otázky substantivního, konceptuálního, teoretického nebo metodologického charakteru. Současně podporují texty, které se soustřeďují na oblast střední Evropy, nebo napomáhají zprostředkovat most mezi děním v tomto regionu a mezinárodními odbornými debatami." Od roku 2004 jde o časopis indexovaný v mezinárodních databázích SCOPUS, ERIH PLUS a dalších. Dlouhá léta (2000–2011) byl šéfredaktorem časopisu Sociální studia a zasloužil se o jeho dobrou kvalitu i pověst můj kolega, docent Radim Marada. Dnes ho vede náš absolvent, docent Pavel Pospěch (habilitován v roce 2019).

Ivo Možný vtiskl fakultě charakter nejen fakulty výzkumné, ale i poskytující studujícím kvalitní studium. Bylo to provázeno jeho, v té doby nevídanými, nároky na personál fakulty, akademický i úřednický. Jak často jsem slyšel na poradách vedení fakulty jeho „*nevysvětlujte mi, proč to nejde udělat, ale najděte způsob, jak to udělat*", adresované nejen vedoucím kateder, ale hlavně pracovníkům děkanátu. Stejně jako nám, vedoucím kateder, říkal: „*Nevykládejte mi, co potřebujete. Rozdělit mohu jen to, co mám, ne to, co potřebujete. Když to potřebujete, tak si na to vydělejte a nenatahujte ruku.*" Lámu si hlavu otázkou: Pokud existuje cimrmanovské ‚*Sociologické nebe*', zaujal v něm Ivo Možný po svém úmrtí nějakou významnou institucionální pozici (třeba členství v české komisi), nebo se po tomto nebi volně pohybuje, trousí ironické komentáře a inspiruje k tvůrčímu myšlení, ale i provokuje a jde všem na nervy, jako šel někdy i nám, a ještě více našim žákům, kteří se stali členy a členkami katedry v době, když se Možný na její půdě pohyboval již jako penzionovaný volontér? Nevím, zda jde obě tyto role sloučit, ale v nebi, alespoň v tom sociologickém snad ano.

Organizace bakalářského, magisterského a doktorského studia

„Vzdělání může být definováno jako společenská instituce, která umožňuje a podporuje nabytí dovedností, znalostí a rozšiřování obzorů jednotlivců."

Giddens Anthony. 2013. *Sociologie*. Praha: Argo, str. 761.

„Všechny rozdílné přístupy v sociologii si mají určitě navzájem co říci."

Joas Hans a Wolfgang Knöbl. 2020. *Sociální teorie. Vybrané přednášky*. Praha: Sociologické nakladatelství, str. 34.

Protože součástí naší snahy byla institucionalizace výuky sociologie, použil jsem zde citátu z Giddensovy knihy, koncipované jako učebnice sociologie. Úloha univerzit ve společnosti je dobově podmíněna, ale něco je v ní stabilní. Nejde jen o vědu a výzkum, o vzdělávání a šíření poznatků, ale i o udržování jistých základních hodnot a o svobodu slova – tedy doufám, že to ještě platí. Nemíním se ale tímto tématem zabývat, jde mi zde o výuku a výzkum na katedře sociologie. Již na počátku našeho snažení jsme čelili otázkám o povaze, kterou by měla mít naše výuka – o jejím obsahu a o její organizaci – a o hodnotách, na kterých by měla být založena. A snažili jsme se koncipovat naši výuku tak, aby se v ní nejednalo jen o sdělování poznatků, ale i o rozvoj vědění.[135] A aby se jednotlivosti spojovaly v celek podobně, jako je tomu v případě již zmiňovaného hermeneutického kruhu, v němž se musí jednotlivosti objasňovat z celku a celek z jednotlivostí. Neboť, jak připomíná Peter Berger, „*sociální realita se rozkládá do mnoha významových vrstev a odhalení každé nové vrstvy mění vnímání celku*" [Berger 2003:29]; a dodávám, vice versa. Ludwig Wittgenstein (1899–1951) právem připomíná, že: „*Naše vědění tvoří velký systém a pouze v tomto systému má jednotlivost hodnotu, kterou jí přikládáme.*" [Wittgenstein 2010:91]. *Poznatky* nám říkají, co máme dělat či naopak nedělat, aby bylo naše jednání úspěšné. Vědění nám říká, kdy a jak se konkrétními poznatky řídit a kdy je ignorovat a proč tak činit, ba i proč jednat (i podle jiných kritérií, než je kritérium efektivnosti). Představuje kontext, referenční rámec, v němž poznatky hledáme a v němž nabývají smysl. Dovoluje nám je logicky uspořádat a mění je z jednotlivých tvrzení na smysluplný celek. Zní to pěkně a formulovala to různým způsobem již řada autorů, ale otázkou bylo a je, jak to v organizaci studia na katedře realizovat. Ludwig Wittgenstein [2010:101] naštěstí napsal „*musíme se něco naučit jako základ*". V našem případě to znamenalo nejprve tento základ vymezit, potom ho učit, a nakonec jeho znalost vyžadovat a kontrolovat. Na první pohled je to jednoduché, ve skutečnosti to bylo velmi složité a řešilo se to po celou dobu mého pobytu na katedře a jistě se to (v což doufám) na ní řeší i dnes a bude se to (v což také doufám) řešit i zítra.

135 Vidět věci v jejich vývoji, ve vzájemných souvislostech a v širším kontextu, rozlišovat obecné (i různé roviny obecnosti) a konkrétní. Snažit se nahlížet na věci, které vás zajímají, i skrze jiné sociální vědy, ale i skrze jiné formy textu, včetně beletrie. To vše jsem se sám postupně učil.

Vlastně jsme přitom museli reagovat i na to, že nebudeme ani tak vzdělávat ‚profesní' sociology, jako spíše vyučovat sociologii, jež by byla součástí kvalifikace těch, kdo se ve své většině budou zabývat společností a jejími problémy prakticky. Což si vyžádala jak expanze tržního hospodářství, tak i expanze nově budovaného sociálního státu – obojí bylo spojeno s otázkou, co by mělo věcně tvořit zmíněný základ. Přitom bychom ale pár ‚profesních' sociologů a socioložek přece jen měli vzdělat. To vše bylo spojeno s otázkou, jak tento základ učit. A museli jsme reagovat též na to, že potřebujeme nabírat větší počty studujících, než bylo dříve obvyklé, a to až na hranu našich kapacit, z důvodů ekonomických. Peníze totiž tehdy šly primárně za studujícími, což mělo i nezamýšlený negativní důsledek. Motivovalo to všechny univerzity a vysoké školy k tomu, aby usilovaly nabrat co největší počet studentů, a navíc přitom jako houby po dešti rostly školy nové. Mnohé nevalné kvality, ale soutěžící o studující, a tak o peníze tím, že nabízely jednak téměř jisté přijetí, jednak snadné studium. Často se objevovaly na ‚venkově' a člověk si říkal, jak v takových místech mohou najít a udržet kvalitní vyučující při masivním ‚úniku mozků' z Brna do Prahy, z Čech do Evropy, z Evropy do Spojených států… Ujala se přitom i praxe ’létajících (nejen) profesorů' poletujících po těchto školách, někdy hnízdili i na třech. Můžeme jim to mít za zlé, ale při jejich nedostatečném počtu a vysoké poptávce bylo někdy těžké odolat a někdy to přece jen bylo ku prospěchu věci – postupně se tak etablovala sociologie i na univerzitách mimo Prahu, Brno či Olomouc. Mnohdy ovšem tito profesoři poskytovali spíše oprávnění k akreditaci sociologie na těchto školách než její skutečnou výuku. Sám jsem dostal a odmítl tři takové nabídky k zahnízdění ze spřátelené blízké ciziny. Jednu dokonce na plný úvazek s plným profesorským platem a s dodatkem děkanky, která se v Brně se svou nabídkou objevila osobně: „*Pán profesor,* a *nemusíte k nám ani jezdit.*"

Dobře, peníze šly za studujícími, ale zajišťovat existenci školy jejich masovým nabíráním? Již tehdy nás Ivo Možný varoval, že jak odejdou za horizont svého mládí silné populační ročníky ‚*Husákových dětí*',[136] potom potenciálních studujících bude ubývat, boj o ně bude sílit a my budeme přitom tahat za slabší konec. A stalo se – ostatně, bylo to dáno i postupným poklesem počátečního velkého zájmu o studium sociologie. Takže nás upozorňoval, že orientovat se na vysoké počty studujících není to nejlepší, co bychom měli či mohli dělat. Předbíhal ovšem dobu nejen touto úvahou, ale i formami organizace studia, které prosazoval. Znal prostě standardy evropských univerzit a snažil se svou

136 Označuje se tak populační vlna, která se zvedla na počátku 70. let jako důsledek propopulační státní politiky (novomanželské půjčky, masivní bytová výstavba panelových domů, de facto sociálního bydlení, nízká dotovaná cena bytů v těchto bytech, zvýšení přídavků na děti ...), která skončila po pár letech, když státu došly finance. I když se poukazuje na to, že tehdejší růst porodnosti nebyl ani tak výsledkem těchto opatření, spíše šlo o početí odložených dětí silných poválečných ročníků. Což byly též odložené děti, jejichž početí se odkládalo až na poválečnou dobu – sám k nim také patřím a k ‚Husákovým dětem' patří obě mé dcery. Ale to je téma na dlouhou a zajímavou debatu, jež je sice spojené s výzkumem na Fakultě sociálních studií, jehož jsem se okrajově zúčastnil, bylo to doménou Iva Možného a Ladislava Rabušice, ale zde ji nelze a není třeba rozvíjet.

katedru a později fakultu těmto standardům přizpůsobit, jak jen to šlo a jak nejrychleji to šlo. Katedra zavedla mezi prvními kreditní systém, což vytvořilo spojité nádoby kontaktních hodin a samostudia. S tím souvisela i tvorba sylabů předmětů. Z počátku šlo o poněkud chaotickou aktivitu, spíše komplikující studujícím situaci, časem se ovšem vše usadilo k jejich prospěchu. Byl propočítán „workload" na četbu[137] a další aktivity a váha zátěže se přesunula z kontaktních hodin na samostudium, čímž se současně také změnil obsah a účel kontaktních hodin (ty tím vším nabyly na významu). Studium jsme ustavili jako pětileté a dělené, tři roky bakalářského a dva magisterského studia. Bylo nám jasné, že nemůžeme (v první fázi) absolventům bakalářského studia nijak bránit v postupu do magisterského studia, ani ho podmiňovat úspěšnou přijímací zkouškou. Přesto jsme organizovali bakalářské zkoušky, byť je zákon, respektive jeho výklad tehdy ještě nevyžadoval. Jako sociologové jsme věděli, jakou sílu mají rituály a jak důležitou roli mohou sehrát jako příprava na odhadovanou budoucnost, kdy se měly tyto zkoušky stát a staly se nutností.

Bakalářské a magisterské studium sociologie jsme založili s důrazem na výuku *obecné sociologie* a uvádění různých teoretických perspektiv zahrnujících seznámení studujících s významnými osobnostmi a paradigmaty sociologie. O budování výuky obecné sociologie a dějin sociologie se výborně a úspěšně starali zejména Radim Marada a Csaba Szaló a do svého odchodu z katedry také Jan Keller, Jaroslav Střítecký a Hana Librová. Pozitivum působení všech vyjmenovaných spočívalo v tom, že neprezentovali studujícím pouhý přehled teorií a neukazovali jim jen, jakými otázkami a jakým způsobem se tyto teorie zabývaly, ale i to, co mají společného a v čem spočívají případné odlišnosti a kontroverze mezi nimi.

Nevyhýbali se ani tomu, seznamovat studující s klasiky sociologie (každý z nich měl mezi nimi své favority) a s jejich díly, ani přesahům do jiných sociálně vědních a humanitních disciplín. Osobně jsem to považoval a stále považuji za důležité. Námitka, že nám minulost nemá co říct, je lichá. Ludwig Wittgenstein [1993:30] právem konstatoval, že: „*Díla velkých mistrů jsou slunce, která kolem nás vycházejí a zapadají. Doba každého díla, které teď zapadlo, zase přijde.*" A Zygmunt Bauman později tvrdil obdobně, že: „*Velcí myslitelé musí na nějaký čas vypadnout z intelektuálního diskursu, ale pak se vracejí, znovu svěží, nanovo novátorští, s novými dary … Tak jak tomu bylo se Simmelem, který také dlouhá léta nefungoval…*" [Bauman 2006:48].[138] Mezi námi, i když řečeno trochu nadneseně a účelově, co by byl sám Zygmunt Bauman bez Georga Simmela? A když už je to zde úplná smršť citací (důkaz pravdy odvoláním se na autority), dodal bych

137 To bylo otázkou balancování mezi tím, aby rozsah četby odpovídal vysokým nárokům, ale aby nepřekročil jistou zátěžovou hranici a nevedl naopak k rezignaci na četbu.

138 Petrusek [1997] o Simmelově stopě v současnosti podrobně a zasvěceně píše v doslovu k vydání jeho esejů [Simmel 1997]. Petruskovi je ostatně třeba přiznat historickou zásluhu o uvedení řady důležitých autorů do povědomí české sociologie, tak jako třeba Jiřímu Musilovi za uvedení Ernesta Gellnera.

i konstatování, že: „*Číst klasika je jako podrobovat naši současnou kulturu psychoanalýze, najdeme tam stopy, vzpomínky, schémata, dávné scény … Četba klasiků je cesta ke kořenům*“ [Ecco 2008:323].[139] Vždyť mnohé z důležitých otázek (nejen) sociologie, které nás dnes trápí, jako jsou například konflikt mezi racionalitou a štěstím, mezi svobodou jedince a integritou komunity etc. jsou starého data a čteme-li pozorně klasiky, pomáhají nám svými dobovými odpověďmi chápat je i v jejich dnešní podobě. Někdy se jejich knihy čtou i s jakousi úlevou, že svět byl kdysi jednodušší, i když by s tímto konstatováním jejich autoři jistě nesouhlasili. Snad proto mě překvapuje, že momentálně nejsou dějiny sociologie na katedře sociologie v Brně přednášeny jako samostatný předmět. To, co dnes není, může ale v budoucnosti opět být – opět viz „nikdo nemá nic považovat za definitivní…“, ostatně seznamování se s klasiky může mít i jinou formu.

Též úvod studujících do metodologie byl veden podobným způsobem. Nešlo jen o seznamování studujících s konkrétními metodami a technikami sběru a analýzy dat, ale i o seznamování studentů se se základy *obecné metodologie* a s odkazy na filozofii vědy. V prvních letech to bylo doménou působnosti kolegy Ladislava Rabušice a mé osoby, později Aleše Burjanka a posléze i Tomáše Katrňáka – tato tradice se tedy udržuje dodnes. V prvních letech byl nedostatek vhodné studijní literatury, ale něco začalo vycházet i v českých překladech, něco jsme vozili ze svých zahraničních pobytů a něco pořizovali z grantů, podporujících naše empirické výzkumy.[140] Dělo se tak dosti systematicky, takže dnes fakultní knihovna disponuje slušnou zásobou nezbytné literatury. Cílem bylo dát studujícím základní orientaci v postupech generování a ověřování vědeckých poznatků (a v problémech, které je doprovázejí) a seznámit je se základními pravidly, jimiž se v normální vědě tyto postupy řídí. A také je naučit napsat kvalitní výzkumný projekt, což stále zůstává častým kamenem úrazu. Teprve od toho všeho se odvinula výuka jednotlivých konkrétních technik sběru a analýzy dat. Logicky jsme přitom nejprve já i kolega Rabušic, což bylo dáno brněnskou tradicí i naším školením v době našeho studia, budovali výuku kvantitativní metodologie. Zejména se jednalo o výběrová šetření (později jejich výklad převzal Aleš Burjanek). Návazně na to se pak rozvíjela výuka stále složitějších statistických procedur zpracování hromadných dat. Kladli jsme důraz mimo jiné na to, že použití některých statistických procedur vyžaduje, aby jimi analyzovaná data splňovala jisté stanovené podmínky. Celkem se to dařilo. Přesto, že část studujících, která šla na sociologii v naději, že se zde zbaví matematiky a bude jen o všem vyprávět (někteří dokonce i s nadějí, že se k tomu nebudou ani muset učit jazyk sociologie, neboť přece nejde

139 Eco [2018] dokonce metaforicky konstatuje v názvu jedné ze svých knih, že „*stojíme na ramenou obrů*“ (Sulle spalle dei giganti). Což je podle některých výrok Isaaka Newtona (1642–1727) z dopisu, který adresoval svému kolegovi Robertu Hookerovi (1635–1703): „*Jestliže jsem dohlédl dále, bylo to proto, že jsem stál na ramenou obrů.*“ Snad jde ale i zde jen o parafrázi, citaci. Výrok se připisuje Bernardu z Chartres (12. století) – viz Le Goff [2005b:244].

140 V první vlně jsme používali zejména učebnici, kterou napsal Earl Babbie a která vyšla poprvé v roce 1975 a pak následovala řada dalších vydání. To poslední je snad již patnácté. K ní se připojila postupně řada dalších kvalitních učebnic metodologie i knih pojednávajících o jednotlivých technikách sběru a analýzy dat.

o medicínu bazírující v anatomii na pojmenování množství částí lidského těla), nás oba, vyučující tento předmět, upřímně nenáviděla. Zejména první ročníky našich absolventů však tím získaly kompetitivní výhodu na trhu práce, než náš náskok v tomto ohledu některé z konkurenčních škol vyrovnaly. Na tom se již velkou měrou podíleli i naši absolventi, kteří dnes na nich úspěšně působí, jako třeba v případě Univerzity Palackého v Olomouci její docenti Dan Ryšavý a Daniel Topinka.

Postupně jsme své přednášky o statistickém zpracování hromadných dat rozvíjeli, propracovávali a ty sofistikovanější zahrnuli i do curricula magisterského studia. Nakonec jsme mohli, s nepřehlédnutelným přispěním mladšího kolegy Petra Soukupa z Univerzity Karlovy v Praze,[141] v roce 2015 vydat recenzenty i čtenáři příznivě přijatou učebnici zpracování hromadných dat v sociálních vědách [Mareš, Rabušic a Soukup 2015]. V roce 2019 pak vyšlo její druhé, doplněné vydání. Úlevou pro nás, ale i pro studující bylo, že software SPSS, který jsme od začátku používali, přešel na Windows a zbavil nás tak nutnosti vyučovat i způsob zadávání jednotlivých výpočtů, což bylo jakési, i když jen velmi primitivní (ale časově náročné) programování, při němž se často dělaly formální banální chyby. Po nás metodologickou výuku převzali mladší. Kvantitativní metody a zpracování dat v bakalářském programu Petr Fučík (základní zásady práce s kvantitativními hromadnými daty a základní procedury jejich zpracování),[142] v magisterském programu Tomáš Katrňák a po svém příchodu v roce 2010 také Martin Kreidl, absolvent Univerzity Karlovy v Praze.

Osobně jsem byl vychován v duchu kvantitativní metodologie, ale postupně jsem objevoval i možnosti a kouzlo kvalitativní metodologie. Musím ovšem zdůraznit, že i když jsem se na kvantitativní metodologii začal postupně dívat kriticky, své kouzlo pro mě nikdy neztratila. Prameny mé rostoucí migrace mezi oběma metodologiemi jsou již v mém zmíněném ‚kitchen research' z let 1980–1988, kdy jsem se ještě jako podnikový sociolog ve Zlíně (tehdy se ještě oficiálně jmenoval Gottwaldov) připletl do týmu porodníků a neonatologů pod vedením profesora MUDr. Zdenka Štembery. Zkušenosti z tohoto výzkumu zpochybnily mou původní jednostrannou orientaci na kvantitativní metodologii. Paradoxně se tak stalo v týmu lékařů, jejichž klasické přírodovědecké školení jim velelo řídit se požadavkem Galilea Galilea (1564–1642) „*měřit vše měřitelné, neměřitelné učinit měřitelným*", a proto přistupovali ke kvalitativním metodám více než s nedůvěrou. Konec konců, Miloslav Petrusek měl pravdu, když konstatoval, že „*limit kvantitativní sociologie je ontologicky dán tím, že to, co je nepočitatelné, do ní prostě nevstupuje*" [Petrusek 1993:34], že „*pojednání o vztahu dvou proměnných ještě není sociologií*", nebo že „*nás kvantitativní metodologie svádí k víře, že důležité*

141 V současnosti ředitele Institutu sociologických studií Fakulty sociálních věd Karlovy univerzity, jehož součástí je i Katedra sociologie.

142 Dosti dlouho jsme se této výuce věnovali s kolegou Ladislavem Rabušicem, i když těžiště našeho působení bylo v magisterském programu. Považovali jsme to totiž za důležité.

je to, co je nejpočetnější", čím je jev četnější, tím je významnější, i když to nemusí být pravda.[143]

Jenže existuje i leccos, co prostě měřitelné není a měřitelným to ani učinit nelze, a přesto je to významné. Albert Camus má ve své knize ‚*První člověk*' [Camus 1995:135] pasáž, v níž popisuje dialog se svým učitelem na obecné škole: „*Při jiné příležitosti, když byl dotázán na vyznání, odpověděl ‚katolík'. Na otázku, zda se chce nechat zapsat do hodin náboženství, si vzpomněl na babiččiny obavy a odpověděl, že ne. ‚Zkrátka a dobře', řekl repetitor, který rád špičkoval, ‚jste katolík, ale nikoli praktikující.' Jaques mu nemohl vysvětlovat, jak to u nich chodí, ani jakým prazvláštním způsobem se jeho rodina staví k náboženství.*" Všimněme si, že jeho učitel se snaží zařadit malého Alberta do nějaké kategorie, vymezené ve vztahu k náboženské víře.[144] Albert se tomu, aby byla složitá povaha víry v jeho rodině odbyta takovýmto zobecněním, které nevysvětluje komplikovaný význam, který víra pro jeho rodinu má, vzpírá. Vlastně o tomto problému již zde byla řeč.

Podobně to bylo s konceptem rizikového těhotenství. Dalo se jednoduše definovat fyziologicky (dokonce i demograficky a sociálně) a stejně tak se daly definovat i příčiny nebo indikace jeho vzniku. Rizikové faktory ovšem nebyly dány jen fyziologickými, psychickými či sociálními vlastnostmi těhotné ženy, ale i vlastnostmi fyzického a sociálního prostředí, ve kterém se pohybovala v průběhu těhotenství i před ním. A šlo nejen o míru, respektive frekvenci rizika v konkrétních demografických a sociálních kategoriích a prostředích (o klasickou vztahovou analýzu), ale i o význam, které mělo pro těhotné ženy pojmenování jejich těhotenství jako těhotenství rizikové, a o sociální situaci, kterou to pro ženy a jejich okolí vytvářelo – nešlo tedy jen o příčiny, ale i o důvody rizikového těhotenství (aha, Durkheim versus Weber, respektive lépe, Durkheim a Weber). Jak jsem brzy pochopil, i samotná identifikace určitého těhotenství konkrétní ženy jako rizikového se pro ni mohla stát rizikem. Ukázalo mi to, že některé poznatky kvantitativní metodologie nemůže zprostředkovat, zatímco kvalitativní ano (ovšem vice versa).

Obě metodologie jsou schopné vyjádřit skutečnost, každá to ale dělá svým způsobem. Limity kvantitativní metodologie: Co je nepočitatelné, do ní prostě nevstupuje; přehnaná důvěra k významu toho, co je početné nebo pravděpodobné (ne vše, co je obecně rozšířené je důležité), k síle vypočítaných vztahů (korelací) a pokušení kauzálně uvažovat, což „*je svůdné v tom, že člověka*

143 Snad si tato konstatování v rozhovorech s ním pamatuji dobře a moje parafráze jsou přesné. Je to jen ilustrativní perlička svědčící o tom, že pluralita těchto epistemologických postojů se v české sociologii objevuje již u Masaryka, podle kterého se „*mnohé jevy vymykají kvantifikaci a že sociologii nelze stavit pouze na statistickém pozorování*" [Masaryk 1901:663] (všimněte si obojakého pouze).

144 Sociologie obecně myslí jako on, též v kategoriích a o kategoriích. A kvantitativní sociologie se, ve smyslu požadavku přisuzovanému velkému italskému přírodovědci, snaží neměřitelné učinit měřitelným v procesu operacionalizace. A jsme u důležitého konceptu kvantitativní metodologie – u validity. Měříme skutečně to, co měřit chceme? A jak zacházet s výsledky? Měříme-li například chudobu, neměříme chudobu jako takovou, ale jen chudobu námi definovanou a vypovídáme o chudobě takto definované.

vede k tomu, aby řekl, 'Přirozeně, tak se to muselo stát'. Zatímco by měl mít na paměti, že se to mohlo stát tak i jakkoli jinak" [Wittgenstein 1993:60]. Limity kvalitativní metodologie: Má potíže se zobecněním svých výsledků a tendenci k neoprávněným zobecněním. Podobně, formálně, i s prezentací výsledků. Mnohé diplomové, ale i některé disertační práce založené na kvalitativní metodologii, které mi prošly rukama, byly kolážemi výroků vytržených z vedených interviews, aniž bylo jasné, co a koho reprezentují. Měly jen potvrzovat tvrzení autora či autorky, aniž bylo jasné, zda je jejich použití k tomuto účelu korektní, nebo ne.

Každá z těchto metodologií odkrývá jednu tvář reality, zatímco ta druhá jí zůstává skryta. Kvalitativní metodologie mi například odhalila, jak silné spojení je ve vědomí těhotných žen mezi zrozením života a smrtí. Ne ve smyslu vnímání ohrožení smrtí jich samotných či jejich dítěte, ale v metafyzickém smyslu slova. Což vyplavalo jako olej nad vodu v kvalitativních rozhovorech s těhotnými ženami, ale nedalo by se získat kvantitativní metodologií. V rozhovorech často a intenzivně zaznívalo „*V mateřství jde o to předat ten život dále.*" Narození stejně jako smrt pro ně představovalo ‚*spojení člověka s neznámem, překročení hranic jejich existence*' (nerozvádím zde mnohá, a třeba i rozporná možná vysvětlení této skutečnosti). Dítě pro ně bylo něco, co po nich zůstane, i když zde nebudou. Jako spojení současně s minulostí i budoucností. Tento motiv se objevoval v řadě rozhovorů, bez ohledu na vzdělání či věk žen (i když, pokud se jednalo o prvorodičky, toto téma v rozhovorech s nimi s rostoucím věkem rezonovalo silněji a silněji).

Dalším impulsem pro zvýšení mého zájmu o kvalitativní výzkum, již při mém působení na katedře sociologie, byla v první polovině devadesátých let zkušenost z našeho výzkumu pro United Nations Research Institute For Social Development v Ženevě, *Participation and Change in Property Relations in Communist and Post-Communist Societies: Social Consequences of a Change in Ownership*', který koordinoval Ivo Možný. Zmíním se o něm ještě později, zde jen upřesním, že se jednalo o několik case studies (průmyslových podniků), což vylučovalo nasazení kvantitativní metodologie (ovšem i statistickou inferenci, a mohli jsme tedy uvažovat jen o inferenci case to case).[145] A přesto, nebo spíše proto, jsme v něm získali relevantní a zajímavé informace. Z těchto důvodů jsem začal s výukou základů kvalitativní metodologie i některých vybraných technik sběru a analýzy kvalitativních dat. V této souvislosti se nemohu nezmínit o dlouholetém

145 Zde jsem se poprvé v plné síle setkal s nutností řešit otázku platnosti výsledků svého výzkumu, o níž již byla v tomto textu řeč. Dodnes narážím při posuzování disertací na to, že si v řadě z nich jejich autoři a autorky otázku, jakou platnost mají jimi získané výsledky, nekladou a automaticky předpokládají, že to, co zjistili, je obecně platné. Přestože v průběhu svého výzkumu dělají všechno možné, co takové zobecnění vylučuje. Ať již jde o důsledek porušení pravidel, nebo jen o to, že tato pravidla prostě nebylo možno dodržet – neuvědomují si ovšem obojí.

velkém přínosu (v letech 2005–2014)[146] kolegy docenta Zdeňka Konopáska (nejen sociologa, ale i svérázného hudebníka) pro výuku kvalitativní metodologie na naší katedře (učil zde i o sociologii vědy). Působí jinak jako sociolog vědy v Centru pro teoretická studia Univerzity Karlovy a Akademie věd České republiky v Praze a je též dlouholetou duší časopisu ‚*Biograf*', který se věnuje kvalitativní metodologii a výsledkům její aplikace. Později se kvalitativní metodologii na katedře – jak její výuce, tak jejímu využití ve vlastních výzkumech – úspěšně věnovaly naše absolventky v nově založených oborech gender studies a sociální antropologie. Použití kvalitativní metodologie bylo základem úspěchu řady jejich zajímavých publikací. Což ovšem již není věc mé paměti a mých vzpomínek. Zájem o kvalitativní sociologii mi také odkryl význam etické stránky sociologického výzkumu, což je pro ni silnější téma než pro metodologii kvantitativní. Obávám se, že problematice etiky výzkumu a vědy obecně výuka sociologie nevěnuje dostatečnou pozornost a když ano, soustřeďuje svou pozornost spíše jen na takové problémy, jako je plagiátorství či zkreslování výsledků výzkumu.

Náročnost organizace bakalářského a magisterského studia nás v počátečních letech donutila ponechat doktorské studium jisté živelnosti, ačkoliv jsme se chtěli profilovat spíše jako katedra dávající důraz na vzdělávání vědeckých pracovníků než na produkci bakalářů. Dynamiku dostalo budování doktorského studia zejména po ustavení Fakulty sociálních studií, kdy byly též podniknuty první kroky vedoucí k nastolení jistého řádu a pravidel v něm. Co se týče mé osoby, byl jsem od počátku členem ‚oborové rady doktorského studia sociologie', v letech 2001–2011 pak jejím předsedou. Osobně mi u doktorského studia sociologie vždy vadilo, že v přijímacím řízení šlo spíše o jakési ‚*laissez faire*', kdy v přijímací komisi převažovala kolektivní snaha předkládaný projekt posuzovat spíše podle jeho zajímavosti a předpokládané pravděpodobnosti, že ho předkladatel/ka úspěšně dokončí než podle posouzení jeho přínosu pro sociologii. Nevím, který z přístupů je lepší, to je do značné míry věcí názoru, oba mají své klady i zápory.[147] Problematičtější ale asi bylo, že jsme se málo snažili přitahovat zájemce o doktorské studium k vlastním projektům. Nezamýšleným důsledkem bylo, že někteří školitelé a školitelky úpěli pod počtem vedených disertací – klobouk dolů, že poměrně velké počty disertací dovedli i tak k úspěšné obhajobě; přesto bylo nedokončených disertací požehnaně. Nikdo z nás ale nevytvořil svou školu a nevytvořilo se ani nic jako ‚nová brněnská škola'. Jestli je to špatné nebo dobré, ale také nevím. K určité, byť volné koordinaci disertačních prací s výzkumným úsilím katedry došlo po založení *Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti,* ale o tom později. Tak jako tak, počet těch, kdo doktorské studium na katedře

146 Zůstala zde po něm důležitá stopa. Jak uvádí na své webové stránce, stále ještě s katedrou spolupracuje, i když jen vedením doktorských prací. I tuto jeho činnost si pamatuji z doby, kdy jsme se na půdě katedry potkávali. Oceňoval jsem na něm to, že si tak vlastně myšlenkově budoval ‚vlastní školu'.

147 I hodnocení na základě předpokládaného přínosu může být problematické, možná bychom při přísném uplatňování tohoto kritéria odmítli i Georga Simmela s některou jeho prací a teprve po letech bychom zjistili, jak jsme se při posuzování mýlili; o přínosu často rozhoduje teprve čas.

sociologie úspěšně absolvovali časem rostl a rostla i jejich odborná kvalita. Mnoho z nich dnes působí na řadě kateder univerzit či na výzkumných pracovištích jak v České republice, tak i v zahraničí.

Co se týče tematické struktury výuky, snad jen krátký, spíše orientační než vyčerpávající výčet. Jednalo se o blok věnovaný sociologii kultury a sociologii vědění, problematice generací a kolektivní paměti, globalizaci a konzumní kultuře, sociální konstrukci identity (Csaba Szaló, Radim Marada, později i náš absolvent a dnes docent Dino Numerato)[148] či náboženství a sekularizaci (náš absolvent a dnes docent Roman Vido),[149] blok obsahující demografii a různé populační studie, včetně otázek reprodukčních strategií a reprodukčního chování či stárnutí populace (Ladislav Rabušic), blok sociologie rodiny a příbuzné tematiky (Ivo Možný, v této době se určitým tématům věnuje i profesor Martin Kreidl), blok systémové teorie společnosti, sociální stratifikace a nerovnosti (té se po svém nástupu na katedru věnoval zejména Tomáš Katrňák – má k tomuto tématu vydány zajímavé monografie; též se mu věnuje i profesor Martin Kreidl). Také se jednalo o blok věnovaný městu, bytové politice a bydlení (Aleš Buriánek i naše absolventka docentka Slavomíra Ferenčuhová).[150] Později i o blok věnovaný migraci (v počátcích náš absolvent a dnes docent Michal Vašečka, který odešel do Bratislavy), zájem o ní v době, kdy tento text píšu, na katedře silně rezonuje. Objevoval se zde opět i Jaroslav Střítecký (například s přednáškami ‚Romantika a její dědicové' či ‚Sociologie a etika'). Silné bylo zastoupení přednášek lidí z jiných univerzit. Jen v neúplném výčtu:[151] Profesor Miloslav Petrusek, docent Jiří Večerník ze Sociologického ústavu Akademie věd ČR, Zuzana Kusá ze Sociologického ústavu Slovenskej akadémie vied, docent Jiří Šubrt přednášející sociologii na Filozofické fakultě a Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy a mnoho dalších. Dlouhodobější a přínosná spolupráce (2005–2014; stále však s katedrou spolupracuje, zvláště při vedení a posuzování dizertací) byla navázána s již zmíněným docentem Zdeňkem Konopáskem z Centra pro teoretická studia Univerzity Karlovy a Akademie věd ČR (věda, technologie a politika; analýza a interpretace kvalitativních dat), s profesorem Luďkem Sýkorou z Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy (sociální geografie, prostor a společnost), nebo s docentkou Danou Sýkorovou z Katedry sociologie na Univerzitě Palackého v Olomouci (rodina, stáří) i dalšími.

Já osobně jsem se věnoval hlavně výuce vybraných sociálních problémů s vazbou na sociální politiku a sociální práci v magisterském studijním programu. Nejprve jsem se zabýval *nezaměstnaností*, následně *nerovností* a *chudobou* a pak *marginalizovanými skupinami* a *sociální exkluzí*, včetně jejích prostorových forem, souvislostmi nerovnosti

148 Působící momentálně na katedře sociologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy.

149 Od ledna 2021 vedoucí katedry sociologie na Filozofické fakultě Ostravské univerzity.

150 Působící momentálně na Sociologickém ústavu Akademie věd ČR (Lokální a regionální studia).

151 K naší původní skupině etnických Maďarů ze Slovenska se postupně mezi členy katedry začali připojovat i lidé pocházející z jiných zemí.

a sociální exkluze. V případě tématu prostorových forem a souvislostí nerovnosti či sociální exkluze (viz segregace, ghetta, gated communities, enklávy etc.) jsem svůj zájem sdílel s Alešem Burjankem, který ho promítl do předmětů ‚Sociologie města' a ‚Sociologie bydlení'. Burjanek, spolu s Ladislavem Rabušicem, zajišťoval také výuku ‚Demografie'. Návazně jsem vedl i předměty vztahující se k *sociální reprodukci*, *sociální kohezi* a *integraci*, které souvisejí se sociálními problémy. Blíže se o tom zmíním v pasáži věnované výzkumu na katedře. Mojí derniérou byl v roce 2019 předmět *Zlín, modelové město modernity*. Italo Calvino, italský spisovatel, ve své útlé knížce ‚*Neviditelná města*' napsal: *„Ve městě neobdivuješ sedm nebo sedmdesát sedm divů, ale odpověď, kterou dává na tvou otázku.*" [Calvino 2007:30]. A Zlín je městem, které sociologovi může dávat odpovědi na jeho otázky, stejně jako mu může otázky klást.[152] Je modelovým městem modernity, *ideálním typem*, jak ho vymezil Max Weber. Historie moderního Zlína, spojeného s firmou Baťa, představuje mikrohistorii modernity.

Konstitutivní charakteristiky a hodnoty modernity, jako jsou protestantská pracovitost, podnikavost a vůle k růstu (vysoké cíle), ale také šetrnost, důraz na efektivitu, víra v pokrok a stroje, vše pronikající modernistický akcent na racionalitu uspořádaní a formování jak prostoru, tak i mezilidských vztahů, zde *„byly intencionálně vtěleny do urbanistického řešení a architektury města (konstrukce i vizuální podoba budov a uspořádaní městského pracovního prostoru i prostoru obydlí), ovlivňovaly podobu a činnost městských institucí, formujících jak habitus a identitu jeho obyvatel, tak i jejich životní styl a jednání*" [Mareš 2013]. Bylo zde standardizováno téměř vše: urbanistické řešení prostoru města i firemního areálu, tovární objekty a jejich vnitřní dispozice, ale i všechny budovy ve městě. A standardizace plodila konformismus. Zlín můžeme také charakterizovat spoustou přívlastků: *firemní město* (postavila je a plně je ovládala jedna firma), *zahradní město* (jehož ústředním motivem je spojení výhod městského a venkovského prostředí, jak si to na přelomu 19. a 20. století představoval Ebenezer Howard), *funkcionalistické město* (zónované podle základních funkcí: bydlet, pracovat, rekreovat se po práci a pohybovat se, jak to formulovala v roce 1933 Aténská charta).[153] Město jako realizovaná utopie s pokusem vyrábět nejen zboží, ale i nového moderního člověka, disciplinovaného (pásová výroba) a standardizovaného stejně jako prostředí, které ho obklopovalo.

To vše mi umožnilo poukázat na možnosti sociologie a jejích jednotlivých konceptů a teorií (Max Weber, Le Bon, Michel Foucault, Pierre Bourdieu …) rozšifrovat svým způsobem, co se promítlo do struktury, architektury, podoby institucí, identity a sociálního

152 Zajímavé možná je, že osou, kolem níž se můj výklad točil, byl starý, a proto i detailně kritice podrobený výklad o kultuře města, který Louis Wirth uveřejnil ve své stati „Urbanism as a Way of Life" [Wirth 1938].

153 Funkcionalisté věřili ve vědeckou metodu, která vede k jedinému možnému, ideálnímu, dokonalému a krásnému řešení. Neboť lidské štěstí se nemůže opírat o nic jiného než o perfektní skloubení vědecky definovatelných lidských potřeb s jednoznačným vědeckým uspořádáním životního prostoru.

charakteru obyvatel (a způsobu jejich disciplinace) města[154] a porozumět tomu. Předmět byl doprovázen výjezdními semináři přímo ve Zlíně[155] (první se uskutečnil v roce 2005), které mi umožnily demonstrovat, jak je pro sociologii města důležité vnímat také charakter jeho prostorového uspořádání.

Rozvíjel se i studentský život na fakultě. S katedrou sociologie jsou dnes spojovány zejména některé studentské spolky. Úplně prvním studentským spolkem byl snad WEDUSIMA (Weber – Durkheim – Simmel – Marx), založený koncem devadesátých let ještě na Gorkého ulici našimi doktorandkami. Co se týče mé osobní vzpomínky, v roce 2009 (snad je to přesná datace) jsem se v lekci předmětu *Reprodukce a integrace společnosti,* věnované teorii kapitálů Pierra Bourdieu, dostal do diskuse se studujícími o individuálním sociálním kapitálu, jenž se získává v průběhu studia,[156] a o tom, jak jim kreditní systém neumožňuje vytvářet stabilnější skupiny, a tím jeho získávání znesnadňuje. V jisté metafoře jsem jim popsal, jak jsme sociální kapitál získávali my v průběhu svého studia – setkáváním se v hospodách, kde se nejen diskutovalo, ale budovaly se i sociální sítě, z nichž některé přetrvaly léta. Příští týden mi na přednášce oznámili, že založili studentské sdružení SOCKAP. Nevím již nic o jeho dnešní existenci, ani o jeho dnešní podobě a úloze (pokud ještě existuje). Není to ovšem důležité, studentský život se na fakultě i na katedře rozvíjel, byť s její podporou, vždy autonomně. Jmenovat lze i *Sociologické nástupiště* (od roku 2012, podle mých současných informací sice v současné době zaniklo, ale snad bude v budoucnosti opět vzkříšeno), i současné *Anonymní antropology* a *Gender centrum*.

Moje paměť si ještě vybavuje (i když se tak stalo s pomocí kolegy Szaló) tzv. ‚beánie' pro studující nastupující do prvního ročníku. Nešlo ovšem rozhodně o obdobu poněkud divoké středověké studentské slavnosti karnevalového charakteru, jak o středověkých karnevalech psal Bachtin [1975], v nichž nové studenty a studentky přijímali jejich starší kolegové a kolegyně prostřednictvím poněkud krutých žertů a rituálů. Asi jako tomu bylo na středověkých lodích překračujících rovník. V našem případě se jednalo jen o jejich dvou až třídenní setkání s členy a členkami katedry, v nichž šlo o ‚předání jakýchsi klíčů ke studiu' a o vzájemné seznámení se. Dnes by se tomu možná říkalo ‚team building', osobně jsem ale rád, že jsem se těchto setkání mohl účastnit, ještě když se nazývaly beánie. Většina z těchto setkání se odehrála v rekreačním středisku Masarykovy univerzity v obci Cikháj na Českomoravské vysočině.

---

154 Včetně odkazu na Latourovu *Actor-Network Theory*, umožňující mi poukázat na to, jak v baťovském Zlíně ovlivňovaly lidské myšlení a jednání i pasivní (neživí) a nejednající aktéři, jako jsou předměty, budovy, výrobní zařízení, ale i firemní kultura.

155 Od prvního výjezdu se mnou do Zlína jezdily dvě moje studentky, Barbora Vacková a Lucie Galčanová, které dnes obě působí na brněnské univerzitě jako odborné asistentky. Nejprve se účastnily seminářů jako pomocnice při jejich organizaci, později jako přednášející na nich.

156 Příklad představovaly anglické ‚public schools', na nichž studovaly děti privilegovaných vrstev, budoucí bankéři, podnikatelé, ministři … Spíše než znalosti (aniž bych byl skeptický ke kvalitě výuky na nich) tak zde získávaly sociální kapitál a vytvářely své budoucí extrémně výhodné a výnosné sociální sítě.

Vybrané týmově řešené výzkumné projekty

„Myslíme pouze tehdy, když jsme konfrontováni s problémy."
Dewey John. 1884. „Kant and philosophic method." *Journal of Speculative Philosophy*, 18(2):162–174.

„Poznání nezačíná vjemy nebo pozorováním nebo sbíráním údajů/dat/faktů, ale problémy. Přitom „není vědění bez problémů, ale není ani problémů bez vědění."
Popper Karl. R. 1995b. *Hľadanie lepšieho světa*. Bratislava: Archa, str. 69.

Karl Popper měl nepochybně na mysli problémy vědy, tedy u nás problémy sociologické, ne problémy sociální. Ale k tomuto rozlišení se ještě dostaneme, nyní půjde o pokus rekapitulovat empirické výzkumy, kterých jsem se na katedře zúčastnil, s důrazem na projekty, které s ní byly institucionálně spjaty.

V devadesátých letech jsme realizovali i čtyři komerční výzkumy. Jeden pro státní správu, další pro tehdy se dynamicky rozvíjející byznys. *První výzkum*, v roce 1990, se týkal image policie (tehdy ještě veřejné bezpečnosti, zkratkou VB) a mám ho spojený s návštěvou budovy jejího krajského velitelství v Brně, kam jsem šel spolu s Ladislavem Rabušicem a s nizozemským sociologem, který zrovna na katedře pobýval. Jeho stísněný pocit, s kterým se nám po návštěvě svěřil, jsem pochopil později. Teprve potom, co jsme se v Nizozemí účastnili pobytu, jehož součástí byly i návštěvy v některých institucích, jako byly soudy, správní orgány obcí, zařízení sociálních služeb a mimo jiné i centrály městských policií, jako tomu bylo v Utrechtu, kde jsme dokonce s kolegou Liborem Musilem chodili celý den s dvoučlennou policejní hlídkou po obchodním centru spojeném s místním hlavním nádražím. *Druhý výzkum*, v roce 1993, byl realizován pro jakousi společnost, která přišla s (nakonec nerealizovanou) myšlenkou postavit v Brně aquapark a chtěla vědět, jakou mají obyvatelé Brna strukturu volného času, jaké v něm mají preference a jak by toto zařízení využívali. Tento výzkum mám spojený se styčnou osobou mezi námi a obchodní společností, která se vždy dostavila v tehdy obligátních bílých botkách, s červenými ponožkami (nebo to bylo barevně naopak?) a ve fialovém saku. Navíc ten muž vláčel mobil, což byla ještě v roce 1993(!) krabice těžká tak 2–3 kg s klasickým telefonním sluchátkem. Jednalo se spíše o statusový symbol než o pracovní nástroj. Časy se ale rychle měnily, ikonická postava podnikatele první vlny se postupně kultivovala a její moc se zvětšovala, zatímco rozměry a váha mobilních telefonů se zmenšovaly a jejich potence exponenciálně rostla. K těmto výzkumům se přidal v roce 1995 jako *třetí* „Longitudinální výzkum brněnských sídlišť" pro město Brno (Útvar hlavního architekta). *Čtvrtý výzkum* byl prováděn pro Brněnské výstavy a veletrhy týkal se mediálního obrazu brněnských veletrhů (podílel se na něm zejména Jaromír Volek, tehdy již na Katedře mediálních studií a žurnalistiky).

Komerční projekty byly spíše okrajovou záležitostí a po roce 1995 si žádný další nepamatuji. Naše ostatní výzkumy pak byly podporované zejména grantovými agenturami z České republiky. Nejen Grantovou agenturou ČR, ale i státní správou, reprezentovanou

jednotlivými ministerstvy etc. Řešily se zde i výzkumné projekty zadané a financované granty poskytovanými institucemi ze zahraničí, o které jsme průběžně usilovali. A byly výsledkem našich rozhodnutí a realizací úspěšných projektů nabízených do soutěže o grantovou podporu. Grantové financování vědy má samozřejmě svou logiku a posiluje i soutěživost, a tak vyvíjí tlak na kvalitu projektů i na kvalitu jejich řešení. Má ale také ‚háček', výzkum je tak často závislý na tržní nebo společenské poptávce, kdy komerční sféra nebo stát nepřímo prosazují, co považují za užitečné – což financují, a co za zbytečné – což nefinancují. Respektive tak nepřímo rozhodují o tom, jaké (a čí) problémy má výzkum řešit a v zájmu koho je jejich řešení. Prostor, v němž se výzkum pohybuje, tedy co zkoumá, je tak dán mnohdy z ‚vnějšku', čemuž se chtě nechtě věda, nebo lépe řečeno ti, kdo financování (často finančně náročných) projektů potřebují, přizpůsobují. Nemusí to být vždy chybou, společenský zájem mohou definovat jak jednotlivci, tak i různé kolektivity nebo instituce a někdy lze obtížně rozhodnout, kdo to dokáže učinit, s ohledem na veřejný zájem, lépe.[157] Ne vždy jsou to samotní výzkumníci, i u nich, stejně jako u různých institucí, mohou definice veřejného zájmu ovlivňovat jejich zájmy soukromé.

Při svém zaměření na sociální problémy jsem mohl pozorovat, jak podpora grantových projektů ze strany Evropské unie následuje změny v jejich definicích a ve vnímání jejich důležitosti jí volenými orgány i její exekutivou.[158] Do začátku devadesátých let minulého století byla pozornost soustředěna na vertikální sociální stratifikaci (ve vztahu k nerovnostem mezi třídami, vrstvami, statusy) a podporovány byly projekty cílící na chudobu. I na naší katedře byl její výzkum granty podporován. Chudoba se ze zorného pole sice úplně nevytratila, ale po čase se zdálo, že si s ní již evropský sociální stát poradil. Paradoxně v době, kdy do Evropské unie vstupovaly chudé středoevropské a východoevropské země. Pozornost se obrátila, částečně i pod vlivem migračních vln, na horizontální sociální stratifikaci. K nerovnostem mezi kolektivitami na základě genderu, věku, etnicity, náboženství či území, které začaly ohrožovat sociální kohezi intenzivněji než klasická sociální nerovnost (i když jdou často ruku v ruce). Od chudoby a přes sociální exkluzi k sociální a kulturní inkluzi a sociální kohezi.

Soustřeďuji se zde samozřejmě jen na kolektivní a větší projekty, na nichž se podílelo více členů katedry, či celá katedra.

---

157 *„Identifikace problémů k řešení na základě individuální volby, inspirace, kreativity či imaginace pak často způsobuje, že konkrétní sociální zkoumání jsou právě tak vzdálená řešení veřejných problémů, jako abstraktní teoretizování nebo sofistikovaná měření banalit"* [Balon 2009].

158 Third Poverty Programe (1989–1994); National Policies to Combat Social Exclusion (1990–1994); National Plans against Poverty and Social Exclusion (2001–2010: Evropská komise – Nice, prosinec 2000); Indicators of Social Exclusion (Evropská komise – Leaken, prosinec 2001); National Action Plans of Social Inclusion (Join Inclusion Memorandum – Brussels 2003); European Commission's Series of Cohesion Reports (2004).

Obavy a naděje (1990)

Empirický výzkum Katedry sociologie se na Fakultě sociálních studií stal rozsáhlejším a intenzivnějším, ale začal již v období její existence na Filozofické fakultě. První z výzkumných projektů, spojený s událostmi roku 1989, který byl postavený na datech výběrového šetření, jsme s kolegou Rabušicem řešili již v roce 1990. Sedli jsme si, hned v prvních dnech po mém nástupu na katedru v červnu 1990 ke stolu, na němž byla hromada dotazníků a jediný stolní počítač, který tehdy katedra vlastnila. Paměť měl menší než můj dnešní mobilní telefon, a proto jsme stále s sebou nosili krabice s disketami, představujícími vnější paměť. I tak to byl ovšem pokrok proti tomu, co jsme oba znali ze sedmdesátých či osmdesátých let. Tehdy jsme nosili (já v sedmdesátých, Rabušic v osmdesátých letech minulého století) děrné štítky[159] s údaji pro počítač umístěný na Vysokém učení technickém v Brně v Údolní ulici. Jak vypadal? Stěny velké místnosti přibližně 15 × 5 metrů byly obestavěny nízkými skříněmi a v nich celé hodiny tiše šuměly magnetické pásky navíjející se na točící se disky.

Novum pro nás v roce 1990 nebyl jen osobní počítač.[160] Přiznám se, alespoň za svou osobu, že totéž se mohlo v té době říct o statistickém zpracování hromadných dat, respektive o statistice. Potřebné znalosti o ní jsme měli pouze základní a v průběhu výpočtů jsme dosahovali pokroku v její znalosti studiem ‚helpů' použitého softwaru. Naštěstí se nám rychle dostaly do rukou i výborné příručky, obsahující základní informace o jednotlivých statistických procedurách, které pro IBM o SPSS sepsala Marija J. Norusis [1991; 1992; 1993; 1998]. A postupně jsme tak nejen v obsluze softwaru, ale i ve statistice získávali určitou, stále větší kompetenci – o čemž již byla řeč. Z výsledků analýzy dat jsme tehdy společně s Liborem Musilem sepsali stať „*Values and the Welfare State in Czechoslovakia*" [Musil, Mareš a Rabušic 1993], kterou přijali do svého sborníku profesor Chris Bryant z University of Salford v Manchesteru a profesor univerzity ve Varšavě Edmunt Mokrzycki [Bryant and Mokrzycki 1993]. Byla to první stať českých sociologů po roce 1989 přijatá v prestižním světovém nakladatelství, jmenovitě v londýnském Routledge. I když náš úspěch byl možná, nebo zcela určitě dán spíše poptávkou až hladem po popisu reality postkomunistických zemí a procesů v nich aktuálně probíhajících než kvalitou naší statě. S profesorem Bryantem jsem se nikdy nesetkal, s profesorem Mokrzyckim jsem se několikrát setkal při svých návštěvách Varšavské univerzity.

159 Co byly děrné štítky, jsem svým vnoučatům již musel vysvětlovat. Šlo o papírové kartičky, na nichž byla zachycena v binární soustavě (dírkami) data, aby si je mohla čtečka přečíst a předat je počítači.

160 Technika do výzkumu i do výuky pronikala postupně, tak jak se vyvíjela a jak klesala její cena. Dnes si málokdo z učitelů, ale i ze studentů představí posluchárny bez počítače a dataprojektoru nebo fakultu bez počítačové učebny plné počítačů. Nic z toho ovšem v první polovině 90. let na fakultě neexistovalo.

Participation and Change in Property Relations in Communist and Post-Communist Societies: Social Consequences of a Change in Ownership (1993)

Tento výzkumný projekt, podporovaný grantem z United Nations Research Institute for Social Development v Ženevě, vedl Ivo Možný.[161] Zaměřený byl na změny vlastnických vztahů v průmyslových podnicích a v obecnější rovině na jejich vliv na sociální struktury, sociální vztahy a sociální procesy v nich. V konkrétnější rovině na řízení a organizaci těchto podniků, cíle, jež si jejich vedení stanovuje, a způsoby, jak jich chce dosáhnout. Jednalo se též o legitimitu probíhajících změn v očích jednotlivých aktérů zaměstnaných v privatizovaných podnicích – v očích dělníků, technických a ekonomických pracovníků a vrcholových manažerů. Výzkum měl podobu několika case studies a potvrdil mi potenci kvalitativního dotazování (viz Mareš a Musil [1994]; Možný, Mareš a Musil [1995]; Mareš [1995b]). Bylo v něm také zřejmé, že některým zjištěním lze porozumět v určitém teoretickém kontextu lépe než v jiném a samozřejmě lépe než bez použití jakékoliv teorie. V tomto případě se užitečným výkladovým schématem ukázala být teorie ‚organizační kultury'. Ve zkoumaných podnicích existovalo několik silných a vzájemně soupeřících organizačních kultur (poměrně silná – zejména, ale nikoliv výlučně tvořená dělníky a nižším managementem – byla ta, která v sobě nesla relikty reálného socialismu), které ovlivňovaly celý sociální systém i sociální vztahy a sociální konflikty v něm. Neboť nositelé těchto organizačních kultur si nerozuměli ani co se týče cílů, ani co se týče prostředků k jejich dosažení.

Na přelomu tisíciletí získala fakulta dva velké výzkumné záměry z Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR. Krátce jsem se o nich již zmínil, protože jejich realizace vyvolala zásah do organizační struktury fakulty a zapříčinila existenci, byť jen přechodnou, dvou výzkumných institutů.

Mamiet – Etnika, menšiny a marginalizované skupiny v ČR[162] *(1999–2004)*

Tento projekt byl, jak již bylo zmíněno, realizován společně s katedrou sociální politiky a sociální práce. Byl vedený Tomášem Sirovátkou z této katedry a pro dobu jeho realizace vznikl společný účelový *Institut pro sociální otázky*. Výzkumný záměr a jeho dílčí projekty se zaměřily na studium projevů, faktorů a procesů sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin v české společnosti. Byla hodnocena sociální rizika spojená s procesy sociální exkluze, stejně jako existující strategie a sociálně-politická řešení sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin a byly hledány

161 Viz [Mareš a Musil 1994; Možný, Mareš and Musil (eds.) 1995; Mareš 1995b].

162 Výzkumný záměr 142300001, viz například Sirovátka [2002 a 2004].

možnosti rozvoje strategií sociálního začlenění marginalizovaných skupin na různých úrovních sociální politiky.

Mladěro – Mládež, děti a rodina v transformaci [163] *(1999–2004)*

Tento projekt byl realizován spolu s katedrou psychologie. V sociologické rovině se zaměřil na faktory ovlivňující biologickou reprodukci a reprodukční strategie v českých rodinách, na vztah rodiny a sociálního státu, na problémy sociální reprodukce rodiny, na otázky nového rozdělení rolí v rodinách s ohledem na gender aspekt, na otázky dětství a formování sociální identity v průběhu dětství a zejména na rizikové chování mladých. Původně byl veden docentem Ivem Pláňavou z této katedry, v závěru jsem jeho vedení převzal já.

Value of children (2003–2005)

V rámci projektu MLADĚRO byl zajímavý dílčí projekt, zaměřený na reprodukční strategie a jejich sociální konsekvence, *Hodnota dítěte v rodině a mezigenerační vztahy* (řešitel Ivo Možný), který byl současně zahrnut do mezinárodního projektu *Value of children in six cultures,* koordinovaného prof. Giselou Trommsdorff z university v Konstanz a prof. Bernardem Nauck z univerzity v Chemnitz (2002), i když jím nebyl financován. Na jeho řešení jsem se také s Ivem Možným podílel. Jednalo se o otázky socializace dětí a o jejich socio-kulturní kontext (podmínky přenosu rodičovských hodnot a chování). Výzkum byl zaměřen nejen na rodičovské vztahy v životním běhu jedné generace, ale i na jejich mezigenerační přenos. Použili jsme párová data. V reprezentativním výběrovém souboru byly konfrontovány názory tří generací žen (žen v reprodukčním věku, jejich matek a babiček) na to, čím je mateřství pro ženu důležité a proč by žena měla či naopak neměla dítě mít. Ilustrativní byly například výsledky korespondenční analýzy získaných dat z výběrového šetření. Ukázaly na generační rozdíly v jejich názorech, ale i na rozdíly v názorech uvnitř generací i napříč generacemi.[164] Poznatky získané výběrovými šetřeními byly doplněny a konfrontovány s poznatky získanými kvalitativními rozhovory s ženami.

European Values Study (1991; 1999; 2008; 2017 – již bez mé účasti)

Za samostatnou zmínku stojí opakovaná účast profesora Rabušice (s mojí spoluúčastí) na longitudinálním (opakovaném) mezinárodním (cross national) survey *European Values Study.* Byl zaměřený na ideje, víru, preference, postoje, hodnoty a mínění evropské

163 Výzkumný záměr 142300002, viz například Plaňava a Pilát [2002]; Mareš a Potočný [2003]; Mareš (ed.) [2004].

164 Mareš [2002]; Možný Ivo, Marie Přidalová a Lenka Bánovcová [2003], či Mareš a Možný [2005] – kapitola v: Trommsdorff and Nauck [2005].

populace, které se týkaly života, rodiny, práce, náboženství, politiky a společnosti. Z asi 21 publikací s tímto opakovaným projektem spojených viz například [Rabušic a Kusá (eds.) 2020].

Dodatek k výzkumům

Uvádět počet dílčích výzkumných projektů nebo výčet získaných grantů na katedře jednotlivci nemá celkem smysl, byl by velmi dlouhý. Doufám, že někdo časem provede typologizaci na katedře zkoumaných témat a určí přesněji hlavní směry výzkumu na ní. Podobně jako jsem se o to pokusil já při charakterizaci výuky na katedře. Zde se pokusím základní proudy výzkumu jen naznačit. Osobně bych klasifikoval výzkumné projekty do čtyř základních skupin, podobně jako tomu bylo v případě obsahu výuky. Projekty zabývající se: (1) *Sociálními problémy*, *zvláště nezaměstnaností, chudobou, sociální nerovností a exkluzí, později i jejich existencí v sociálním i fyzickém prostoru – zejména ‚vyloučenými kolektivitami' a ‚vyloučenými prostory'* (Petr Mareš, v jednom důležitém případě i za účasti Iva Možného) a *sociální stratifikací* (Tomáš Katrňák a později i Martin Kreidl[165]); (2) *rodinou, vztahy v rodině, proměnami rodinných vzorců a různými formami soužití rodinu nahrazujícími, reprodukčními strategiemi a mezigenerační solidaritou* (Ivo Možný za spolupráce s Ladislavem Rabušicem a částečně i se mnou); (3) *demografickými procesy a populačním vývojem, životním během, stárnutím populace a mezigeneračními vztahy* (Ladislav Rabušic)[166]; (4) *sociologickou teorií a didaktikou její výuky, občanskou společností a trendy jejího rozvoje s důrazem na neziskové organizace, kolektivní pamětí, identitami a jejich utvářením – později se stále zřetelnějším posunem k problémům migrace a migrantů* (Radim Marada a Csaba Szaló). Jak se etablovaly gender studies a sociální antropologie, přibyly i jejich projekty. Tematicky (ani personálně) tato kategorizace ovšem celé pole výzkumu na katedře zcela nevyčerpává (existoval zde například i zájem o urbánní studia) již proto, že v něm neberu v potaz výzkumy, které realizovali již naši žáci a žákyně. Nová generace na websites katedry dnes třeba avizuje *(i)migraci* (Adéla Souralová a Nadya Bernadette Jaworsky), *genderová studia* (Kateřina Nedbálková, Kateřina Lišková a Iva Šmídová) a *studie technologií a vědy* (Eva Šlesingerová).

Co se týče migrace, jistě není od věci se jí v dnešním ‚tekutém světě' (jazykem Zygmunta Baumana)[167] zabývat. Jak může změnit celou společnost od její makrostruktury k mikrostruktuře?

165 Ten se později dotkl i otázek rodiny a rodinné politiky, ale třeba i problému generací. Příliš aktivity nové generace nerozvádím, snad jen v případě, kdy navazují na témata, která byly doménou naší generace.

166 Jeho přínos k tomuto tématu a vůbec ve výzkumné činnosti katedry je nezanedbatelný, přestože mu situaci časově komplikovalo, že stál ve dvou volebních obdobích mezi lety 2004–2011 jako děkan v čele fakulty a v letech 2012–2015 byl prorektorem pro akademické záležitosti Masarykovy univerzity.

167 I on se migrací, v obecné rovině, zabýval [Bauman 2008; Bauman 2017]. Konec konců i na katedře jsme se v obecné rovině zabývali otázkami sociální exkluze (i v prostoru), integrace a reprodukce.

Jaké nové sociální problémy vyvolává a jaké staré problémy oživuje (i ty, které s migrací přímo nesouvisejí)? Jak se s ní vyrovnat hodnotově i institucionálně a do jaké míry jsou naše instituce dlouhodobě připravovány na potřeby obtížné integrace imigrantů, kterou si nelze bláhově představovat jako jejich asimilaci?[168] Je velmi pravděpodobné, že migrace nezmizí a migrační tlaky mohou sílit, přestože si dnes politické reprezentace představují, že se lze migraci úspěšně bránit již na hranicích (možná tisícům i desetitisícům imigrantů ano, ale bude-li jich více a rozhodnutých dosáhnout svého cíle za každou cenu?), nebo za hranicemi (možná co se týče ekonomické migrace dané přitažlivostí našeho blahobytu v kontrastu s bídou v některých částech světa to možné bude, ale v případě migrace způsobené změnami klimatu, demografickými změnami nebo jinými okolnostmi, jako je v současné době válka Ruska proti Ukrajině?). Poznávání všeho, čeho se imigrace týká, je důležité i proto, že dochází k migrační panice, která je obtížně zvládnutelná, protože hrozbě imigrace vystavená populace má i oprávněné důvody být znepokojená a cítit se ohrožená. Takže může být zneužívána politiky rozličného ražení. Přitom, jak připomíná Zygmunt Bauman, „*hlavní příčinou strachu je nevědomost, jak si poradit s nastalou situací, kterou jsme nenavodili a nemáme ji pod kontrolou, což je hlavní příčinou obav a strachu … které jsou ztělesněním zhroucení řádu … spojeného s představou etnicky, kulturně a lingvisticky homogenní populací*“ [Bauman 2017a:16; 20; 50].

Empirie a teorie

Většina z našich výzkumných projektů byla vedena snahou spojit empirii s teorií. Ostatně jsem si i já osobně brzy ověřil (i když mi to již v době mého studia naznačil Ivo Možný) pravdivost toho, co konstatovali Pierre Bourdieu a Loïc Wacquant [1992]: „*Výzkum bez teorie je slepý, stejně jako teorie bez výzkumu je prázdná.*“ Postupně jsem také pochopil, jak oprávněné je tvrzení Karla Poppera [1998:148], že: „*Teorie nám pomáhá vybírat a pořádat fakta*“ a bez určité teorie, byť by byla jen hypotetická, nelze rozhodnout o tom, která z množství faktů/dat jsou relevantní. Bez ní nevíme, co máme pozorovat, jaké údaje/data máme sbírat (postupujeme-li deduktivně) a jak jim rozumět (pokud postupujeme induktivně). A nevíme ani, o čem získaná data vlastně vypovídají. Teorie podle něj „*představuje pokus o vysvětlení, jak řešit vědecký problém*“ [Popper 1995b:79], a tak psal o vysvětlovacím potenciálu či potenciální vysvětlovací mohutnosti teorií [Popper 1998:36]. Vlastně mě tímto způsobem implicitně učil uvažovat o vztahu dat a teorie již v průběhu mého studia Ivo Možný, který tak sám činil celý svůj život. A v roce 1991 postihl (popsal nebo vysvětlil?), za pomoci funkcionalistické teorie rodiny a teorie kapitálů Pierra Bourdieu, jeden podstatný aspekt zhroucení normalizačního režimu v Československu v roce 1989. Jak postřehl Milan Petrusek [2012a], podařilo se mu vyložit „mikrostrukturálně“ (na analýze sítě interpersonálních vztahů)

168 Některé instituce, jako například pracovní trh, si poradí samovolně, jiné, jako třeba systém vzdělávacích institucí a kvalifikace jeho aktérů, asi ne.

makrostrukturální změnu ve společnosti. Dal tak jednu z možných odpovědí na otázku „*Proč tak snadno…*“ [Možný 1991] tato změna proběhla.

Vysvětlovací potenciál či potenciální vysvětlovací mohutnosti teorií jsem se pokoušel studujícím demonstrovat na převyprávění povídky amerického humoristy O'Henryho (1862–1910) „*Handlíř z Blackjacku*“ [O'Henry 1972] do jazyka *teorie kapitálů.* I když ji Pierre Bourdieu formuloval až asi 70 let po smrti tohoto amerického spisovatele. Jednalo se přitom také o demonstraci překladu jazyka beletrie do jazyka sociologie.[169]

O'Henry popsal, jak původně chudá rodina Garveyových, žijící v horách izolovaně od nejbližších komunit, získala prodejem půdy (1) ekonomický kapitál, který jí umožnil přestěhování do malého městečka (horizontální mobilitu), ale sám, i když byl značný, jí zde nestačil k získání žádoucího sociálního statusu a prestiže (vertikální mobilitě). Pokusila se ho investovat (transformace kapitálů, jak ji popisuje Bourdieu) do získání (2) individuálního[170] sociálního kapitálu ve formě společenských styků, což měla podpořit snaha ženy o získání (3) kulturního kapitálu, personifikovaného ve změně jejího habitusu (transformací ekonomického kapitálu v sociální a kulturní kapitál). Postupně se tak rodina snažila o krystalizaci neboli o zvýšení konsistence sociálního statusu (viz Lenski [1954;1956]) – vyrovnání úrovně jednotlivých kapitálů. A když ani to nestačilo, pokusila se získat i (4) symbolický kapitál.[171] Hmotný symbolický kapitál, rodinnou hrobku vážené rodiny na místním hřbitově, se hlavě rodiny sice koupit nepodařilo, ale od jejího posledního potomka koupila její krevní mstu jako nehmotný symbolický kapitál – protože „*lepší lidi všude maj krevní mstu*“. Povídku si jistě s potěšením přečtete, konkrétní (empirické) reprezentace jednotlivých druhů kapitálu[172] v ní lehce identifikujete a dozvíte se i brilantní pointu povídky, která se dá též sociologicky interpretovat – ač by to asi O'Henry viděl nerad a možná by o tom napsal novou ironickou povídku. Beletrie a sociologie mají v řadě případů mnoho společného. Mnohdy mluví o témže, jen různými jazyky. A nejde o to, která tak činí lépe, což většinou ani nelze rozhodnout.

Vysvětlovací potenciál či potenciální vysvětlovací mohutnost teorií se může měnit a mění se tak, jak se mění sociální realita. Teorie ji mohou posilovat, ale i ztrácet a mohou se objevovat teorie, jejichž výklad je výstižnější. Příkladem mohou být změny sociální struktury

169 Na mnohosti jazyků a nutnosti neustálých překladů z jazyka do jazyka v sociologii upozornil Petrusek [1993].

170 Existuje i kolektivní verze sociálního kapitálu, chápaná jako důvěra a solidarita kolektivity a sociologie jí věnuje zaslouženou pozornost (Portes [2000]; Putnam [2001]). Ale i ten, kdo četl Durkheima, jistě ví, jak je solidarita ve společnosti důležitá.

171 Připomínám, že Pierre Bourdieu považuje symbolický kapitál za *synonymum pro společenskou prestiž a schopnost rozeznat a uznat něco jako kapitál*, legitimizující vlastnictví a akumulaci všech ostatních kapitálů. Symbolický kapitál je výsledkem dlouhého procesu akumulace. Jak říká baronka Kratihájová v knize Gabriela Chevalliera ‚*Zvonokosy*' plebejskému zbohatlíkovi Bartoloměji Pěšinkovi, starostovi městečka a otci své snachy: „*Zkrátka zkusíme vám z ní udělat aspoň trochu slušnou imitaci urozené dámy. Několik století výchovy jí totiž vždycky bude chybět*“.

172 Mohli bychom dnes hovořit třeba o genetickém kapitálu, jak ho předvídal ve své dystopii ‚*Brave New World*' Huxley [1932] a který podle některých předpovědí hrozí fatálním rozdělením společnosti v budoucnosti.

společnosti, či její sociální stratifikace (podobně jako instituce a jejich legitimizace, hodnoty ...), změny povahy a charakteristik jejich jednotlivých segmentů (samy mohou měnit i své názvy), změny povahy rozdílů mezi nimi, hranic mezi nimi a současně jejich podíl v ní. Některé vlastnosti sociální struktury a její problémy, jako je existence nerovností mezi jedinci i kolektivitami (ať již mají jakoukoliv povahu a nazvete je jakkoliv), viditelně nebo skrytě přetrvávají, ale i ony mohou měnit svoji vnější podobu, svůj charakter a význam. Objevují se ovšem i nové formy nerovnosti (například díky statistické diskriminaci). To silně oslabuje vysvětlovací mohutnost klasických stratifikačních schémat (Karl Marx, Max Weber a další, v empirické rovině například John Harry Goldthorpe [1980]) operujících s koncepty tříd a sociálních vrstev založených na majetku a profesi. Vynořuje se tak i otázka, co je dnes vlastně sociální třída (jak ji definovat) a jaké sociální třídy lze tak v současné společnosti identifikovat, jaká je jejich povaha a jak jsou početné, či jaké jsou jejich životní šance.

Starší stratifikační výkladová schémata může měnit i zmíněná teorie kapitálů. Mike Savage[173] píše o ‚novém modelu sociálních tříd' [2013; 2016], založeném na teorii kapitálů Pierra Bourdieu, kde je postavení jedinců dáno kombinací všech tří Bourdieuem definovaných kapitálů – ekonomického, sociálního a kulturního. Ve vztahu k brněnské sociologii je docela zajímavé, že Inocenc Arnošt Bláha ve své knize ‚*Sociologie sedláka a dělníka*' [1937:6] zdůraznil nemožnost redukovat třídu na ekonomické podmínky a obrátil pozornost (vypadá to, že ne nesprávně, jen předčasně) k sociální a kulturní dimenzi třídy (viz Kateřina Nedbálková [2012], kdysi naše studentka, ale v době, kdy text píšu, již habilitovaná osoba). Snad bych měl přece jen dodat, že přesto ekonomický kapitál stále výrazně ovlivňuje i ostatní typy kapitálu a že nerovnosti v sociální stratifikaci přetrvávají, i když mění formu a intenzitu a i když prvky sociální stratifikace mění pojmenování (proletariát nebo prekariát?). Otázkou je, zda se mění sociální realita, nebo jen pohled na ni. A zda nový pohled na sociální stratifikaci je obrazem reality, jaká je, nebo jakou bychom ji chtěli vidět. Tedy opět ideologií, jen vyhovující novým požadavkům.

173 Mike Savage se svým týmem analyzoval data z „web survey" BBC z roku 2011 k otázkám sociální stratifikace, a to na souboru 161 tisících respondentů (blíže Savage [2013; 2015; 2016]).

Sociální problémy

„Nikdy jsem nemiloval ‚žhavá témata současnosti', protože jsem věřil letité zkušenosti generací sociologů mě předcházejících, že žhavým tématem může být a je pouze to, co je naším problémem osobním."

Petrusek Miloslav. 2002a. „Poučení ze zcela nekrizového vývoje české sociologie let 1989–2001". *Sociologický časopis*, 38(1–2):7–15.

„Sociologové musí nutně nalézt rovnováhu mezi svou příslušností k objektivním pozorovatelům a morálně angažovaným členům společnosti."

Berger Peter. 2012. *Dobrodružství náhodného sociologa. Jak vysvětlit svět, a přitom nenudit.* Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, str. 198 (2011. *Adventures of an Accidental Sociologist: How to Explain the World without Becoming a Bore).*

Po mém opětovném vkročení na akademickou půdu se pomalu, ale stále naléhavěji vynořovala základní otázka, která byla z počátku v chaosu mnoha povinností a věcí nenápadná, ale časem nabývala na významu jak pro jednotlivé členy katedry, tak i pro katedru. Jaké téma si zvolit, čím se systematicky zabývat. Vlastně to nakonec nebyla plně otázka mé osobní volby, ale i shody okolností a společenského kontextu. Nemyslím si a ani v roce 1990 jsem si nemyslel, že (jediným) úkolem a posláním sociologie je identifikovat sociální problémy, i když tak může, a v mnoha případech by tak dokonce měla činit. Ve svém celkovém směřování a ve svých výzkumných projektech jsem se, přesto na tematiku sociálních problémů zaměřil. A to jak na Fakultě sociálních studií, tak i ve Výzkumném ústavu práce a sociálních věcí.

Bylo to výsledkem kombinace mého osobního založení a vlivu výrazných osobností, s nimiž jsem se na startu akademické sociologické dráhy ‚náhodně' setkal a které mě k nim nasměrovaly. Prvním z nich byl, jak již bylo řečeno, Ivo Možný a po něm pak Fedor Gál. S Fedorem Gálem jsem se setkal v průběhu krátké epizody své profesní kariéry v letech 1988–1990 na *Ústavu pro ekonomiku a řízení nevýrobní sféry* brněnské univerzity, o níž jsem se již zmínil. Nosil mi tehdy týden po týdnu nově vydávané anglické publikace a já (stejně jako později na univerzitě v Amsterdamu)[174] střídavě stál u xeroxu – již volný přístup k němu byl v té době velkou výhrou, i když jsme museli všechny kopie evidovat – a seděl u stolu nad zkopírovanými knihami a četl o sociálních problémech, kterými se zabývaly (obecně, ne jejich jednotlivými formami).

V průběhu mé stáže na *Postdoktorandském institutu Amsterdamské univerzity* pak můj zájem o sociální problémy prohloubili tamní profesoři Abram de Swaan (*1942) a Kees Schuyt (*1943).[175] Abram de Swaan, kterému jsem se jako spíše pasivní účastník

174 Když jsem jednou koncem devadesátých let z Amsterdamu odjížděl, vezli mě a mé dva kufry mí holandští přátelé k autobusu. Schválně jsme je zvážili a každý vážil hodně přes 30 kilo, čemuž se pobaveně divili. Ještě více se divili, když jsem kufry otevřel a ukázal jim jejich obsah. Jeho větší část tvořily oxeroxované, menší část zakoupené knihy. Od té doby již chápali, proč do Amsterdamu létám, ale z Amsterodamu se vždy vracím autobusem.

175 První je dnes emeritním profesorem Amsterdamské univerzity, druhý na univerzitách v Amsterdamu a Leidenu.

připletl do jeho semináře náhodně, mi v něm názorně ukázal, jak široký záběr vědění musí sociolog mít (i když leccos mi v tomto ohledu naznačil již v průběhu mého studia Jaroslav Střítecký) a také co je to při studiu na univerzitě ‚workload'. Každý týden jsem našel ve své přihrádce k prostudování cca 150–200 stran oxeroxovaných z knih. A nešlo jen o sociologické, ale i o historické publikace seznamující čtenáře s ‚*proto welfare state*'. Většina textů, které účastníkům semináře distribuoval, totiž odkazovala na historický vývoj snah řešit problémy narušující sociální kohezi společností ve starověkých civilizacích a ve středověku. Z velké části pojednávala o sociálních systémech městských států v Sumeru, Asyrské říši, Babylonské říši a v dalších starověkých civilizacích, jak je bylo možné vyčíst z dochovaných dokumentů a dochované literatury. Ostatně otázky, které zde figurovaly, mnozí dnes stále spojují s hlavními tématy sociologie či sociální politiky. Jsou to v různých variantách formulované otázky: „*Co drží pohromadě společnosti a zabraňuje jim, aby se rozpadly v chaosu a válce?*" [Elster 2013:12], „*Jak společnost funguje?*" (Parsons, Merton …) a „*Jak se reprodukuje?*" (Bourdieu). A novodoběji a detailněji například: „*Jak udržovat rovnováhu mezi kolektivním soucitem a individuální odpovědností?*" [Jencks 1993:87]. A šlo též o texty popisující vývoj v Evropě od lokální a regionální charity (církevní, realizované farnostmi, i světské, realizované obcemi a městskými komunitami) až po dnešní sociální politiku a sociální práci v gesci národního státu (welfare state). Swaan o tom napsal i knihu ‚*In Care of the State. Health, Care, Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*' [Swaan 1988], která pro mě byla tehdy velmi důležitá a dodnes ji oceňuji, i když jsem později načetl o tématech, o nichž tato kniha pojednává, řadu stejně kvalitních publikací. Jeho kniha měla ale tu výhodu, že byla první, kterou jsem k tématům těchto otázek četl.

Profesora Keese Schuyta jsem naopak vyhledal programově, setkal jsem se s ním již za našich pobytů v Driebergenu. Zaujala mě jeho publikace z výzkumu, kterého se zúčastnil, o ‚kultuře nezaměstnaných'. Četl jsem ji ještě jako ‚*working paper*', knižně vyšla poprvé v roce 1993, poslední reedici znám z roku 2020 [Engbersen, Schuyt, Timmer and Waarden 2020].

Autoři studie odkryli na datech z výzkumu, že nezaměstnaní mají své životní strategie (což by nebyla zase tak neznámá věc), které lze chápat z hlediska jejich situace jako racionální, i když se mohou z hlediska majoritní populace jevit jako iracionální adaptace na anomickou situaci. A tyto strategie spojili se širšími typy kulturních vzorců (to již tak známá věc zase nebyla). Jako výkladového schématu k tomu použili pět rozdílných obecně platných typů individuálních adaptačních mechanismů na *anomickou situaci,* jak je popsal Karl R. Merton [1957]:[176] konformismus, inovativnost, ritualismus, únik a vzpouru. Jde o ukázku toho, jak může být obecná teorie nápomocná deskripci sociální reality (deduktivně se hledá, zda těmto teoretickým adaptačním mechanismům v reálném světě něco odpovídá), ale i její interpretaci – jakou může mít, již zmíněný vysvětlovací potenciál, vysvětlovací mohutnost.

176 Ztráta placené práce je ve společnosti, v níž je osou lidského života a odvíjí se z ní sociální pozice, sociální status, životní způsob, životní úroveň jedince i jeho rodiny … je pro každého jedince nepochybně klasickou anomickou situaci. *Jakožto napětí mezi kulturními cíli existujícími ve společnosti a šancemi těchto cílů dosáhnout* [Merton 1957].

Pro oba, tehdy již renomované profesory, jsem byl jen anonymním návštěvníkem (na semináři, i když se jednalo jen asi o 10 osob, spolu seděli lidé ze všech koutů světa), na kterého již zapomněli, ale tehdy mi laskavě věnovali svou pozornost. U Abrama Swaana jsem byl spíše jen posluchačem, Kees Schuyt sledoval, jak se vyvíjí můj text o nezaměstnanosti, který jsem v Amsterdamu psal a k mnohému v něm mě svými krátkými poznámkami inspiroval. Kontakt s nimi byl pro mě velmi důležitý a určil mou další profesní dráhu. Z Amsterdamu jsem si již přivezl draft svého habilitačního spisu zabývajícího se nezaměstnaností [Mareš 1994].

A nezaměstnanost byla prvním ze sociálních problémů, kterým jsem se zabýval. V prvních letech jsem zájem o ni sdílel s Ladislavem Rabušicem,[177] později – hlouběji a dlouhodoběji – s Tomášem Sirovátkou.[178] Spíše než trendy a struktura nezaměstnanosti na trhu práce nás zajímala životní situace (zejména dlouhodobě) nezaměstnaných a jejich strategie. Poprvé jsme se spolu zabývali problémem nezaměstnanosti a trhu práce v letech 1996-1998 v projektu ‚Sociální trendy', podporovaném Grantovou agenturou ČR, jehož řešitelem byl Petr Matějů [Mareš a Sirovátka 1998a; 1998b], ale pokračovali jsme ve společném zájmu o něj i v dalších letech.[179] Osobně jsem se k nezaměstnanosti vrátil ještě v roce 2007 spolu s naším absolventem (dnes profesorem), působícím tehdy již na katedře, Tomášem Katrňákem [Katrňák a Mareš 2007]. Za zmínku snad stojí i to, že jsme v Brně již v roce 1991 (tedy ještě před mým pobytem v Amsterdamu) spolu s nizozemskými sociology uspořádali konferenci o nezaměstnanosti – první v České republice [Mareš a Možný (eds.) 1991], kde byla tehdy ještě neznámým jevem, ale účinným strašákem.

K mému zájmu o nezaměstnanost se později připojil zájem o chudobu. Vlastně se mně i Tomáši Sirovátkovi chudoba a nezaměstnanost vzájemně proplétaly, tak jako později se obě proplétaly s marginalizací a sociálním vyloučením a s jejich vlivem na integraci a sociální kohezi. Povšiml si toho i Jiří Večerník v internetové ‚*Sociologické encyklopedii*': „*Tomáš Sirovátka … spolu s Petrem Marešem a postupně s dalšími spolupracovníky v Brně založil silný proud empirického výzkumu na pomezí sociologie a sociální politiky*" [Večerník a Ryba].[180] Chudoba je současně reálným společenským fenoménem a sociálním statusem, ale i sociálním konstruktem a politickým konceptem a debata kolem ní není jen deskriptivní, ale i normativní. Jde o formu kulturní reprezentace stratifikace společnosti a v tomto diskursu se odehrává diskuse o její legitimitě. Společnost určuje hranice chudoby, a tím i kdo je a kdo není chudý, ale i rozsah oprávnění a zaopatření pro ty, kteří jsou ex definitio chudí, a tak předmětem solidarity (definuje se tak například nárok na sociální dávky). Také lidé reflektují své postavení a cítí se, či necítí být chudými, přičemž

177 1993–1994. Central European University Research Suppor Scheme: *Unemployment in the Czech Republic*.

178 2000–2002. Grantová agentura ČR: *Nezaměstnanost a sociální politika: Ochrana, pobídka, aktivita?*.

179 Například Mareš, Sirovátka a Vyhlídal [2003]; Mareš a Sirovátka [2004]; Sirovátka a Mareš [2009].

180 Mohu to doložit i na společných publikacích, viz například Mareš a Sirovátka [2005; 2006; 2008a; 2008b]; Sirovátka a Mareš [2006; 2009; 2011].

může být v případě konkrétních jedinců či rodin mezi objektivní a subjektivně pociťovanou chudobou rozpor. Konec konců, každá společenská vrstva má své (relativně či subjektivně) chudé, což věděl již Georg Simmel.

Také o chudobě pořádala brněnská katedra sociologie konferenci, jako první v České republice [Mareš (ed.) 1995a]. Nebyli jsme ovšem první, kteří na chudobu upozornili, nelze zde nevzpomenout zejména Miroslava Hiršla [například 1988] a Jiřího Večerníka [1991; 2015], kteří se jí zabývali již před námi. Pokud máme vůbec nějaké údaje o stavu chudoby v Čechách před rokem 1989, vděčíme za to téměř výlučně jim. Tehdy se ovšem nemluvilo o chudobě a o chudých, ale v komunistickém *newspeaku* eufemisticky jen o ‚osobách s omezenou možností spotřeby'. Ze systémového jevu tak režim učinil jev osobní. Mělo to svou logiku. „*Společnost, která své sebevědomí opírala o to, že ‚zrušila vykořisťovatelskou třídu vlastníků', nemohla připustit, že zůstali chudí. Bylo-li zrušeno bohatství jako sociální status, musela být jako sociální status zrušena i chudoba*" [Mareš a Možný 1995]. Pro legitimitu komunistického režimu bylo důležité, aby chudoba, pokud už existovala, nebyla ve společnosti vidět, nebo se o ní alespoň nemluvilo. V reálném socialismu tedy ‚*nebyli*' chudí, ale jen sociálně potřební. Což ovšem pro ně mělo neblahé důsledky, neboť ztratili svůj status, *oprávnění k zaopatření* (viz Amartya Sen [1981], vyloženo Dahrendorfem [1991]), spojené v sociálním státě s tímto statusem. O oprávněnosti jejich potřeb k zaopatření pak tedy nerozhodovaly zákony (neměli na ně *právo* a jejich uspokojování nebylo ani vymezeno, ani institucionalizováno), ale individuálně, ad hoc – neboli jen pro tento případ – byrokratický aparát státu (a strany). Pokud jim bylo nějaké zaopatření přiznáno (individuálně i kolektivně – důchodcům, rodičům malých dětí …), šlo z pohledu režimu o ‚dar strany a vlády' a tak to bylo veřejnosti i prezentováno.

Co může znamenat ztráta statusu pro chudé, ilustruje osud malostranského žebráka Ženíška v povídce Jana Nerudy ‚*Přivedla žebráka na mizinu*', zařazené do ‚*Malostranských povídek*' [Neruda 1987; první vydání 1878]. *Ženíšek přišel pomluvou o sociální status ‚žebráka', neboť prý vlastní ‚za Vltavou' tři domy.* A tak přišel též o – nikoliv sice zákonný, ale morální – nárok neboli ‚oprávnění' na ‚zaopatření', v jeho případě na almužnu. Lidé, kteří pomluvě uvěřili, mu ji odmítali dávat, neboť nebyl ‚*potřebným*' (byl majetným, vlastnil přece domy). Ztratil přitom i další z důležitých charakteristik, které ctila, ještě před vznikem ‚sociálního státu', lokální charita jako oprávnění k zaopatření [Swaan 1988]. Přestal být v očích malostranských měšťanů ‚*naším*' (těmi domy byl z jejich pohledu spojen se Starým Městem, ne s Menším Městem Pražským, kde almužnu žádal).[181] Viz Mareš a Možný [1995].

181 Co se týče středověké charakteristiky ‚*náš*', jako oprávnění k zaopatření, přetrvávala v Česku až do roku 1949 instituce domovského práva v obci, jenž se získávalo nejen, ale především narozením v ní. Velmi zjednodušeně řečeno, spočívalo v právu na pobyt v obci a v právu žádat obec o pomoc v chudobě (a povinnosti obce mu ji poskytnout). Dnes je tato instituce nahrazena jinou institucí, státní příslušností (odpovědnost je přenesena z obce na stát).

Debata kolem chudoby není deskriptivní, ale normativní. Chudoba je mimo jiné i politickým konceptem, sociálním konstruktem s výraznými politickými a normativními konotacemi. Jako takový je nejen popisem určitého stavu, ale implikuje i typ jednání směřující k jeho změně [Alcock 1993]. A to je dáno směsicí utilitárních (například zachování sociálního smíru), mravních (podpora strádajících) a ideologických (snaha o rovnost) důvodů. Míra společenské intervence (rozsah oprávněných i rozsah jim poskytovaných zaopatření) je vyjádřena například v definicích životního minima (odvolávajícího se na definici absolutní chudoby – cílem podpory je udržet život, bránit fyzické smrti a umožnit restart) a sociálního minima (odvolávajícího se na definici relativní chudoby – cílem podpory je udržet určitý životní standard, bránit sociálnímu vyloučení jako sociální smrti).

Téma chudoby se v různých podobách prolínalo mou výzkumnou činností po celou dobu mé akademické dráhy jak na fakultě, tak i na Ústavu práce a sociálních věcí. Jako první v mé pracovní kariéře byl s tímto tématem spojen výzkumný projekt *The Institutionalization of Poverty in Czech Society* (1993–1995).[182] Popis, empirická evidence a analýza stavu chudoby před rokem 1989 a po něm, zjištění, jak se změnil její rozsah, charakter a obsah, jak docházelo po roce 1989 k její transformaci ze sféry rodinného životního cyklu a struktury rodin (což bylo typické pro reálný socialismus) do sféry pozice jedinců na trhu práce a v sociální stratifikaci. Později šlo ve výzkumných projektech i o otázky ekologizace chudoby a o formování kultury chudoby[183] [Lewis 1966a; 1966b]. Pozornost byla věnována i pohledu veřejnosti na chudobu a reakci státní sociální politiky na její existenci [Mareš a Možný 1995b]. Výsledky výzkumného projektu se dostaly i na evropskou sociologickou scénu [Mareš a Možný 1995a], konkrétně jsem o nich svou tehdejší topornou angličtinou (v těch letech nám to ještě procházelo) referoval na konferenci uspořádané *University of Essex* ve starobylém Colchesteru na východním pobřeží Velké Británie. Chudoba, její definice, měření a monitorování byly obsahem mojí monografie ‚*Sociologie nerovnosti a chudoby*' [1999] a dále jsem toto téma rozvíjel na půdě Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí [Mareš 2004c],[184] a to v různých tematických variacích.

Od zájmu o chudobu byl jen krůček k zájmu o sociální exkluzi a sociální inkluzi. Což jsem konkretizoval například ve výzkumu ‚*Sociální exkluze a sociální inkluze v české společnosti*' (2003–2005) podporovaném Grantovou agenturou ČR.[185] A mimo jiné šlo i o formy územní exkluze. S tím pak souvisela i moje dílčí účast, spolu s Tomášem Sirovátkou, v rozsáhlém výzkumu ‚*Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti*' (2004–2008)

182 Nadace Social Transformation Advanced Research Trust Prague and Vienna a Grantová agentura ČR (403/93/0784 a 403/93/0788), viz např. Mareš a Možný [1995a, 1995b, 1995c].

183 I když se v českém prostředí tento překlad konceptu ‚*culture of poverty*' stal převládajícím, osobně bych, s přihlédnutím k tomu, jak čeština se slovem chudoba zachází (chudoba zde cti netratí), raději používal překladu ‚*kultura bídy*'.

184 Viz například [Sirovátka, Mareš, Večerník a Zelený 2002; Mareš 2004c].

185 K těmto tématům jen namátkou: Mareš [2000; 2006; 2007]. V mnoha případech společně s Tomášem Sirovátkou. Jen namátkou: Mareš a Sirovátka [2006; 2008a; 2008b], respektive Sirovátka a Mareš [2006; 2009].

vedeném profesorem Jiřím Musilem (za účasti Sociologického ústavu, Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy a naší fakulty). V průběhu řešení projektu se mi vynořily otázky, které se mi zdají v dnešní době velmi aktuální. Na jedné straně otázka: *Jak jsou/mohou být jedinci integrováni do většího sociálního celku (sociálního řádu), aniž by přišli o svá práva na sebeurčení a o svou autonomii, která je ve funkcionálně diferencované společnosti nezbytnou podmínkou této integrace?* A na druhé straně i otázka: *Co z těchto práv a autonomie jim společnost může (při jejich inkluzi) ponechat, aniž to ohrozí její vlastní celkovou integraci a sociální kohezi (jak může jako celek udržet identitu a autonomii, je-li složena z partikulárních autonomních prvků)?*

Po Ivu Možném, Miloslavu Petruskovi a Pavlu Machoninovi jsem se zde dostal do kontaktu (bohužel příliš pozdě) s další výraznou osobností české sociologie 20. století, s Jiřím Musilem. Seznámili jsme se zejména díky tomu, že jsme se hned na prvním pracovním setkání týmů v rekreačním zařízení v jedné obci srazili v šest hodin ráno před budovou a vyjasnili si, že tak časné probuzení je u nás obou motivováno zvědavostí na sociální prostor této obce.[186] Při dalších týmových setkáních jsme se již na ranní procházky domlouvali a o mnohém jsem se při nich od svého o generaci (či spíše o dvě generace) staršího kolegy poučil. Zpětně si na základě zkušenosti z tohoto výzkumu uvědomuji, že jednou z chyb našeho období byla, i když ‚objektivními' okolnostmi do značné míry podmíněná, nedostatečná komunikace a spolupráce mezi jednotlivými sociologickými pracovišti i jednotlivci v širších sítích. To se začíná (snad) měnit teprve s novou dorůstající generací.

Moje pozornost se soustřeďovala i na to, jak se chudoba a sociální exkluze promítají do sociální diferenciace území. Obecně šlo o residenční segregaci, relativní prostorové oddělování určitých skupin obyvatelstva od zbytku společnosti bez ohledu na to, zda je nedobrovolné nebo dobrovolné. Jednalo se o několik procesů. *Socioekonomický distanční proces* na základě různosti profese, příjmu, majetku, prestiže. Většinou jde o nedobrovolná *ghetta* chudých, ale i dobrovolné tzv. *gated community* bohatých, které se někdy obejdou i bez ostnatého drátu a ozbrojených strážců, ba i sousedských zdí („*o izolaci se postarají ceny domů*" [Bauman 2019:112]); *etnický, kulturní a religiózní distanční proces,* většinou dobrovolné *enklávy*, neaspirující na integraci

186 Nemohu si alespoň v poznámce odpustit demonstraci své fascinace přeměny ‚space' (abstraktní, bez vztahu k lidským bytostem, pro něž nemá žádnou hodnotu ani význam) v ‚place' (obsahující reference o vztahu lidí k určité části prostoru, o jejich hodnotách, touhách, obavách či zkušenostech s tímto prostorem spojených, tedy nesoucí určitý obsah a význam). Hovoříme-li o ‚place', místech, hovoříme vlastně o kulturní krajině - vzpomeňme jen barokní krajinu, reprezentovanou výrazně Kuksem nebo vídeňskou Ringstrasse, jejíž „*výstavba se sice řídila funkční účelností, ale byla i kulturní sebeprojekcí rakouského měšťanského liberalismu*" [Schorske 2000, str. 47] a jejímiž hlavními skvosty jsou veřejné budovy reprezentující hlavní hodnoty liberalismu, tedy právo, kulturu (opera, muzea a divadlo), parlamentní vládu (říšská rada), samosprávu (radnice) a vzdělání (univerzita; ta přibyla nejpozději, František Josef I. prý nemohl zapomenout na vystoupení vídeňských studentů v revolučním roce 1848).

do většinové společnosti a opírající se o sdílený kulturní kapitál); nebo o *distanční proces probíhající na základě vyhraněného životního stylu* (v době mého mládí takovými byly například komunity hippies, později různé squatty).[187]

Přitom všem se mi jasně ukazovalo, že sociální problémy jsou vzájemně spojeny předivem vztahů do komplexní a dynamické sítě. Řešení jednoho problému může vyvolat jiné problémy (řetězení sociálních problémů). To vše je příčinou toho, že výsledkem jejich řešení může být pro jedince zvýšení jejich šancí, stejně tak jako jejich zablokování (proto je/není jejich řešení, nebo způsob řešení dán i zájmy individuálních a kolektivních aktérů). Pokud nevezmeme v potaz rozsáhlé propojení jednání mnoha osob a institucí a komplexní charakter sociálních institucí, stejně jako vysokou pravděpodobnost nezamýšlených důsledků jakéhokoliv sociálního jednání, vystavujeme se nezanedbatelnému riziku nezdaru a vysokým ztrátám: ekonomickým i sociálním.

Nešlo nám ale jen o konkrétní sociální problémy, jakými byly nezaměstnanost, chudoba a sociální vyloučení, na které se soustředila moje pozornost, ale i o jejich obecnější podobu. Mám na mysli anomii, jež se stala předmětem mého zájmu a zájmu kolegy Rabušice koncem devadesátých let [Rabušic a Mareš 1996]. Vlastně to byl jeho nápad, použít konceptu anomie, jak ho použil Èmile Durkheim, pro popis sociální situace, v níž dochází k rozkladu a zhroucení stabilizovaného normativního řádu společnosti, založeného na neměnných a do té doby nezpochybňovaných a sdílených jistotách. Pro níž není nic charakterističtějšího než trvalý pocit strachu a ohrožení a v níž ztráta smyslu a cíle konání může vést až k aktu sebevraždy, pojmenované Èmilem Durkheimem v jeho typologii sebevražedného chování jako sebevraždy anomické [Durkheim 1966]. Podobně, jen s přenesením významu ze situace, v níž se aktéři ocitají, na jejich schopnost adaptace v této situaci, chápal anomii, stav absence norem (*normlessness*) ve společnosti Robert K. Merton. Podle něho je anomie výsledkem „*zlomu v kulturních strukturách, který se objevuje obzvláště tehdy, když dochází k akutnímu nesouladu mezi kulturními normami a cíli na straně jedné a sociálně strukturovanou kapacitou členů skupiny jednat v souhlase s nimi na straně druhé*“ [Merton 1957:162]. Nám však šlo o anomii jako životní pocit individuí, tak jak ho použil Leo Srole [1956], který „*konceptualizoval anomii jako kontinuum určitého psychického stavu, psychické izolace nebo též sociální malitengrace, v němž na jednom jeho pólu má jedinec pocit sounáležitosti s jinými, na pólu opačném pocit vzdálenosti od jiných, pocit odcizení*“ [Rabušic a Mareš 1996]. Cílem našeho výzkumu bylo zjistit, jak je pocit anomie v české společnosti rozšířen, zda je vázán na určité sociální prostředí (sociální charakteristiky

187 Jako každé analytické členění reality je i toto pro popis reálných subjektů či objektů jen orientační a vymezené kategorie se často i prolínají. Například ghetta mohou být založena jak na sociálních, tak i na etnických charakteristikách svých obyvatel, kteří také mohou být izolovaní a chudí zároveň.

jedinců) a jak ovlivňuje některé důležité postoje a jednání.[188] Po pravdě řečeno, nečekali jsme, jakou vysvětlovací potenci může mít i v dnešní společnosti tento koncept, zrozený v bouři nastupující modernity, která způsobila roztrhání starého sociálního tkaniva [Polanyi 2006:39]. Ulrich Beck [2007:40] psal v této souvislosti o propouštění lidí ze stavovských a nábožensko-transcendentálních jistot do nejistého světa průmyslové společnosti. A připomínal, že v dnešní pozdní fázi modernity podobně dochází k jejich propouštění z průmyslové společnosti do turbulencí světové rizikové společnosti. Obávám se, že co se týče anomie, ani dnes nejsme za vodou.

Mám-li zpětně reflektovat sociální problémy, které se staly předmětem našeho výzkumného zájmu, pak musím dát za pravdu Jiřímu Musilovi [2002], že „*z myšlenkového hlediska dominance některých témat z minulosti vedla k opomíjení nových a velmi významných problematik, které se již zřetelně hlásily o slovo*". Měl na mysli zejména „*otázky národní identity, nacionalismus a jeho výklad, postavení národních států v soudobých procesech integrace, role médií v demokratických společnostech, proměny práce v soudobých rizikových společnostech, role vzdělání a nepochybně také otázky proměn hodnotových orientací, otázky tradic a obecně kultury v sociálněantropologickém smyslu*".

V této souvislosti se mi vybavuje poznámka Umberta Eca, že „*naše opovážlivá dlouhověkost nám nesmí zakrývat skutečnost, že svět poznání prochází neustálou revolucí a že jsme mu v nezbytně omezeném časovém úseku dokázali porozumět jen zčásti*" [Carrière a Eco 2010:40]. Nebylo ale ani v mých silách, ani v silách katedry celý vějíř problémů pokrýt a museli jsme volit, na které soustředíme svoji pozornost. Osobně spíše lituji, že jsme se nepokusili o komplexní a shrnující analýzu vývoje společnosti. Ostatně ani Musilův výčet ‚nových problémů' není zdaleka vyčerpávající. Objevovaly se a objevují se postupně, ať již jako tušené, nebo netušené a mohou nabývat i podoby společenských krizí. Některé jsme na katedře ve svých výzkumech ještě zachytili, například změny, kterými koncem minulého století procházela institucionalizace intimního soužití, kdy klasické rodině modernity začaly konkurovat jeho jiné formy (vše jsme se snažili vnímat v kontextu širších otázek reprodukce společnosti). Jiné, jako migrace a integrace migrantů, se dostaly do zorného pole těch, kdo naši generaci na katedře nahrazují. Ale i ‚staré problémy' jsou stále hodny pozornosti, neboť ze společnosti nezmizely. Jen mutují a mění se jejich příčiny, podoba i strategie, jimiž se s nimi společnost a jednotliví aktéři vyrovnávají. Mnohé z nových problémů staré problémy oživují, a i ony souvisejí se starými problémy sociální stratifikace a mohou být zkoumány v jejím kontextu.

Například tzv. prekariát [Standing 2018] jako produkt prekarizace práce neboli ztráta jistot spojených tradičně s účastí a postavením člověka na trhu práce daná změnami povahy a struktury

188 S konceptem anomie se váží i sociální problémy spojené se sociální exkluzí a dezintegrací, které byly předmětem našeho zájmu až do mého odchodu z katedry.

tohoto trhu. Jedná se zejména o nejistotu trvání zaměstnaneckého poměru a jeho nejasnou povahu, nízký příjem, nedostatečnou ochranu zaměstnaneckých práv. Ostatně, byli to Tomáš Katrňák a Tomáš Doseděl, oba absolventi našeho studijního programu (první z nich v době, kdy vzniká tento text profesor a vedoucí katedry a druhý odborný asistent na ní), kdo se pokusili analýzou dat z výběrového šetření *European Union Labor Force Survey* identifikovat rozsah tohoto fenoménu v zemích Evropské unie a tedy i u nás [Katrňák a Doseděl 2017].

Cui bono

„Problémy jsou vždy teoretické, a to i problémy praktické."
Popper Karl. R. 1995b. *Hľadanie lepšieho sveta*. Bratislava: Archa, str. 130.

„Ptát se člověka, zda činí empirické pozorování, nebo potvrzuje svoji loajalitu k hierarchii a struktuře vlastní společnosti, dává smysl."
Gellner Ernest. 2001. *Pluh, meč a kniha*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, str. 37.

Jak jsem se zabýval sociálními problémy, uvědomoval jsem si, že se přitom pohybuji na jakési pomyslné hraně, neboť poznávání sociálních problémů společenských systémů má pro jejich aktéry, individuální i kolektivní, mocné i bezmocné, určitou cenu. Jak pro jejich jednání, tak i pro legitimizaci tohoto jednání. Podle Michela Foucaulta je každá forma znalosti, a tedy i znalost problému a o problému, vždy také formou společenské moci. Nejen „*být či nebýt*", ale i „*znát či neznat*", toť otázka. Zde se vlastně dotýkáme úlohy sociologie ve společnosti, ale i osobního dilematu jejích protagonistů, což obojí řešil již Max Weber na počátku dvacátého století ve své stati „*Objektivita sociálněvědního a sociálněpolitického poznání*" [Weber 2009:7–63]. V literatuře se objevují mnohá možná řešení tohoto dilematu. Počínaje řešením Maxe Webera (1864–1920) *nezkoumat to, co má být, ale to, co je a zajistit hodnotovou neutralitu oddělením rolí vědce a občana*. Nebo, jak později navrhoval Karl Mannheim (1893–1947), *reflektovat své postavení v sociální struktuře a to, jak ovlivňuje mé poznání*. Popřípadě *zabudovat přímo své hodnoty do poznání*, jak je tomu již u Karla Marxe (1818–1883) a pak i u jeho následovníků, feminismu či public sociology (Michael Burawoy). Co k tomu dodat z vlastního hlediska a z vlastní zkušenosti? Snad jen parafrázovat slova Petera Bergera, blízká nejspíše stanovisku Maxe Webera, že „*praktická aplikace výsledků sociologie je morálně ospravedlněna jejich příspěvkem k budování humánnější společnosti, ale analytické úsilí sociologie by samozřejmě mělo být hodnotově nezatížené*" [Berger 2012:63]. Nebo jinak řečeno, při volbě zkoumaného problému (co je třeba poznat) se mohu chovat jako občan angažovaně, ale zkoumat ho musím jako sociolog nestranně, podobně, jak by to řešil Max Weber – od koncipování a realizace výzkumu až po interpretaci jeho výsledků – padni, komu padni. Možná, že je zde užitečné rozlišit také sociální (praktické) a sociologické (teoretické) problémy. První se týkají společnosti bezprostředně, Jejich řešení představuje „změnu ve společnosti", odstranění nežádoucího stavu nebo vývoje společnosti, nežádoucího jednání, či nežádoucích sociálních vztahů. Druhé se společnosti týkají zprostředkovaně, primárně se týkají sociologie jako vědy, při jejich řešení jde o odstranění mezery v poznání společnosti, jejíž vyřešení samozřejmě může, ale nemusí být (okamžitě) pro změnu ve společnosti využito.

Sociální problém může být cokoliv, co se jeví jako odchylka od jisté normy, co ohrožuje fungování, stabilitu, nebo dokonce existenci sociálního systému, co oslabuje soudržnost a solidaritu etc. Je to problém pro společnost nebo pro její členy, který má

mnoho podob, jako jsou například, řazeno podle klesající míry obecnosti, anomie, chudoba, nezaměstnanost, sociální exkluze, ale i rasismus, krize důvěry, rozvodovost, kriminalita, klesající porodnost, zvyšující se počet matek samoživitelek a nepřeberné množství dalších… Problém představuje pro toho, kdo ho definuje, jistou hrozbu, ať již objektivně existující, nebo jen subjektivně pociťovanou, nebo dokonce jen utilitárně sugerovanou, doléhající na společnost zvenku, nebo existující uvnitř dané společnosti. Příkladem je dnes v Evropě rostoucí imigrace a integrace imigrantů. V zájmu dané společnosti (zde je háček – kdo tento zájem definuje a reprezentuje) je nutné tuto hrozbu odstranit. *Sociologický problém je problémem* teoretickým a *„jeho řešení spočívá v tom, aby se našlo vysvětlení určitého faktu nebo fenoménu"* [Popper 1995b:80]. A velmi zjednodušeně řečeno, přitom nejde *„ani tak o to, proč některé věci ‚jdou špatně'… ale především, jak celý systém funguje"* [Berger 2003:44]. A v námi diskutovaném vztahu sociálního a sociologického problému jde o poznání, jak daný sociální problém může fungování, ba i strukturu tohoto systému změnit. V případě chudoby například poznáním strategií chudých, dlouhodobě nezaměstnaných osob, obyvatel vyloučených lokalit … Jde o pochopení sociálních struktur, sociálních situací, důvodů, způsobů a strategií jednání, významů, které do nich lidé vkládají, hodnot, institucí a jejich legitimizace, sociálních vztahů etc. To, že řešení sociologického problému může být a často i je přínosem pro řešení sociálního problému, je jiná věc.[189]

Identifikace sociálního problému je dána směsicí náhodných, ideologických, pragmatických i osobních situací, ale i společenských tlaků a příležitostí. Petrusek [Sociologická encyklopedie] sociální problém jako *„sociální stav nebo situaci, o níž se určitá relevantní skupina lidí nebo sami zúčastnění domnívají, že vyžaduje řešení"*. To ovšem znamená, že identifikace toho, co je problém, je věcí aktérů a je podmíněna jejich sociálním postavením, zájmy či hodnotami.[190] Ne nadarmo již adeptům na sociologické vzdělání ve svém ‚*Pozvání do sociologie*' Peter Berger připomíná, že – zkrátím-li to a parafrázuji – *„co je problémem pro jeden sociální systém (kolektivitu, jedince), může být běžnou rutinou pro druhý systém (kolektivitu, jedince) a naopak"*. Nebo jinak formulováno, *„co je pro jeden systém (aktéry) řešením problému, může být pro jiný systém (jiné aktéry) naopak problémem"* [Berger 2003:44] a vice versa. Neboli také, *stejná situace může pro různé aktéry představovat různé problémy* (a představa různých aktérů

189 Jako ilustraci lze uvést konstatování Peta Alcocka, týkající se chudoby, jež byla předmětem mého výzkumného zájmu. Podle něj debata o chudobě není deskriptivní, ale normativní. Chudoba je mimo jiné i politickým konceptem, sociálním konstruktem s výraznými politickými a normativními konotacemi. Nejde v ní jen o popis určitého stavu, ale implikuje i typ jednání směřující k jeho změně. Konečným cílem většiny konceptualizací a následně měření chudoby je i určení hranice, pod níž je chudoba již nepřijatelná, a nutí společnost, aby na osud osob, které se pod její úrovni ocitnou, v rámci své sociální politiky reagovala [Alcock 1993].

190 Charles Wright Mills oprávněně konstatuje, že *„odhalovat praktické problémy znamená provádět hodnocení … žádný závažný veřejný problém nelze správně formulovat, nejsou-li definovány s ním související hodnoty a zjevné příznaky jejich ohrožení"* [Mills 2002:100 a 141].

o jejich řešení může být rozdílná), neboť hodnoty a zájmy aktérů, kteří se ocitají v téže situaci, mohou být i diametrálně odlišné. Doufám, že se v tom ještě vyznáte.

Jelikož vědecký výzkum dnes v podstatné míře žije z grantů, pak do určité míry o tom, co je považováno za problém, a co má tedy být zkoumáno, rozhoduje ten, kdo rozděluje peníze, z nichž věda žije. A tak jsme v pokušení přijmout sociální problémy, jak je identifikují a definují zadavatelé (většinou držitelé moci – ať již legitimní nebo ne) a můžeme zapomínat na to, že „*úkolem sociologa, jaký by na sebe měl odpovědně vzít, není psát recepty*“ [Bauman 2006:18] pro výkonnou moc, ale ani pro její odpůrce. Přestože by asi řada aktivistů měla proti tomuto mému tvrzení námitky. Při oponentních posudcích disertací jsem měl někdy pocit, že na to jejich autoři či autorky občas zapomínají (nebo nečtou některé základní sociologické texty).

Příkladem může být projekt výzkumu vyloučených lokalit s proklamovaným cílem „*řešit problémy samospráv s nimi*“.[191] Ale jsou to pouze samosprávy, které mají s vyloučenými lokalitami problémy? Jako by se zapomínalo, že v lokalitách působí řada aktérů – včetně jejich obyvatel (problémy mají nejen samosprávy s obyvateli, ale i obyvatelé se samosprávami, ale hlavně se svým osudem). Samosprávy ani neziskovky v těchto lokalitách působící nejsou kongregacemi klonů sv. Františka. Mají vlastní hodnoty, definice situací, i své vlastní představy o cílech (které se nemusí shodovat s cíli jiných legitimních aktérů) a o strategiích, jak jich dosáhnout (které jiné aktéry mohou diskriminovat, omezovat či i jinak poškodit), stejně jako mají a sledují i své vlastní zájmy. A i ti, kdo chtějí *dobro,* občas způsobí i *zlo* (opět ty nezamýšlené důsledky). Úkolem sociologie zde není přispěchat v souboji zájmů na pomoc jednomu z aktérů, vypracovat samosprávám mocenskou strategii nebo návod, jak ji vůči obyvatelům lokality uplatnit, či jak její uplatnění legitimizovat. Ani naopak obyvatelům těchto lokalit radit, jak se tomu bránit a jak prosazovat vlastní zájmy. Jejím úkolem je vše popsat a vyložit jako výsledek individuálních i kolektivních strategií, uskutečňovaných v podmínkách určitého místa a času, a jejich (mnohdy nezamýšlených) důsledků, včetně případných konfliktů, k nimž to vede. Poznat nejen o jaké problémy z hlediska systému a jeho struktury jde, ale i jak je obě strany definují, a povahu konfliktů, které vyvolávají na obou stranách. A neopírat se přitom jen o mínění tzv. expertů, reprezentující pohled jen jedné ze stran. „*Objektivita při práci v sociální vědě vyžaduje neustálé úsilí přesně si uvědomovat vše, co souvisí s problémem*“ [Mills 2002:142].

Často a rádi na to vše zapomínají i ti, kdo zadávají a financují grantové projekty – podotýkám za peníze daňových poplatníků – a chtějí si jejich výsledky přivlastnit, mít na ně monopol, tajit je před veřejností, či politickými soupeři. Je to jistě silné pokušení, protože znalost fungování společnosti umožňuje ovlivňovat budoucnost. Ale též proto, jak jsme již vzpomínali Michela Foucaulta, že každá forma znalosti je současně i formou společenské moci. Podstatou moci je nejen vědět, co jiní neví, ale i to, že jiní neví,

191 I takový úkol může sociologie přijmout, ale je otázka, zda jde o vědu nebo o byznys, obojí má svá pravidla.

co ví její držitelé. Ne nadarmo Zygmunt Bauman konstatoval, že *„největší moc mají ty společenské síly, kterým se podaří zůstat pro jiné neznámé a tím zdrojem nejistoty, neboť hra s nejistotou je podstatou a základní taktikou boje o moc a vliv uvnitř každého strukturovaného celku“* [1999:46].

Koncem devadesátých let jsem přednášel, zastupuje Iva Možného, v Rotary klubu a vysvětloval jsem na výsledcích analýzy dat z reprezentativního výběrového šetření jeden z důvodů, proč v parlamentních volbách v roce 1998 *Česká strana sociálně demokratická získala většinu na úkor do té doby dominantní ODS*. Ve výzkumu nešlo o volební preference, ale o zjištění míry anomie v české společnosti a o její sociální geografii [Rabušic a Mareš 1996]. Jeden z přítomných členů klubu na mě v diskusi křičel, jak je možné, že jsme to vše věděli a neřekli to včas *ODS* a *Václavu Klausovi*, když nás přece platil! Tohle myšlení jde ovšem napříč celým spektrem politické sféry. Po letech jsme s kolegou Sirovátkou odmítli podepsat pracovní smlouvu na účast ve velkém výzkumném projektu s jistým ministerstvem, poskytujícím grant na jeho realizaci a vedeným tehdy *Českou stranou sociálně demokratickou*, protože ve smlouvě bylo výslovně uvedeno, že *zjištěné poznatky jsou majetkem ministerstva* (tedy politické strany, která ho v tom okamžiku ovládala) a že je *můžeme uveřejňovat jen se souhlasem tohoto ministerstva* (tedy této politické strany). Naštěstí byla tato klauzule po našem protestu z pracovních smluv vypuštěna a mohli jsme se tak na výzkumu podílet. Podotýkám, že za peníze daňových poplatníků.

Internacionalizace katedry

Někde v předchozím textu popisujícím stav a vývoj katedry sociologie po roce 1989 by měla být jistá dělící čára, ale je obtížné určit, kam ji v celistvém výkladu umístit jak z hlediska katedry, tak z hlediska mého profesního života. Koncem roku 2002 jsem po sedmi letech rezignoval na vedení katedry. Bylo to logické rozhodnutí, protože nastal čas, kdy katedra měla – a jako celek k tomu již byla zralá – překročit národní hranice a na katedře byli lidé, kteří k tomuto kroku byli způsobilejší než já. Katedru jsem tehdy předal Radimu Maradovi, který se po roce habilitoval a řídil katedru do roku 2011, aby ji pak v roce 2012 převzal Csaba Szaló, jenž ji vedl 6 let a v roce 2019 ji předal Tomáši Katrňákovi, který se habilitoval v roce 2009 spisem „*Spříznění volbou? Homogamie a heterogamie manželských párů v České republice*“ [2008] a v roce 2019 byl jmenován profesorem. Lze to považovat za generační zlom. Katedra se tak ocitla plně v rukou nové generace, v rukou našeho absolventa, který své studium začal po roce 1989. Ivo Možný již nežil, já jsem již 3 roky na katedře působil jen externě. Ze zakladatelského týmu na katedře dnes působí jen profesor Ladislav Rabušic.

Ale vraťme se zpět k internacionalizaci katedry. Začala vlastně postupně již v devadesátých letech a poměrně masivně se rozvinula v první dekádě 21. století. Brno jistě není pro zahraniční kolektivní partnery ani pro individuální zahraniční lektory tak atraktivní jako Praha, ale i tak se leccos podařilo. Zásluhu na tom mají zejména Radim Marada a Csaba Szaló nebo Ladislav Rabušic, ale i další. Katedra mimo jiné otevřela tři mezinárodní studijní programy a navázala například trvalou mnohostrannou spolupráci s *Yale University* v New Havenu v americkém státě Connecticut, která je členkou *Ivy League,* skupiny osmi prestižních soukromých univerzit na východním pobřeží Spojených států. Její lidé u nás učili a naši nejlepší studující a moji mladší kolegové dodnes jezdí na stáže do *Center for Cultural Sociology.* Za zmínku stojí, vedle celé řady aktivit a pořádání jednorázových mezinárodních konferencí (včetně těch s gescí ESA – European Sociological Association), katedrou od roku 2001 každoročně organizovaná mezinárodní konference *Conflict in Identities, Identities in Conflict,* zabývající se analytickou a interpretační sílou sociologického konceptu identity v souvislosti s různými fenomény (národnost, občanství, etnicita, sociální pohlaví, generace, sociální třída etc.). Důležitá byla spolupráce se *Slavonic School of Eastern European Studies* (SSEES) z *University of London*, jejíž studující k nám jezdili v podzimních semestrech na přednášky o postkomunistické transformaci ve střední Evropě. Londýnská univerzita po čase, když se jejím děkanem stal člověk s polským původem, kurs přesunula do Varšavy. Zda to byl či nebyl důvod k přesunu lze ovšem jen spekulovat. Konec konců, Varšava dnes vypadá jako Frankfurt nad Mohanem a Brno je proti ní jen provinčním městem. Lidé z naší katedry jezdili na přednášky jarní školy v *Inter University Centre* v Dubrovníku, které organizoval Bart von Steenbergen z univerzity v Utrechtu. Plodem toho byl načas i společný mezinárodní magisterský obor *European Governance*, střídavě vedený v Brně a v Utrechtu. Důležité bylo získání Evropského grantu

internacionalizace pro postdoktorské studium v roce 2013. Na katedře pomalu začínali učit lidé, kteří na ní neabsolvovali, a lidé, kteří na ni přicházeli z jiných zemí. Mimo jiné třeba Nadya Jaworsky (stále na katedře, habilitovaná)[192] a Werner Binder. Ale to jsou jen příklady důležitějších událostí. I když logicky postupovala internacionalizace katedry po menších krocích, každý rok na ní učili Fulbright profesoři ze Spojených států. Delší dobu (2008–2013) na katedře pobýval Ben Vail, který se zabýval environmentální sociologií. Součástí týmu katedry byl také Dominik Bartmanski, který nyní učí v Berlíně a stal se známou a hodně citovanou osobností kulturní sociologie.

192 Habilitační spis ‚*The Boundaries of Belonging: Symbolic Boundary Work Among Immigration Activists in the United States*' byl publikován nakladatelstvími *Palgrave Macmillan* a *Springer International Publishing*.

Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti a Institut populačních studií

„Lze rozlišit dva hlavní směry proměn společenských struktur: Změny struktur ke stále větší diferenciaci a integraci a změny probíhající ve směru přesně opačném (ke stále menší diferenciaci a integraci.“

Elias Norbert. 2006. *O procesu civilizace I. Sociogenetické a psychogenetické studie. Proměny chování světských horních vrstev na západě.* Praha: Argo, str. 12.

„Idea sociální inkluze se stala centrálním konceptem legitimizujícím sociální politiku v Evropě .... a sociální exkluze je chápána jako společenské zlo, neboť je nespravedlivá a narušuje sociální kohezi.“

Lister Ruth. 2003. „The Idea of Social Inclusion“. *Social Inclusion Research Conference*. Ottawa, 2003.

Nerad bych soustředil pozornost na své působení na katedře na úkor toho, co katedře přinesli mí kolegové a mé kolegyně, ale přece jen se musím na závěr obšírněji věnovat tomu, že v roce 2005 se mi podařilo získat v grantové soutěži od Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky výzkumný záměr *Reprodukce a integrace společnosti*, pro který jsem do soutěže o grant vypracoval projekt společně s kolegou Tomášem Sirovátkou. Díky tomu mohl být na katedře sociologie založen, a v období 2005–2011 existoval pod mým vedením, *Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti*. Jednalo se o snahu synergicky propojit konglomerát vzájemně souvisejících výzkumů sociální exkluze, inkluze a sociální koheze, trhu práce, rodiny, reprodukčních strategií a populačních procesů, sociálního státu a od nich odvozených institucí. Šlo o poznávání významných faktorů a mechanismů reprodukce a integrace společnosti, o vzájemné vztahy mezi sociální exkluzí a sociální inkluzí ve snaze dosáhnout jisté sociální koheze společnosti a o klíčové koncepty ‚otevřené společnosti‘ (sociální spravedlnost, legitimita nerovností, koheze, sociální práva, identita či aktivní občanství).[193] Tato charakteristika je sice výstižná, ale dosti vágní, nicméně rozsah zkoumaných témat byl relativně velký a shrnout je v krátkém konstatování není nijak jednoduché.[194]

V rámci institutu působilo pět autonomních výzkumných týmů, které se zabývaly vlastní tematikou, ale mezi nimiž při řešení konkrétních projektů docházelo podle potřeby často i k spolupráci. Pracovalo v nich 32 pracovníků (obvykle se ale jednalo asi o 20 celých úvazků) od profesorů, přes docenty a odborné asistenty až po studenty doktorského studia sociologie. Týmy byly tematicky zaměřené na: (1) Rodinu, reprodukční procesy a reprodukční potenciál rodiny – včetně i jejího potenciálu vnitřní solidarity, s přihlédnutím k otázkám stárnutí populace (vedoucí týmu Ivo Možný); (2) trh práce a jeho potenciál jakožto mechanismu sociální inkluze (vedoucí týmu Tomáš Sirovátka);

193 Viz Sirovátka (ed.) [2006] nebo Mareš a Hofírek (eds.) [2007], Sirovátka a Mareš [2006; 2008a; 2008b].

194 K působení institutu se váže 483 publikací, samozřejmě rozdílné kvality. Některé z výsledků byly publikovány i mimo Českou republiku. Například Mareš a Sirovátka [2005; 2006], Sirovátka and Mareš [2009 a 2011], ale i další.

(3) sociální reprodukci a procesy marginalizace či sociálního vyloučení ohrožující sociální kohezi a aktivní občanství (vedoucí týmu Petr Mareš); (4) generační identitu, identitu marginalizovaných a na imigraci a integraci imigrantů (vedoucí týmu Radim Marada). V závěru existence institutu byl do něj zahrnut i (5) panel domácností pod vedením Tomáše Katrňáka. Jednotlivé výzkumné týmy byly vedeny habilitovanými osobami a sestaveny byly z odborných asistentů a mladých studujících doktorského studia, jimž tak byla dána šance pracovat v týmech pod vedením zkušenějších výzkumníků. Bylo to poněkud složité, protože týmová práce není v sociálních vědách zase tak samozřejmá, jako je tomu například ve vědách přírodních či technických. Důležité bylo, že se tak institut stal i školicím pracovištěm doktorských programů nejen sociologie, ale i sociální politiky. Musím ovšem přiznat, že si zařazení studujících doktorského studia do výzkumných týmů vynutil i fakt, že v té době poptávka po kvalifikovaných silách stále ještě převyšovala wnabídku. A tak k zařazení studujících doktorský program do týmů docházelo na základě dvojí motivace. I tak to bylo ovšem k prospěchu obou, jak institutu, tak i těchto studentů.

Po vyčerpání grantu byl samozřejmě tento institut rozpuštěn, ale byl nahrazen Institutem populačních studií, který pak vedl deset let kolega Ladislav Rabušic. Ten bych ale již asi popisovat neměl, je to záležitost kolegy Rabušice, ale bez zmínky o něm by moje vyprávění přece jen nebylo kompletní. Po dobu své existence v letech 2010-2020 se snažil o „*organické propojování poznatků sociologie, demografie, sociální politiky, ekonomie a politologie a jejich aplikace na populační události a procesy*". Odvedla se zde kvalitní práce na celé řadě výzkumných projektů. Zejména se jednalo o sledování proměn hodnotových struktur (European Values Study); zkoumání proměn reprodukčního chování se všemi jeho efekty, výzkum populačního stárnutí a jeho vlivu na další vývoj společnosti, výzkum zahraniční migrace a jejího vlivu na trh práce a na potenciální proměny české identity, zkoumání – především v perspektivě sociologické a antropologické – různých stránek lidské sexuality jakožto jedné z fundamentálních aktivit lidského druhu a o studium souvislostí mezi demografickými a stratifikačními procesy (citováno).

Epilog, odcházení

„K přítomnosti a minulosti je třeba připojit ještě třetí dimenzi, budoucnost. Tento systém trojího časového zacílení pronikavě vyjádřil svatý Augustin, když vyslovil myšlenku, že sice žijeme jen v přítomnosti, ale tato přítomnost má více dimenzí, a to ‚přítomnost věcí minulých, přítomnost věcí přítomných a přítomnost věcí budoucích'."

Goff Jacques Le. 2007. *Paměť a dějiny*. Praha: Argo, str. 22 (1988. *Histoire et mémoire*).

„Jako sociolog se již dávno trápím myšlenkou, že kdesi od poloviny našeho století vstupujeme do světa, který se z mnoha podstatných hledisek liší od světa našich dědů a otců – a liší se do té míry, že tradiční způsoby, jak mu „dát smysl", jež vypracovaly sociální vědy a jež byly tvarovány v souladu s moderní ambicí dosáhnout harmonické, koherentní, konzistentní společnosti, jež je podřízena univerzálním hodnotám a založena v rozumu společném celému lidskému rodu, tedy tyto způsoby umožňují této společnosti rozumět jen málo, a ještě méně vyznat se v ní a už vůbec nepomáhají člověku, který se má a musí v tomto změněném světě pohybovat."

Bauman Zygmunt. 1997. „Deset otázek profesoru Zygmuntu Baumanovi". *Sociologický časopis*, 33(2):203–216.

Každá přítomnost bude později minulostí („*As the present now will later be past*"). Neboť každý příběh logicky nejen někdy/někde/nějak začíná, ale také někdy/někde/nějak končí. Jednodušeji a česky řečeno: „*Nic netrvá věčně…*", jak zní známé rčení, parafrázované Jiřím Suchým v jedné jeho známé písni. Toto platilo dokonce i když šlo o čas cyklický předmoderní doby, natož když jde o lineární čas modernity. Čas běží (a „*jak čas běží, přestávám být svěží* …") neúprosně, jak to zmiňuje Jiří Suchý v jiné své písni. Parafráze věty z textu písně Boba Dylana „*The Times They Are a – Changin*' …" ze stejnojmenného alba vydaného v roce 1964 a odvolávky na texty Jiřího Suchého z téže doby mají podtrhnout generační charakter mého vyprávění.[195] V mém textu lze ostatně na různé tvary slova generace narazit často. Jde vlastně o koncept sociologii vlastní již proto, že jde o *kategorii*, a jak jsem již poznamenal na začátku, pro sociologii je charakteristické to, že většinou v kategoriích i o kategoriích uvažuje. Mimochodem problémy spojenými s konceptem generace se na katedře systematicky zabýval kolega Radim Marada [2007] a svým způsobem přes kolektivní paměť i Csaba Szaló.

Ve veřejném diskursu toto slovo nabylo na významu po I. světové válce a ‚díky' ní. V sociálních vědách ho tehdy, jak jsem to já vnímal, etablovali zejména Karl Mannheim (1893–1947) a José Ortega y Gasset (1883–1955). Pro Mannheima jsou generace charakterizovány sdílenou historickou a sociální zkušeností. Generace a distance mezi generacemi jsou tedy fenoménem

195 Poštěstilo se mi jim naslouchat ještě na střední škole, tedy na začátku mé životní dráhy. Kdosi napsal, že Dylanovy písně definovaly tehdejší dobu a myslím, že tomu tak skutečně bylo. K Nobelově ceně za literaturu ovšem musel ještě urazit hodně dlouhou cestu.

společenského vývoje [Mannheim 1952].[196] Z jiného úhlu pohledu, podle Ortegy y Gasset, je generace „*dynamický kompromis mezi masou a jedincem … Jedni i druzí jsou lidé své doby a ať se liší sebevíce, ještě více jsou si podobni*“ [Ortega y Gasset 1969:8]. A Bauman jakoby dodává, že když hovoříme o generacích, „*zavíráme dočasně oči před množstvím charakteristik, díky nimž jsou jednotliví příslušníci dané kategorie (národy, třídy, pohlaví, generace …) jedinečnými a neopakovatelnými entitami … a zaměřujeme se místo toho na rysy, které jsou společné všem, nebo alespoň většině jejich příslušníků*“ [Bauman 2019:65]. I když každá generace může být a skutečně také je vnitřně sociálně, politicky či kulturně diferencovaná (hodnoty, názory a vzorce chování nejsou uvnitř ani v jednotlivých generacích distribuovány náhodně), jsou si její příslušníci podobní přinejmenším tím, že bývají „*vášnivě zaujati stejným sporem, i kdyby přitom stáli na opačných pozicích*“ [Bloch 1967:155]. Někteří autoři chápou generaci také jako abstraktní místo kolektivní paměti. *Materiální svým demografickým obsahem; hypoteticky funkční, neboť zajišťuje krystalizaci vzpomínky a současně její přenos; symbolická ex definitione, protože určitou událostí či zkušeností, prožitou několika jednotlivci, charakterizuje většinu, která stála stranou* [Nora 2010:56]. Jak vymezit hranice mezi generacemi? Většinou se tak děje událostmi, ovlivňujícími významně socializaci a životní zkušenosti příslušníků určité generace na rozdíl od těch, kdo se narodili dříve nebo později a jejich socializace či životní zkušenosti byly odlišné.[197] Proto se mezigenerační hranice jednotlivých populací nemusí shodovat, ale i časově shodně vymezené generace (třeba v různých zemích nebo kulturách) se mohou lišit způsoby své socializace či životních zkušeností, a tedy i generačním vědomím. Jako v případě tzv. generace roku 1968 ve Francii a tehdejším Československu. Stačí si přečíst mnohé memoáry z této doby.

A k té rekapitulaci mého vyprávění. Mám-li se za tím, co jsem v sociologií a se sociologií prožil, ohlédnout, musím konstatovat, že její vývoj v Československu byl ovlivňován za mého života spíše místními historickými okolnostmi a událostmi, než že by se vyvíjela v úzké symbióze s evropskou či světovou sociologií. Snad i proto po roce 1989 překonávala a dosud ještě překonává svůj poněkud provinciální charakter jen pomalu a obtížně. Moje generace se přitom po roce 1989, ve kterém jsme s velkými očekáváními opouštěli jednoduchý svět nehybnosti reálného socialismu, adaptovala na svět, v němž jsme se ocitli, poněkud klopotně. Vystihl to Roger Scruton [2021:185] slovy: „*Všichni byli totálně dezorientovaní. Měli radost z pádu komunistického režimu, ale vůbec nevěděli, kam směřují.*“ Netušili jsme, že mnohá z našich očekávání se nakonec nenaplní a naplnit ani nemohou již proto, že to byla očekávání různorodá. Nebylo to možné ale i proto, že se naše očekávání, jak na to upozornil hned po rozpadu komunistických režimů roku 1989 Ralf Dahrendorf [1991 nebo in Żakowski 2004] v mnohém

196 Původně publikováno v roce 1928.

197 Například kohorty socializované: v době první Československé republiky; za okupace 1939–1945; v době stalinského režimu 50. let; v období uvolnění v 60. letech; v průběhu normalizace 80. let; po roce 1989.

týkala světa, který kolem nás v té době již přestával existovat.[198] Pokud vůbec kdy v podobě, kterou jsme si v roce 1989 představovali, existoval.

Svět, do kterého jsme po rozpadu komunistické moci vstoupili, se ukázal být z makrostrukturálního i mikrostrukturálního pohledu každodennosti komplexnější,[199] dynamičtější a méně předvídatelný, než jsme si mohli představit, a jeho vývoj nás v mnohém zaskočil. Včetně toho, že v tomto světě také „… *co se dnes zdá jisté a správné, to se zítra může jevit jako marné, blouznivé nebo jako politováníhodné pochybení*" [Bauman 2019:10]. Popřípadě, jak přidávám, dokonce *zavrženíhodné, ba i zločinné* (nejen v činech, ale i v myšlení). Mnohé, co nám dnes komplikuje život a vzbuzuje naše rozpaky, jsme si ovšem také do nynějšího pohyblivého světa přinesli ze svého nehybného světa minulosti. I tak je ale tento svět daleko svobodnější a zajímavější než ten, který jsme v roce 1989 snad definitivně opustili. Zajímavější z úst sociologa sice zní poněkud cynicky, protože co je pro sociologii zajímavé, bývá pro příslušníky určitých segmentů populace velmi často problémem, komplikujícím jejich každodennost. Ale skutečně zajímavější tento svět je, i když jeho rozmanitost a dynamičnost znejišťuje jeho poznávání a vzbuzuje otázku: Jak to s ním je?

„*Zde je svět ještě v pořádku!*" – ujišťuje nás při nákupu v prodejnách velkého obchodního řetězce opakované hlášení pro zákazníky, snažící se využít naši tichou touhu po ‚světě jistoty a řádu'. Jiný řetězec přitvrzuje a z amplionu v jeho prodejnách slyšíme „*zde nakupuji, zde jsem člověkem*". Uznávám, že je to chytře vymyšleno a chápu jejich snahu, opravdu je ale tento svět, *světem, který je v pořádku* a má nám tedy poskytovat jistoty? A potvrzuji to, že *jsem člověkem tím, že nakupuji*? Jak se nás o tom usilovně a opakovaně snaží hlasy znějící z reproduktorů přesvědčit? V každém případě je to svět, který se naší generaci radikálně změnil před očima. Dochází v něm k rozkladu námi zažitých sociálních struktur a institucí nebo ke změně jejich obsahu, funkcí i legitimizací – klasickým příkladem je to, co se dříve bezvýhradně nazývalo rodinou a Ulrich Beck to označil spolu se společenskou třídou, politickými stranami či sousedstvím za zombie instituci. Instituci, která sice stále přetrvává a reprodukuje se, ale již není schopna řešit ani aktuální společenské problémy, ani problémy jedinců a je nahrazována jinými formami soužití [Beck 2000; 2002]. Vynořují se netušené nové sociální problémy a i ty, které utvářely náš minulý svět, pokud nezmizely, nabývají novou netušenou formu, v níž i dnes přetrvávají. A nové sociální problémy s sebou často nesou nové problémy sociologické nebo zpochybňují dosažené poznání starých sociologických problémů.

---

198 Tvrdil, že se *„za posledních třicet let evropská demokracie změnila k nepoznání, i když na první pohled všechno vypadá stejně"* [Dahrendorf 2004:37].

199 Jak pro sociální vědy v české kotlině, tak i pro řadu jejích obyvatel. Vzpomínám si na stížnost ‚prosté' ženy z filmu o nezaměstnanosti, natočeném někdy na počátku devadesátých let (tuším, že to byl film ‚*Bez místa*' *z roku 1992, zachycující rozhovory s nezaměstnanými*): *„Co je to za svět, kde máslo stojí v každém krámě jinou cenu?" Zde je namístě poděkovat zakladatelům stále existující nadace Film a sociologie* (založena v roce 1991) – Josefu Alanovi, Heleně Třeštíkové a Aleně Müllerové.

Musíme se vyrovnávat se změnami jednání, hodnot i myšlenek, nebo alespoň s radikálními změnami jejich podoby či definic a významu a se ztrátou jejich původní legitimity. Zvýrazňují se generační rozdíly v postojích k záležitostem, které bývaly po dlouhá leta stabilní základnou modernity jak v kapitalismu, tak i v socialismu – včetně hodnoty placené práce, soukromí (což byly hodnoty dominující v počátcích moderního věku), nebo toho, co lidé považují za nezbytné k dobrému životu a ke štěstí. Radikálně se změnil životní způsob v celém průřezu jak demograficky, tak i sociálně pojaté populace, i když si to mnozí neuvědomují a mnozí si to uvědomit nechtějí a míra přínosu této změny je sociálně i generačně diferencována. Platí to i o skoku ze světa práce do světa spotřeby, zejména u těch, které někteří sociologové označují jako *generaci Y*. Zatímco jejich rodiče, označovaní jako *generace X,* se narodili ještě do světa, v němž byla centrální hodnotou práce, v generaci Y se „*práce na seznamech věcí nezbytných k dobrému životu propadla až na poslední příčky*“ [Bauman 2019:67].[200] Jakou životní filozofii (jako produkt světa, ale ten svět také měnící) tato generace, ale i generace po ní následující přijmou?

Přitom všem vyjmenovaném nás dostihly nezamýšlené důsledky našeho intencionálního jednání, které nebyly cílem našeho minulého ani současného jednání, ale vyplynuly z něj – aniž jsme je brali v úvahu, nebo vůbec mohli brát v úvahu. Raymond Boudon [1977] psal dokonce o *zvrácených důsledcích*. Jen připomenu, že nezamýšlené důsledky, které zpopularizoval Karl Robert Merton [1936; česky 2000:116–131] jsou podle Ulricha Becka [2007:83] „*motorem dějin společnosti*“. Karl R. Popper se dokonce již před časem vyjádřil, že studium nezamýšlených sociálních ozvěn intencionálního lidského jednání ve společnosti je hlavní úkol sociálních věd [Popper 1959].[201] Budeme mít sílu přehodnotit způsob svého života a vzdát se, pro překonání environmetální krize, jež je jedním z nejzávažnějších nezamýšlených důsledků našeho historického jednání, dosaženého hmotného blahobytu? Vždyť modernita, jejímiž jsme dětmi, se při svém zrodu legitimizovala především právě jeho růstem![202] Je to obtížné pro jedince a ještě obtížnější pro celé kolektivity a společenské (i mocenské) systémy, pro které je blahobyt nebo usilování o něj legitimizací k držení moci. A budou mít populace, které našeho hmotného blahobytu ještě nedosáhly, přestože o něj dlouhodobě usilují, sílu vzdát se naděje na něj (nebudou to považovat za ‚nespravedlivé‘)?

---

200 Již si nevzpomínám, kdo upozornil na symbolickou podobu této změny v tom, že průmyslové areály jako ‚chrámy výroby‘ se mění v nákupní střediska jako ‚chrámy spotřeby‘, ale evidentním příkladem tohoto metaforického vyjádření jsou změny, kterým podléhá po roce 1989 původně výrobní areál firmy Baťa ve Zlíně.

201 V českém prostředí se jimi obíral zejména Jan Keller [1988; 1992; 1993].

202 Pochybnosti signalizují postoje dvou našich prezidentů, exprezidenta Václava Klause (z ideologických důvodů) a současného prezidenta Miloše Zemana (ze spotřebitelských, respektive populistických důvodů), který ve svém vánočním projevu v roce 2021 vyzval vládu, aby odstoupila od tzv. *Zeleného údělu a argumentoval přitom právě tím, že povede k poklesu ekonomiky a životní úrovně (tedy dosaženého hmotného blahobytu). Což je argument, na který značná část populace slyší.*

Nelze přitom zapomínat na to, že mezi blahobytem, společenskou solidaritou a individuální svobodou existuje nebezpečné napětí a riziko vzájemných konfliktů, v nichž se mohou vzájemně ničit [Dahrendorf 2004:31]. Jak se sociální struktury a sociální instituce budou vyrovnávat s jevy, procesy a sociálními problémy, které mohou mít krizovou podobu, a jak je to může změnit, stejně jako sociální vztahy a sociální jednání? Co to udělá s hodnotami, jako jsou rovnost, spravedlnost, racionalita, solidarita, svoboda (obecně, ba i konkrétně, jako je tomu v případě svobody slova)? A co to udělá se sociologií, jaké sociologické problémy bude muset v této souvislosti řešit? K jakým redefinicím pojmů (opět jsme u problému jejich obsahu a významu) a teorií, bude muset dojít, aby odpovídaly změnám v sociální realitě? Byla zde již zmínka o změnách sociální struktury, stejně tak se například dnes hovoří o nových formách chudoby (energetická chudoba), nerovnosti a diskriminace (statistická nerovnost či diskriminace vznikající rozdělováním populace na kategorie, mezi než se práva a povinnosti distribuují nerovnoměrně [Bauman a Lyon 2013:119]) nebo spravedlnosti (klimatická spravedlnost) ad libitum.

A co nová realita, například kyberprostor, nový fenomén, s nímž naše generace neměla žádnou zkušenost? Jeho dynamický rozvoj, rostoucí rozměr jeho nabídky klade úplně nové otázky nejen o společenských strukturách, procesech a sociálních vztazích v něm samotném, ale i o jeho vazbách s každodenností mimo něj v makro i mikrostrukturálním měřítku a o novém rozměru moci.[203] *„High tech is watching you…They know everything about us, but we know little about them."*[204] Poukazuje se na to, že se našich tužeb na internetu zmocnila umělá inteligence, která nás zprostila nekonečného rozhodování a nechává rozhodovat algoritmy. Můžeme to stupňovat, jako je tomu v dystopickém románu ‚*Quality Land*' [2021] Marca-Uweho Klinga o společnosti, kde ani nemusíte nic potřebovat, přát si nebo po něčem toužit, neboť to za vás učiní umělá inteligence, *předmět vaší ‚statistické' potřeby či touhy vám zašle a platbu za něj si sama z vašeho účtu vyinkasuje.* Logicky zřetězit, klasifikovat a hodnotit hromadně sbíraná data o jedincích ale umožňuje nejen ovlivňovat jejich přání a touhy, ale i vytvářet jejich tzv. ‚osobní sociální kredity', jejichž výše může být použita jako kritérium pro jejich sociální zabezpečení, dostupnost a kvalitu poskytovaných veřejných služeb, přístup ke vzdělání a k zaměstnání, ad libitum (více o tom například Bauman a Lyon [2013]). Je můj pocit, že těmto otázkám sociologie nevěnuje dostatečnou pozornost, neoprávněný nebo oprávněný?

A to vše zmíněné jsou jen náhodně a povrchně kladené otázky. Sociologii čeká větší dobrodružství, než zažila naše generace! A bude se asi muset měnit stejně rychle jako

203 Podle Graebera [2017:136] se od začátku sedmdesátých let (minulého století) projevoval významný odklon od investic do vývoje technologií souvisejících s uskutečněním alternativních budoucností k investicím do vývoje technologií podporujících pracovní disciplínu a ovládání společnosti.

204 Interview se Shoshana Zuboff, autorkou knihy ‚*The Age of Surveillance Capitalism*' v Harvard Gazette, March 4, 2019.

sociální svět, který je objektem jejích analýz a vysvětlení.[205] Bude mít co poznávat a analyzovat, ale bude to muset umět. Je třeba připomenout, že *„zdrojem poznání není sociální realita, ale vědecká vynalézavost"* [Geertz 2000:37]. I když bych to osobně upravil na mírnější verzi, že *„zdrojem poznání není* jen *sociální realita, ale i vědecká vynalézavost"*. V každém případě *„svět nám nepodá žádnou informaci, pokud mu nepoložíme otázku my sami"* [Popper 1997:48]. Ostatně byla to zvídavost, která byla zárodkem i hnacím motorem vývoje společnosti již od jejich počátků. Bez otázek není vědy, ať již jde o vědu přírodní, humanitní, jako je filozofie, nebo vědu sociální, jakou je sociologie. Jestliže Jaques Le Goff [2005:20] napsal, že *„dějiny vyvstávají z otázek, jež historik klade"*, mohli bychom analogicky s nadsázkou napsat, že i *sociologie vyvstává z otázek, jež si klade*. Peter Berger [1993:11] přitom připomíná, že *„Weber položil řadu stěžejních otázek; přikláním se (ale) k názoru, že mnoho z jeho odpovědí už neobstojí a že si musíme položit řadu otázek, které si on dost dobře klást nemohl"*.[206] Ať je to dáno dobovým stavem společnosti, či dobovým stavem poznání společnosti. A i když ve zlatém fondu sociologie mnoho starých otázek stále zůstává a jistě i zůstane, i ony vyžadují často jak nové formulace, tak i nové odpovědi. Jaké otázky to jsou, budou, či by měly být? Toť samo je pro sociologii otázkou přímo hamletovskou.

Většina autorů se stále shoduje, i když to vyjadřují různým způsobem, že základní otázkou sociologie zůstává: *jak vlastně funguje společnost, respektive co ji drží pohromadě a zabraňuje jí, aby se rozpadla (*tuto hrozbu sociologie reflektovala již od Èmile Durkheima a reflektuje ji i dnes). Je to otázka, kterou současné společenské změny spíše zvýrazňují, než odsouvají do pozadí. I když je příliš obecná, nabalují se na ni další (často de facto staré) otázky. Například otázka, jaké instituce si společnost vytváří, jak jejich existenci a činnost legitimizuje a jak upravuje sdílenými hodnotami, normami a sankcemi jednání svých členů a solidaritu mezi nimi? Jak přitom, a s jakými riziky, udržuje jistou rovnováhu mezi *rovností a svobodou, disciplinací a svobodou, bezpečím a svobodou …* [207], jak se mění pohled společnosti, kolektivit i (kategorií) jednotlivců na svět v němž žijí, na hodnoty (včetně v předchozí větě zmíněných) řídící jejich jednání …

Jiří Musil někdy počátkem 90. let tázavě nahradil u hesla francouzské revoluce z konce 18. století *„Liberté, égalité, fraternité"* neboli volnost (svoboda), rovnost a bratrství

---

205 Doufám, že jí nadále zůstanou tři konkrétní tradiční otázky: *co je jednání* (Max Weber) – přidejme, jak je institucionalizováno a jak jsou tyto instituce legitimizovány (Peter Berger), *co je sociální řád* (Talcott Parsons), *co určuje sociální změnu* (Karl Marx) [Joas a Knöbl 2020:35; kráceno].

206 Ulrich Beck [2007:48] zmiňuje kategorii rizika, představující *„typ sociálního myšlení a jednání, které Max Weber nemohl ještě vidět"*, ale konstatuje, že *„rizika vznikají právě s tím, jak se prosazuje účelová racionalita a účelově racionální řád"*, což jsou kategorie Maxem Weberem konstituované.

207 Svoboda s sebou nese nejistotu a riziko. Asi ne nadarmo psal již Erich Fromm [1993] o *„strachu ze svobody". A Zygmunt Bauman tvrdil, že „strach je zřejmě nejzlomyslnější z démonů, kteří hnízdí v otevřených společnostech naší doby"* [Bauman 2008:32]. *Jsme až příliš často ochotni vzdát se něčeho pro bezpečí svobody, byť ve své představě jen kousku svobody, aniž bychom si uvědomili, že svoboda je nedělitelná (mimochodem, je to opět i otázka definice pojmu svoboda, co za ni vlastně považujeme; vlastně nám to dovoluje tvrdit, že jsme se jí nevzdali, jen jsme redefinovali, co svoboda je).*

(solidarita) vykřičník otazníkem. Vztah mezi nimi skutečně není tak jednoduchý, jak to bylo tradičně chápáno, ale je plný rozporů. Například „*Svoboda a rovnost označují dvě různé perspektivy pohledu na sociální poměry. Kdo chce především rovnost, zapomíná často na svobodu a jistě to platí také obráceně*“ [Dahrendorf 2007:26]. Co z této trojice preferovat, stejně jako jak nastavit akceptovatelné a pro existenci společnosti důležité vzájemné poměry mezi nimi, je jistě nejen zajímavá a důležitá, ale také složitá otázka, jež nemá jedinou, natož jedinou správnou odpověď. Za každou z nich stojí rozdílné ideologie. Jde ale i o další otázky, například o vztah a napětí mezi *řádem a chaosem, mezi já a my, mezi my a oni* ... A také stále naléhavější otázka na vztah mezi *identitou ‚já‘* a *‚identitou my‘*, na rozpor mezi identitou širší společnosti a identitou (rozsahem práv a povinností a poměru mezi nimi, ale i jejich vzájemné tolerance či netolerance s tím spojené, aniž by šlo o čirý relativismus) jednotlivých subkultur, zájmových a jinak charakterizovaných skupin uvnitř ní (stále menších a specifičtějších)[208] ovlivňující podobu a sílu celkové společenské solidarity, rovnováhu mezi *intolerancí a tolerancí, mezi intencionálním jednáním a jeho nezamýšlenými důsledky* etc. A třeba i otázka, co společenskou solidaritu, sociální kohezi, ale i svobodu ohrožuje, nebo z hodnotového hlediska delegitimizuje? A vice versa, co ohrožuje důraz na solidaritu či kohezi?

Na významu přitom neztrácí, ale tím vším spíše nabývá též stará otázka po místě a úloze sociologie. Má sociologie vidět svět jako *předmět administrace, správy* nebo jako *předmět kritické reflexe* jak jeho minulosti, tak i jeho budoucích možných podob? Není to problém marginální, klíčem k tomu všemu jsou možná hodnoty, i když to někteří tak nevidí a o samotném konceptu hodnot mají pochybnosti.[209] Již v době, kdy jsem se seznamoval se základy sociologického myšlení, mi utkvělo v hlavě konstatování, že „*objevovat praktické problémy znamená provádět hodnocení … žádný problém nelze správně formulovat, nejsou-li definovány s ním související hodnoty a zjevné příznaky jejich ohrožení*“ [Mills 1968:76, 79, 111]. O tom již byla řeč, i když v jiných souvislostech. Vzpomeňme si přitom ale na řešení nabídnuté Maxem Weberem, které prošlo kritickou diskusí i pokusy je revidovat. Zde je na místě vždy uvažovat, „*jak zabránit tomu, aby se moje vědecká práce nestala jen doplňkem politických nebo morálních hodnot a předsudků*“ [Hvížďala a Přibáň 2021:43].

Naši generaci charakterizoval Ivo Možný slovy: „*Ona vykopávala z hrobu sociologii v 60. letech, pak musela přihlížet tomu, jak její dílo přišlo s normalizací prakticky vniveč.*

---

208 Různá pojetí identity, soudržnosti (sociální koheze) a solidarity mohou soupeřit i střetávat se. „*Nietzsche tvrdil, že stálé rozšiřování normy požírá základ demokracie a odnímá společnosti identitu, protože v důsledku toho se časem každé chování stává stejně oprávněné*“ a demokracie tak ohrožuje sama sebe [Michalski:2004]. Celková identita společnosti (my) dnes slábne a drolí se – tak, jak sílí dílčí identity (já), což posilují sociální sítě s možností žít uvnitř názorových bublin bez kontaktů s ostatními.

209 Hodnoty ovšem mohou společnost sjednocovat, ale i rozdělovat a vzbuzovat konflikty, i když i to je součástí společenské dynamiky a jen obtížně si společnost bez nich můžeme představit. Ostatně Václav Bělohradský [2021:35] připomíná, že nejvyšší hodnotou a jádrem demokracie „*není stabilita pravidel a legality, ale schopnost změnit je rychle, pokud se změnily hodnoty, které argumentující obec považuje za zdroje legitimnosti legality*“. A jsou tu otázky: Změnily se hodnoty? A které? Které hodnoty jsou dnes ohroženy? Respektive co zkoumat?

Ale nějakým způsobem přežila a znovu budovala sociologii po roce 1989" [Možný 2016; záznam rozhovoru, vedeného s ním jedním z jeho žáků]. Tedy, moje generace ji v šedesátých letech z hrobu nevykopávala, to byla záslužná práce generace, k níž patřil právě Ivo Možný a řada jeho dalších vrstevníků a vrstevnic. Přihlíželi jsme již jen tomu, jak přišla jejich snaha a námaha v normalizaci vniveč, a podíleli se až na jejím znovuvybudování po roce 1989. Nová generace, která nás střídá, má před sebou jinou situaci, jiné problémy, ale její úkoly nebudou ani lehčí, ani méně složité. My jsme se museli vyrovnávat se změnami společnosti, v níž jsme se po roce 1989 ocitli, ale které již naši vrstevníci mimo země s komunistickým režimem osahali. Naši následovníci se budou muset vyrovnávat se změnami společnosti a s jejími krizemi, které teprve ‚tam i tady' nastanou a nikdo si je dosud neosahal. A nebudou to jistě změny a krize malé. Jde ovšem o generaci, která je mnohem početnější, než jsme byli my, a má proto větší šanci nejen rozšířit naše poměrně úzké pole zájmu, ale i podrobovat získávané poznatky širší odborné diskusi. Je připravenější a vidí svět jinak, než jsme ho viděli my. Snad je také připravena klást si lepší otázky, než jsme si kladli my.

V průběhu mého dobrodružství v oboru sociologie se tato věda proměnila, tak jako se proměnil svět, který popisuje, analyzuje a snaží se jej vysvětlit. Doufám ale, že bude mít nadále „*tendenci nahlížet lidské jednání jako prvky širších konfigurací, zejména konfigurací nebo také řečeno sítí vzájemné závislosti, recipročního podmiňování jednání a rozšiřování nebo omezování svobody*" [Bauman 1996:13] a jejím cílem zůstane „*poukazovat na struktury reality, skrývající se pod slupkou zdání*" [Bell 1999:23]. A nepodlehne pokušení přizpůsobovat se, nebo dokonce sloužit jakékoliv ideologii, ať pochází odkudkoliv, týká se čehokoliv, tvrdí, že slouží čemukoliv a legitimizuje se čímkoliv.[210] A bude v ní stále platit, že „*morální a intelektuální úlohou sociálních věd je uchovat svobodu a rozum nadále jako uznávané hodnoty, používat jich seriózně, důsledně a tvořivě při formulaci problémů*" [Mills 1968:147].

Moravský kras, Vánoce 2021

210 Ideologie mohou, ba musí být předmětem jejího analytického zájmu, ale neměla by žádné z nich sloužit.

Post scriptum

Před Vánocemi jsem v tomto textu napsal: „*Naši následovníci se budou muset vyrovnávat se změnami společnosti i s jejími krizemi, které teprve ‚tam i tady' nastanou a nikdo si je dosud neosahal. A nebudou to jistě změny a krize malé*". V té době jsem netušil, jak brzy se to stane a ani o kolik složitější a závažnější vše bude, než jsem měl tehdy na mysli. Ať chceme nebo ne, společnost jako celek i jednotlivci se budou muset vyrovnávat se situacemi nebývalého charakteru, s nimiž dosud neměli zkušenost. Bude se měnit svět, ve kterém žijí, a budou se měnit i oni sami. Stejně jako se mohou přetvářet obsah a interpretace některých hodnot, včetně těch pro naši civilizaci základních – svoboda, rovnost, solidarita … Pravděpodobně se postupně objeví sociální problémy, jež mohou radikálně proměnit povahu společnosti, tak i myšlení a sociální charakter jejich členů. A sociologie se bude muset vyrovnat s tím, že po ní bude požadována ze strany státu i ze strany veřejnosti spoluúčast na jejich řešení (axiologická dilemata). Konec konců, máme-li věřit klasikům, jeden z mnoha úkolů „*sociálního vědce je neustále překládat osobní starosti lidí do podoby závažných veřejných problémů a současně objasňovat lidské aspekty veřejných problémů pro nejrůznější jedince*" [Mills 2003:203]. Jinak řečeno, hledat souvislosti mezi každodenností a sociálními strukturami [Giddens 2013: 27] či sociálními institucemi [Berger a Luckmann 1999]. Přitom bude nutné řešit i problémy sociologické. Přehodnotit a modifikovat nejen některé kategorie, teorie či metodologii, ale i celkový pohled na společnost (dilemata ontologická a epistemologická). Doufám jen, a snad oprávněně, že k tomu má současná generace sociologů a socioložek dnes již více sil, než měla moje generace.

Přílohy

Vedoucí semináře/katedry

1922–1939	Inocenc Arnošt Bláha
1945–1949	Inocenc Arnošt Bláha
1965–1971	Josef Solař (1965–1969)*
1971–1978	Miroslav Ovesný
1979–1981	Mojmír Köttner
1981–1989	Jaroslav Střítecký
1990–1994	Ivo Možný
1995–2002	Petr Mareš
2003–2011	Radim Marada
2012–2018	Csaba Szaló
2019	Tomáš Katrňák

* Přechodně v roce 1969 uvolněn z funkce v souvislosti s přípravou světového sociologického kongresu ve Varně s tím, že se do funkce vrátí po skončení kongresu na podzim 1970 (zastupoval ho Miroslav Ovesný). V roce 1971 byl však, jako nežádoucí, definitivně propuštěn.

Medailony osob podílejících se na revitalizaci katedry sociologie

Burjanek Aleš (*1953 Brno)
Člen katedry od roku 1991 do roku 2016
1996: Ph.D. sociologie: *Problém urbánní deprivace*

Keller Jan (*1955 Frýdek-Místek)
Člen katedry 1990–2000 (původní katedry od roku 1982)
1987: kandidát sociologických věd: *Sociální jednání z hlediska marxistické sociologie*
1992: docent sociologie: *O byrokratizaci státní správy ve Francii za starého režimu*
1999: profesor oboru sociologie Masarykovy univerzity v Brně
Od roku 2000: Katedra zdravotně-sociálních studií Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity

Librová Hana (*1943 Brno)
Členka katedry 1990–1998 (původní katedry od roku 1968)
1984: kandidátka filozofických věd: *Sociální percepce krajiny*
1993: docentka sociologie: *Ekologicky příznivé změny způsobu života*
1997: profesorka oboru sociologie Masarykovy univerzity v Brně (2020: emeritní profesorka sociologie)

1999–2003: zakladatelka a vedoucí Katedry environmentálních studií na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity, v roce 2021 stále její aktivní členka

Marada Radim (*1961 Vyškov)
Člen katedry od roku 1993
1995: Ph.D. sociologie: *Karl Mannheim and the Possibility of Rational Politics* (New School for Social Research, New York)
2004: docent sociologie: *Politizace každodennosti a kultury protestu*
2003–2011: vedoucí Katedry sociologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity, V roce 2021 stále aktivní člen katedry sociologie

Mareš Petr (*1947 Zlín)
Člen katedry od roku 1990
1992: kandidát sociologických věd: *Vliv sociálních faktorů na průběh a výsledek těhotenství*
1994: docent sociologie: *Nezaměstnanost jako sociální problém*
2002: profesor oboru sociologie Masarykovy univerzity v Brně (2017: emeritní profesor sociologie)
1995–2002: vedoucí Katedry sociologie (do roku 1998 na Filozofické fakultě, od roku 1999 na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity (kam katedra přešla)
2001–2011: předseda oborové rady doktorského studia sociologie
2005–2011: vedoucí Institutu pro výzkum reprodukce a integrace na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity

Možný Ivo (*1932 Prostějov; †2016)
Člen katedry od roku 1990 (původní katedry od roku 1965)
1989: kandidát filozofických věd: *Rodina vysokoškolsky vzdělaných partnerů*
1990: docent sociologie, habilitace: *Moderní rodina: mýty a skutečnost*
1992: profesor oboru sociologie a sociální filozofie Masarykovy univerzity v Brně (2011: emeritní profesor sociologie)
1990–1994 vedoucí Katedry sociologie na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity
1995–1997 ředitel Školy sociálních studií na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity
1998–2004 děkan nově založené Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity
Narodil se roku 1932 v rodině prostějovského maloobchodníka.[211] V roce 1952 absolvoval obchodní akademii, ale pro svůj sociální původ nemohl nastoupit na vysokou školu a pracoval v ostravských hutích. Podle vlastní verze (věřím jí, Ivo byl vždy ochoten a připraven riskovat) využil dočasné dělnické profese k úpravě svého kádrového profilu a pořídil si podloudným způsobem doporučení zaměstnavatele ke studiu české a ruské filologie. Po absolutoriu pracoval jako redaktor Československého rozhlasu a od roku 1964

211 Měl v sobě cosi ze zbytků protestantské etiky ‚maloburžoazie' – včetně jejího elánu a její podnikavosti.

jako asistent na katedře sociologie *brněnské filozofické fakulty* [Možný 2004], kde v roce 1967 získal doktorát ze sociologie. V roce 1969 byl vyloučen z KSČ, ale shodou okolností nebyl z fakulty vyhozen, jen nesměl přednášet. V letech 1970–1989 byl pracovníkem *Laboratoře sociologického výzkumu*. V Česku byl zakladatelem a dosud i nejvýznamnějším představitelem sociologie rodiny. Zemřel v roce 2016, ve věku 84 let.

Musil Libor (*1959 Brno)
Člen katedry 1990–1996
1990: kandidát sociologických věd: *Ekologizace práce*
1999: docent sociologie: *Těžba uhlí, problém prostředí, modernita. Jak ovlivnila ekologická výzva organizaci jedné ostravské šachty*
2008: profesor oboru sociální politika a sociální práce na Masarykově univerzitě v Brně
1999–2002: vedoucí Katedry sociální politiky a sociální práce Masarykovy univerzity v Brně

Pácl Pavel (*1932 Český Těšín; †2013)
Člen katedry 1990–1992 (původní katedry od roku 1969)
1990: kandidát sociologických věd: *Ke kořenům evropského myšlení o volném čase*
1993: docent sociologie: *Výzkum hromadných sdělovacích prostředků – třetí etapa*
Od roku 1992: člen Katedry sociologie Filozofické fakulty Ostravské univerzity

Rabušic Ladislav (*1954 Uherské Hradiště)
Člen katedry od roku 1990 (původní katedry od roku 1980)
1986: kandidát sociologických věd: *Multivariační analýza determinant fertility v České republice*
1994: docent sociologie: *Česká společnost stárne. K některým sociálním a ekonomickým souvislostem demografického stárnutí*
2002: profesor oboru sociologie na Masarykově univerzitě v Brně
1994–1997: vedoucí Katedry sociální politiky a sociální práce
2004–2011: děkan Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity (dvě období)
2012–2020: vedoucí Institutu populačních studií na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity, v roce 2021 stále aktivní člen katedry sociologie

Střítecký Jaroslav (*1941 České Meziříčí)
Člen katedry 1990–1993 (původní katedry od roku 1970)[212]
1981: kandidát filozofických věd: *Wilhelm Dilthey. Historické a filozofické zdroje duchovědné metodologie*
1986: docent sociologie

212 1966–1970: odborný asistent Katedry filozofie a metodologie věd; 1970–1981: odborný asistent Katedry sociologie.

1991 docent filozofie: *Dějiny a dějinnost. Studie k problému jednoty a jednotlivého u Diltheye a Kanta*
1994: profesor oboru filozofie Masarykovy univerzity v Brně
1981–1990: vedoucí Katedry sociologie na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity
Od roku 1995: profesor na Ústavu hudební vědy FF MU, oddělení estetiky

Szaló Csaba (*1968 Nové Zámky)
Člen katedry od roku 1995
1996: Ph.D. sociologie: *The Emergence of Global Condition. An Inquiry into Globalization and the Transnational Cultural Turbulence*
2008: docent sociologie: *Transnacionální migrace: proměny identit, hranic a vědění o nich*
2012–2018: vedoucí Katedry sociologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity V roce 2021 stále aktivní člen katedry sociologie

Literatura

Adorno Theodor W., Jürgen Habermas, Ludwig von Friedeburg. 1967. *Dialektika a sociologie*. Praha: Svoboda.

Alan Josef, Bohumil Jungmann, Pavel Machonin, Miloslav Petrusek, Róbert Roško, Zdeněk Šafář a Jiří Večerník. 1990. „Československá společnost po dvaceti letech". *Sociologický časopis*, 26(3):129–145.

Alan Josef a Miloslav Petrusek. 1996. *Sociologie, literatura a politika*. *Literatura jako sociologické sdělení*. Praha: Karolium.

Apollinaire Guillaume. 1965. „Pražský chodec". Pp. 7–25 in *Kacíř a spol.* Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění.

Aron Raymond. 2001. *Opium intelektuálů.* Praha: Mladá fronta (1955. *L'Opium des Intellectuels*).

Arnason Johann P. 2007. „Česká zkušenost a sociologická reflexe. Poznámky ke knize Pavla Machonina Česká společnost a sociologické poznání". *Sociologický časopis*, 43(4):809–820.

Auerbach Erich. 1968. *Mimesis*. Praha: Mladá fronta.

Babbie Earl. 1975. *The Practice of Social Research*. Belmont: Wadsworth.

Bacon Francis. 2010. „O studiích". Pp. in *Eseje o věcech veřejných*. *Výbor z esejů Francise Bacona; Thomase Dekkera; Gilberta Keitha Chestertona; Jonathana Swifta*. Praha: Dybbuk, str. 13–15 (1597. Essays).

Bachtin Michail Michailovič. 1971. *Dostojevskij umělec*. Praha: Československý spisovatel.

Bachtin Michail Michailovič. 1975. *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Praha: Odeon.

Balon Jan. 2009. „Ambivalentní odkaz Millsovy Sociologické imaginace". *Sociologický časopis*, 45(5):1055–1072.

Basl Josef, Daniel Münich a Oleg Sidorkin. 2009. *Publikační výsledky české sociologie v odborných časopisech v posledních deseti letech*. CERGEI-EI Discussion Papers Series, Discussion Paper No. 2009, 201.

Bateson Gregory. 1972. *Steps to an Ecology of Mind*. Chicago: University of Chicago Press.

Baudelaire Charles. 1967. *Malé básně v próze*. Praha: Mladá fronta, str. 27–28 (1869. *Petits poèmes en prose*).

Bauman Zygmunt. 1966. *Sociologie*. Praha: Orbis.

Bauman Zygmunt. 1995. *Úvahy o postmoderní době.* Praha: Sociologické nakladatelství.

Bauman Zygmunt. 1996. *Myslet sociologicky*. Praha: Sociologické nakladatelství (1990. *Thinking Sociologically*).

Bauman Zygmunt. 1997. „Deset otázek profesoru Zygmuntu Baumanovi". *Sociologický časopis*, 33(2):203–216.

Bauman Zygmunt. 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mlada fronta.

Bauman Zygmunt. 2003. *Svoboda*. Praha: Argo (1988. *Freedom*).

Bauman Zygmunt. 2004. *Individualizovaná společnost*. Praha: Mladá fronta (2001. *The Individualized Society*).

Bauman Zygmunt. 2006. *Humanitní vědec v postmoderním světě*. Praha: Nadace Dagmar a Václava Havlových – VIZE 97.

Bauman Zygmunt. 2008. *Tekuté časy. Život ve věku nejistoty.* Praha: Academia.

Bauman Zygmunt. 2010. *Umění života*. Praha, Academia (2008. *The Art of Life*).

Bauman Zygmunt a David Lyon. 2013. *Tekutý dohled*. Praha: Broken Books (2012. *Liquid Surveillance*).

Bauman Zygmunt. 2017a. *Cizinci před branami*. Praha: Broken Books.

Bauman Zygmunt. 2017b. „Symptomy hledání cíle a jména". Pp. 31–49 in *Velký regres. Mezinárodní rozprava o duchovní situaci dneška*, ed. by Heinrich Geiselberger. Praha: Rybka.

Bauman Zygmunt a Leonidas Donskis. 2018. *Tekuté zlo. Život bez alternativ*. Praha: Pulchra.

Bauman Zygmunt. 2019. *44 dopisů z tekutého moderního světa*. Praha: Sociologické nakladatelství (2010. *44 Letters from the Liquid Modern World*).

Beck Ulrich and Elisabeth Beck-Gernsheim. 2002. *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. London: Sage.

Beck Ulrich. 2000. „Zombie Categories." Pp. 35–51 in *The Art of Life: On Living, Love and Death*, ed. by J. Rutheford. London: Lawrence and Wishart.

Beck Ulrich. 2002. „Zombie categories: An interview with Ulrich Beck". Pp. 202–213 in *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*, eds. Ulrich Beck and Elisabeth Beck-Gernsheim. London: Sage.

Beck Ulrich. 2007. *Vynalézání politik. K teorii reflexní modernizace.* Praha: Sociologické nakladatelství.

Bell Daniel. 1999. *Kulturní rozpory kapitalismu*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Benda Julien. 2018. *Zrada vzdělanců*. Praha: Academia (1927. *La trahison des clercs*).

Benjamin Walter. 1979. *Dílo a jeho zdroj*. Praha: Odeon.

Berger Petr L. 1993. *Kapitalistická revoluce. Padesát propozic o prosperitě, rovnosti a svobodě*. Bratislava: Archa.

Berger Peter L. 2003. *Pozvání do sociologie. Humanistická perspektiva*. Brno: Barrister & Pricipal (1963. *Invitation to Sociology: A Humanistic Perspective*. New York: Anchor).

Berger Peter. 2012. *Dobrodružství náhodného sociologa. Jak vysvětlit svět, a přitom nenudit*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (2011. *Adventures of an Accidental Sociologist: How to Explain the World without Becoming a Bore*).

Berger Peter L. a Thomas Luckmann. 1999. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (1966. *The Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*).

Berger Peter L. and Handfried Kellner. 1981. *Sociology Reinterpreted. An Essay on Method and Vocation.* New York: Anchor Books.

Bernstein Basil. 1971. *Class, Code and Control:* Volume 1 – *Theoretical Studies Towards a Sociology of Language*. London and Boston: Routledge and Kegan Paul.

Bernstein Basil (ed.). 1973. *Class, Codes and Control.* Volume 2: *Applied Studies Towards a Sociology of Language*. London and Boston: Routledge and Kegan Paul.

Bělohradský Václav. 1992. *Kapitalismus a občanské ctnosti*. Praha: Československý spisovatel.

Bělohradský Václav. 2021. *Čas pléthokracie. Když části jsou větší než celky a světový duch spadl z koně*. Praha: 65. pole.

Bláha Inocenc Arnošt. 1937. *Sociologie inteligence*. Praha: Orbis.

Bláha Inocenc Arnošt. 1937. *Dnešní krise rodinného života*. Praha: Česká grafická unie.

Bláha Inocenc Arnošt. 1925. *Sociologie sedláka a dělníka*. Praha: Orbis (rozšířené vydání 1937).

Bláha Inocenc Arnošt. 1968. *Sociologie*. Praha: Academia.

Bláha Inocenc Arnošt. 1997. *Československá sociologie: od svého vzniku do roku 1948*. Brno: Doplněk.

Bloch Marc. 1967. *Obrana historie aneb historik a jeho řemeslo*. Praha: Svoboda (1949. *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*).

Bon Gustav Le. 1994. *Psychologie davu*. Praha: Kra (1895. *Psychologie des foules*).

Boudon Raymond. 1977. *Effets pervers et ordre social.* Paris: Presses universitaires de France.

Boudon Raymond. 2011. *Bída relativismu*. Praha: Sociologické nakladatelství (2004. *The Poverty of Relativism*).

Bourdieu Pierre. 1986. „The Forms Of Capital". Pp. 241–258 *in Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. John Richardson. Westport: Greenwood.

Bourdieu Pierre. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum (1994. *Raisons pratiques*).

Bourdieu Pierre. 2010. *Pravidla umění: Vznik a struktura literárního pole*. Brno: Host (1992. *Les règles de l'art: genèse et structure du champ littéraire*).

Bourdieu Pierre and Loïc Wacquant. 1992. „The Purpose of Reflexive Sociology." Pp. 61-215 in *An Invitation to Reflexive Sociology*, eds. Pierre Bourdieu and Loïc Wacquant. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu Pierre and Jean-Claude Passeron. 2000. *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: Sage.

Bradbury Ray. 1970. *451 stupňů Fahrenheita*. Praha: Plus (1952. *Fahrenheit 451*).

Brázda Radim. 2019. „Filozofové ve městě". *Studia philosophica*, 66(1):95–112.

Broch Herman. 1976. *Pokušitel*. Praha: Československý spisovatel (1936. *Die Verzauberung*).

Brooks David. 2001. *Bobos. Nová americká elita a její styl*. Praha: Dokořán (2000. *Bobos in paradise. The New Upper Class and How They Got There).*

Bryant Chris and Edmunt Mokrzycki. *The New Great Transformation?* London: Routledge.

Calvino Italo. 2007. *Neviditelná města*. Praha: Dokořán.

Camus Albert. 1995. *První člověk*. Praha: Mladá fronta (1994. *Le premier homme*).

Canneti Elias. 1994. *Masa a moc*. Praha: Arcadia (1960. *Masse und Macht*).

Carr Edward H. 1967. *Co je historie*. Praha: Svoboda (1961. *What is History*?).

Carrière Jean-Claude a Umberto Eco. 2010. *Knih se jen tak nezbavíme*. Praha: Argo.
Čapek Karel. 1969a. *Hovory s T. G. M*. Praha: Praha: Československý spisovatel (1929. Praha: Aventinum).
Čapek Karel. 1969b. *Kritika slov; O věcech obecných čili Zoón politikon*. Praha: Svoboda.
Čapek Karel. 1970. *Místo pro Jonathana!* Praha: Symposium.
Československá sociologická společnost v letech 1970–1971. *Sociologický časopis*, 1972, 8(1):98–102.
Česká sociologie v letech 1965–1989. Kulatý stůl, který se uskutečnil ve velkém zasedacím sále Vily Lanna dne 27. května 2003. *Sociologický časopis,* 40(5):695–740.
Čornejová Ivana. 1995. *Tovaryšstvo Ježíšovo. Jezuité v Čechách*. Praha: Mladá fronta.
Čornejová Ivana. 2022. *Temno*. Praha: Paseka.
Dahrendorf Ralf. 1991. *Úvahy o revoluci v Evropě v dopise, který měl být zaslán jistému pánovi ve Varšavě*. Praha: Nakladatelství Evropského kulturního klubu.
Dahrendorf Ralf. 2004. „O takové Evropě jsme nesnili". Pp. 27–37 in *Obavy a naděje. Rozhovory o budoucnosti*, ed. Jacek Żakowski. Praha: Mladá fronta.
Dahrendorf Ralf. 2008. *Pokoušení nesvobody. Intelektuálové v časech zkoušek*. Praha: H & H (2006. *Versuchungen der Unfreiheit. Die Intellektuellen in Zeiten der Prüfung).*
Denzin Norman K. 1989. *The Research Act. A Theoretical Introduction to Sociological Methods*. Englewood: Prentice Hall.
Descartes René. 1933. *Rozprava o metodě, jak správně vésti svůj rozum a hledati pravdu ve vědách*. Praha: Jan Leichter (1637. *Discours de la méthode pour bien conduire sa raison, et chercher la vérité dans les sciences*).
Dopita Miroslav. 2010. „Jubileum Gerlindy Šmausové/Smaus". *Sociologický časopis*, 46(5):829–831.
Duby Georges. 2003. *Rytíř, žena a kněz. Manželství ve Francii v době feudalismu*. Praha: Garamond (1981. *Le chevalier, la femme et le pretre*).
Duby Georges. 2008. *Tři řády*. Praha: Argo (1978. *Trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*).
Dumas Alexander. 1975. *Hrabě Monte Christo.* Praha: Svoboda (1844–1845. *Le comte de Monte-Cristo*).
Dumazedier Joffre. 1966a. „Volný čas". *Sociologický časopis,* 2(3):443–447.
Dumazedier,Joffre. 1966b. „Společenské proměny v dnešní Francii. Sociologický pohled na nové vztahy mezi volným časem a kulturním vývojem ve Francii v letech 1953–1955". *Sociologický časopis*, 2(5):673–685.
Dupré Ben. 2010. *Filozofie. 50 myšlenek, které musíte znát*. Praha: Slovart.
Durkheim Émile. 1926. *Pravidla sociologické metody*. Praha: Orbis (1895. *Les Règles de la Méthode Sociologique*).
Durkheim Émile. 1966. *Suicide*. New York: The Free Press (původní francouzské vydání 1897).
Durkheim Émile. 1998. *Sociologie a filozofie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
Durkheim Émile. 2004. *Společenská dělba práce*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (1893. *De la division du travail social*).

Eco Umberto. 2008. *Poznámky na krabičkách od sirek*. Praha: Argo.

Eco Umberto. 2018. *Na ramenou obrů*. Praha: Argo.

Eisner Pavel. 1996. *Čeština poklepem a poslechem*. Praha: Pražské nakladatelství Jiřího Poláčka, str. 26 (původní vydání 1948).

Elias Norbert. 2006. *O procesu civilizace: sociogenetické a psychogenetické studie. I., Proměny chování světských horních vrstev na Západě*. Praha: Argo.

Elias Norbert. 2007. *O procesu civilizace: sociogenetické a psychogenetické studie. II., Proměny společnosti. Nástin teorie civilizace*. Praha: Argo.

Elster John. 2013. *Tmel společnosti. Studie sociálního řádu*. Praha: Academia (1989. *The Cement of Society. A Study of Social Order*. Cambridge: Cambridge University Press).

Engbersen Godfried, Kees Schuyt, Jaap S. Timmer, Frans van Waarden. 2020. *Cultures of Unemployment*: *A Comparative Look at Long-Term Unemployment and Urban Poverty*. London: Routledge.

Fay Brian. 2002. *Současná filosofie sociálních věd*: *Multikulturní přístup*. Praha: Sociologické nakladatelství (1996. *Contemporary Philosophy of Social Science. A Multicultural Approach*).

Festinger Leon. 1957. *A Theory of Cognitive Disonance*. Stanford: Stanford University Press.

Feyerabend Paul, K. 1999. *Tři dialogy o vědění*. Praha: Vesmír.

Fichte Johann Gottlieb. 1971. *Pojem vzdělance*. Praha: Svoboda (1794. *Einige Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten*).

Figes Orlando. 2005. *Lidská tragédie: Ruská revoluce 1891–1924*. Praha, Plzeň: Beta-Dobrovský & Ševčík.

Figes Orlando. 2009. *Šeptem. Soukromý život ve Stalinově Rusku*. Praha, Plzeň: Beta-Dobrovský & Ševčík.

Fischer Josef Ludvík, Miloslav Petrusek, Zdeněk Strmiska (eds.) 1970. *Malý sociologický slovník*. Praha: Svoboda.

Flaubert Gustav. 1971. *Dopisy*. Praha: Mladá fronta.

Foster Thomas C. 2016. *Jak číst literaturu jako profesor. Zábavný průvodce ke čtení mezi řádky*. Brno: Host.

Foucault Michel. 1977. *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*. Ithaca-New York: Cornell University Press.

Foucault Michel. 2000. *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin (1975. *Surveiller et punir: naissance de la prison*).

Fourastié Jean. 1969. *40 000 hodin*. Praha: Mladá fronta (1965. *Les 40 000 houres*. Paris: Robert Laffout).

Friedmann Georges. *Krise pokroku. Nástin dějin myšlení od roku 1895 do roku 1937*. Praha: Spolek výtvarných umělců Mánes.

Fromm Erich. 1993. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko (1941. *Escape from Freedom*).

Gaďourek Ivan. 1998. „Má cesta k Masarykovi a s Masarykem“. *Sociologický časopis,* 34(4):477–482.

Galbraith John Kenneth. 1967. *Společnost hojnosti*. Praha: Svoboda (1958. *The Affluent Society*)

Gans Herbert J. 1972. „The Positive Functions of Poverty". *American Journal of Sociology*, 78(2):275–289.

Geertz Clifford. 2000. *Interpretace kultur.* Praha: Sociologické nakladatelství (1973. *The Interpretation of Cultures*).

Geiselberger Heinrich (ed.). 2017. *Velký regres. Mezinárodní rozprava o duchovní situaci dneška*. Praha: Rybka.

Gellner Ernest. 1997. *Podmínky svobody. Občanská společnost a její rivalové*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

Gellner Ernest. 2001. *Pluh, meč a kniha*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

Giddens Anthony. 2013. *Sociologie*. Praha: Argo.

Gide Charles a Charles Rist. 1928. *Dějiny nauk národohospodářských od dob fyziokratů až po naše dny.* Praha: Jan Leichter.

Girard René. 1968. *Lež romantismu a pravda románu*. Praha: Československý spisovatel.

Goethe Johann Wolfgang. 1958. *Viléma Meistera léta učednická*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění (1796. *Wilhelm Meisters Lehrjahre*).

Goethe Johann Wolfgang. 1961. *Viléma Meistera léta tovaryšská aneb Odříkání*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění (1821. *Wilhelm Meisters Wanderjahre / Wilhelm Meisters theatralische Sendung*).

Goff Jacques Le. 2007. *Paměť a dějiny*. Praha: Argo (1988. *Histoire et mémoire*).

Goff Jaques Le. 2004. *Svatý František z Assisi. Praha:* Vyšehrad.

Goff Jaques Le. 2005. *Hledání středověku. Rozhovor s Jeanem Mauricem de Montremy.* Praha: Vyšehrad, str. 20 (2003. *À la recherche du Moyen Age.* Paris: Louis Audibert).

Goff Jaques Le. 2005b. *Kultura středověké Evropy*. Praha: Vyšehrad.

Goffman Erving. 1961. *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Garden City: Anchor Books.

Graeber David. 2017. *Utopie pravidel. O technologii, stupiditě a skryté přitažlivosti byrokracie*. Praha: Prostor.

Gurevič Aron J. 1978. *Kategorie středověké kultury*. Praha: Mladá fronta.

Hájek Mojmír. 1948. *Sociologická šetření moravské vesnice v rozpětí generačním (Neslovice 1904–34)*. Praha: Ministerstvo zemědělství republiky Československé.

Hájek Mojmír. 1968. „Podíl Brněnské sociologické školy na rozvoji terénního výzkumu u nás". *Sociologický časopis*, 4(3):408–417.

Halík Tomáš. 2021. *Odpoledne křesťanství. Odvaha k proměně*. Praha: Nakladatelství Lidových novin.

Hamanová Brigitte. 2011. *Hitlerova Vídeň. Diktátorova učednická léta*. Praha: Prostor (1996. *Hitlers Wien: Lehrjahre eines Diktators*).

Haukanes Haldis. 2004. *Velká dramata – obyčejné životy. Postkomunistické zkušenosti českého venkova.* Praha: Sociologické nakladatelství.

Helmer Jef a Leida Schuringa. 2004. „Od kontaktu s Chartou 77 ke komunitní práci. *Sociální práce / Sociálna práca*, 3:37–38.

Hirszowiczová Mária. 1966. *Sociologické konfrontácie. Marxizmus a súčasná sociológia*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry.

Hiršl Miroslav. 1988. Vývoj skupin obyvatelstva s omezenou možností spotřeby v letech 1980–1985. Praha: Výzkumný ústav práce sociálních věcí – výzkumné práce B 110.

Hirszowiczová Maria. 1965. *Sociologické konfrontácie*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry (1964. *Konfrontacje socjologiczne*).

Honzák Radkin. 2018. *Všichni žijeme v blázinci*. Praha: Vyšehrad.

Hume David. 1972. *Zkoumání lidského rozumu*. Praha: Svoboda (1748. *Enquiry Concerning Human Understanding*).

Huxley Aldous. 1970. *Konec civilizace*. Praha: Horizont. (1932. *Brave New World*).

Hvížďala Karel. 2011. *Grušova hlídka na Rýnu*. Praha: Mladá fronta.

Hvížďala Karel a Jiří Přibáň. 2021. *Hledání odpovědnosti*. Praha: Karolinum.

Chalupný Emanuel. 1937. *Masaryk jako sociolog*. Praha: Masarykova sociologická společnost.

Chevallier Gabriel. 2004. *Zvonokosy.* Praha: Academia (1934. *Clochemerle*).

Illich Ivan. 2001. *Odškolnění společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (1971. *Deschooling Society*).

International Labour Organization – ILO. 2011. *From Precarious Work to Decent Work: Policies and Regulations to Combat Precarious Employment*. Geneva: International Labour Office.

James Èmile. 1968. *Dějiny ekonomického myšlení 20. století.* Praha: Academia.

Janák Dušan. 2006. „I. A. Bláha a počátky sociologie města u nás". *Sociální studia,* 2:11-32.

Janák Dušan. 2009. „Ohlédnutí za sociologií Inocence Arnošta Bláhy". *Sociologický časopis,* 45(5):1081–1090.

Janák Dušan. 2013. „Brněnská versus pražská sociologická škola: mýtus a skutečnost". *Sociologický časopis*, 49(4: 577–602.

Janák Dušan, Martin Stanoev a Petr Hušek. 2014. „Poválečný sociologický výzkum města Brna z roku 1947 a metodika jeho soudobého zpracování z pohledu historicko-sociologické analýzy průmyslového dělnictva před rokem 1948". *Data a výzkum – SDA Info,* 8(2):143–163.

Janák Dušan a Veronika Krná. 2015. „Mezi sociologií utopickou, ideologickou a empirickou: ohlédnutí za prof. Josefem Solařem". *Sociologický časopis*, 51(1):147–151.

Jencks Christopher. 1993. *Rethinking Social Policy: Race, Poverty, and Underclass*. New York: Harper Perennial.

Joas Hans a Wolfgang Knöbl. 2020. *Sociální teorie. Vybrané přednášky*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Jung Carl Gustav. 1995. *Člověk a duše*. Praha: Academia, Academia. (1921. *Psychologische Typen*).

Kapuściński Ryszard. 2005. *Lapidárium*. Praha: Mladá fronta.

Kapuściński Ryszard. 2015. *Imperium*. Praha: Absynt.
Kafka Franz. 1965a. *Proces*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění (1925. *Der Process*).
Kafka Franz. 1965b. *Zámek*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění (1926. *Das Schloß*).
Katrňák Tomáš. 2004. *Odsouzeni k manuální práci. Vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině.* Praha: Sociologické nakladatelství.
Katrňák Tomáš a Petr Mareš. 2007. „Segmenty zaměstnaných a nezaměstnaných v České republice v letech 1998 až 2004". *Sociologický časopis*, 43(2):281–303.
Katrňák Tomáš a Tomáš Doseděl. 2017. „Sociální determinanty prekarizace práce v evropských zemích". *Fórum sociální politiky*, 4:11–17.
Kehlmann Daniel. 2007. *Vyměřování světa.* Brno: Vakát.
Keller Jan. 1988. „Nezamýšlené důsledky jednání". *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. G 32*, str. 23–35.
Keller Jan. 1992. *Nedomyšlená společnost*. Brno: Doplněk.
Keller Jan. 1993. *Až na dno blahobytu*. Brno: DUHA.
Keller Jan. 1999. *Úvod do sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
Keller Jan. 2002. „Deset témat pro českou sociologii". *Sociologický časopis*, 38(1–2):25–35.
Keller Jan. 2005. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
Keller Jan. 2015. *Odsouzeni k modernitě. Co hledá sociologie a co našla beletrie*. Praha: Novela bohemica.
Kesey Ken. 1973. *Vyhoďme ho z kola ven*. Praha: Odeon (1962. *One Flew Over the Cuckoo's Nest*).
Klemperer Victor. 2002a. *Deníky 1933–1941. Chci vydat svědectví I*. Praha: Paseka
Klemperer Victor. 2002b. *Deníky 1932–1945. Chci vydat svědectví II*. Praha: Paseka.
Klemperer Victor. 2003. *Jazyk třetí říše – LTI, poznámky filologovy*. Praha: H & H.
Kling Marc-Uwe. 2021. *Qualityland. Vítejte v nejlepší zemi na zemi, kde i vaše emoce řídí stroje.* Praha: Nakladatelství XYZ (2017. *QualityLand*).
Klofáč Jaroslav a Vojtěch Tlustý. 1959. *Současná empirická sociologie.* Praha: Orbis.
Klofáč Jaroslav a Vojtěch Tlustý. 1965. *Soudobá sociologie I.* Praha: Nakladatelství politické literatury.
Klofáč Jaroslav a Vojtěch Tlustý. 1967. *Soudobá sociologie II.* Praha: Nakladatelství politické literatury.
Kłoskowska Antonina. 1967. *Masová kultura*. Praha: Svoboda.
Komenský Jan Amos. 1946. *Didaktika analytická*. Praha: Samcovo knihkupectví (první vydání 1657).
Komenský Jan Amos. 1970. *Labyrint světa a ráj srdce*. Praha: Odeon (1631. *Labyrint Swěta a Lusthauz Srdce*).
Koudelka Ferdinand. 2004. „Česká sociologie na Palackého univerzitě v Olomouci v letech 1962–1970". *Sociologický časopis,* 40(5):623–630.

Koukolík František. 2021. *Bulšit. O žvanění v organizacích, médiích, politice a vědě*. Praha: Galén.
Kozák Vratislav. 2018. „Teorie a praxe. Etablování sociologie v českém prostředí T. G. Masarykem". *Historická sociologie*, 2:27–41.
Krech David, Richard S. Crutchfield a Egerton L. Ballachey. 1968. *Človek v spoločnosti: základy sociálnej psychológie*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
Kuhn Thomas Samuel. 1982. *Štruktúra vedeckých revolúcií*. Bratislava: Pravda (1962. *The Structure of Scientific Revolutions*).
Kundera Milan. 1967. *Žert*. Praha: Československý spisovatel.
Kundera Milan. 2005. *Zneuznávané dědictví Cervantesovo*. Brno: Atlantis.
Lamser Václav. 1966. *Základy sociologického výzkumu*. Praha: Svoboda.
Lamser Václav a Ladislav Růžička. 1970. *Základy statistiky pro sociology*. Praha: Svoboda.
Lazarsfeld Paul, Berelson Bernard, and Gaudet Hazel. 1968. *The People's Choice: How the Voter Makes up His Mind in a Presidential Campaign*. New-York: Columbia University Press.
Leakey Richard E. a Roger Lewin. 1984. *Lidé od jezera. Člověk, jeho počátky, jeho povaha a budoucnost*. Praha: Mladá fronta (1978. *People of the Lake*).
Lednická Karin. 2020. *Šikmý kostel. Románová kronika ztraceného města 1894–1921*. Ostrava: Bílá vrána.
Lednická Karin. 2021. *Šikmý kostel. Románová kronika ztraceného města 1921–1945*. Ostrava: Bílá vrána.
Lenski Gerhard E. 1954. „Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Social Status". *American Sociological Review,* 19(4):405–413.
Lenski Gerhard E. 1956. „Social Participation and Status Crystallization". *American Sociological Review,* 21(4):458-464.
Levi Primo. 1993. *Potopení a zachránění*. Praha: Mladá fronta (1986. *I sommersi e i salvati*).
Levi Primo. 1995. *Je-li toto člověk (1947. Se questo e un uomo*).
Lewis Oscar. 1966a. *La Vida. A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty – San Juan and New York*. New York: Random House.
Lewis Oscar. 1966b. „The Culture of Poverty". *Scientific American*, 215(4):19–25).
Librová Hana. 1994. *Pestří a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno: DUHA.
Liessmann Konrad Paul. 2010. *Teorie nevzdělanosti. Omyly společnosti vědění*. Praha: Academia.
Loewenstein Bedřich. 1998. „Marx v Masarykově prizmatu Tři sondy do Otázky sociální." *Sociologický časopis*, 31(4):463–471.
Louthan Howard. 2011. *Obracení Čech na víru aneb rekatolizace po dobrém a po zlém*. Praha: Rybka Publisher.
Lukacs John. 2009. *Na konci věku*. Praha: Academia.
Lužný Dušan. 1991. „Bláhova ‚Sociologie inteligence' po půl století." *Sociologický časopis,* 27(6):774–787.
Lužný Dušan. 2016. „Prof. Ivo Možný (31. 8. 1932 – 10. 9. 2016)". *Universitas*, 4:59–60.

Macků Jan. 1968a. „Brněnská sociologická škola a její tradice". *Sociologický časopis*, 4(3):307–315.

Macků Jan. 1968b. „Nad druhým dílem Soudobé sociologie Jaroslava Klofáče a Vojtěcha Tlustého". *Sociologický časopis*, 4(4):487–489.

Machonin Pavel. 1967. „Studie o rozvoji československé sociologie do roku 1980". *Sociologický* časopis, 3(4):389-397.

Machonin Pavel et al. 1969. *Československá společnost*. Sociologická analýza sociální stratifikace. Bratislava: Epocha.

Machonin Pavel. 2004. „K sociologii v období normalizace". *Sociologický časopis*, 40(5):643–650.

Manguel Albert. 2012. *Dějiny čtení*. Brno: Host.

Mannheim Karl. 1952. „The Problem of Generations". Pp. 276-320 in: *Karl Mannheim. Essays in the Sociology of Knowledge*. London: Routledge and Paul Kegan.

Marada Radim. „Social Construction of Youth and Formation of Generational Awareness after Socialism". Pp. 149–168 in *Society, Reproduction and Contemporary Challenges*. Brno: Barrister & Principal.

Marada Radim. 2007. „Paměť, trauma, generace". *Sociální studia*. 1–2:79–95.

Marada Radim. 2020. „Odkaz Inocence Arnošta Bláhy v kontextu meziválečného modernismu". *Sociální studia.* SPEC:15–33.

Marcuse Herbert. 1991. *Jednorozměrný člověk*. Praha: Naše vojsko (1964. *One-Dimensional Man*).

Mareš Petr. 1973. „Imago televize." *Televizní tvorba*, č. 4, str. 23–31.

Mareš Petr. 1994. *Nezaměstnanost jako sociální problém.* Praha: Sociologické nakladatelství (druhé vydání 1998 a třetí vydání 2002).

Mareš Petr (ed.). 1995a. *Chudoba v české a slovenské společnosti*. Brno: Masarykova univerzita.

Mareš Petr. 1995b. „Legitimacy". Pp. 53–71 in *Social Consequences of a Change in an Ownership,* ed. Ivo Možný, Petr Mareš and Libor Musil. Brno: Masarykova Univerzita.

Mareš Petr. 1999. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Mareš Petr. 2000. „Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení". *Sociologický časopis*, 36(3):285–298.

Mareš Petr. 2002. „Hodnota dítěte". Pp. 157–173 in *Děti, mládež a rodina v transformaci* ed. Ivo Plaňava. Brno: Barrister & Principal.

Mareš Petr. 2004a. „Peter Berger". *Biograf*, 34:101–113.

Mareš Petr. 2004b. „Od práce emancipující k práci mizející". *Sociologický časopis*, 40(1):1–12.

Mareš Petr. 2004c. *Chudoba v České republice v datech (šetření sociální situace domácností)*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.

Mareš Petr (ed.). 2004. Society, *Reproduction and Contemporary Challenges*. Brno: Barrister & Principal.

Mareš Petr. 2006. „Sociální exkluze, sociální inkluze a sociální koheze: diskurs a realita".

Pp. 15–24 in *Sociální vyloučení a sociální politika*, ed. Tomáš Sirovátka. Brno: Masarykova univerzita.

Mareš Petr. 2007. „Co s konceptem sociální exkluze v české společnosti?". Pp. 11-23 in *Sociální reprodukce a integrace: ideály a meze*, ed. Petr Mareš a Ondřej Hofírek. Brno: Masarykova univerzita.

Mareš Petr. 2012. „Ivo Možný a jeho pět zásluh". *Sociologický časopis*, 48(4):788–792.

Mareš Petr. 2016. „Vzpomínka na Iva Možného". *Sociologický časopis*, 52(5):737–740.

Mareš Petr a Ondřej Hofírek (eds.). 2007. *Sociální reprodukce a integrace: ideály a meze*. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity.

Mareš Petr a Ivo Možný (eds.) 1991. „The Dutch and Czechoslovak Conference on Unemployment – Dutch Experience and Czechoslovak Reality." Brno, June 3.–6.: Masaryk University Brno and Hogeschool de Horst, Driebergen (The Netherlands).

Mareš Petr and Ivo Možný. 1995a. *Status for the Poor*. Occasional Papers in European Studies 7. Colchester: University of Essex, Centre for European Studies.

Mareš Petr a Ivo Možný. 1995b. *Institucionalizace chudoby v Čechách*. Praha–Vídeň. Výzkumné studie Nadace pro výzkum sociální transformace START (Research Papers of Foundation for Research on Social Transformation).

Mareš Petr a Ivo Možný. 1995c. *Poverty in the Czech Republic: Transformation or Transition?* Praha–Vídeň. Výzkumné studie Nadace pro výzkum sociální transformace (Research Papers of Foundation for Research on Social Transformation).

Mareš Petr and Ivo Možný. 2005. „The Czech Family, Reproductive Behaviour and Value of Children In The Czech Republic". Pp. 67–90 in *Value of Children in Cross-Cultural Perspective*, eds. Gisela Trommsdorff and Bernard Nauck. Lengerich: Pabst Science Publisher.

Mareš Petr and Libor Musil. 1994. „The ‚Entitlement Mentality' and Legitimacy of Privatization In Industry." *Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, G 35:53–63.

Mareš Petr a Tomáš Potočný (eds.). 2003. *Modernizace a česká rodina*. Brno: Barrister & Principal.

Mareš Petr a Tomáš Sirovátka. 1998a. „Trh práce a lidské zdroje." Pp. 15-43 in *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*, ed. Jiří Večerník, Praha: Academia.

Mareš Petr and Tomáš Sirovátka. 1998b. „Labour Market and Human Resources". Pp. 21–43 in *Ten Years of Rebuilding of Capitalism. Czech Society after 1989*, ed. Jiří Večerník, Prague: Academia.

Mareš Petr, Jiří Vyhlídal a Tomáš Sirovátka. 2001. *Nezaměstnaní na trhu práce*. Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí – závěrečná zpráva.

Mareš Petr a Tomáš Sirovátka. 2004. „Marginalizace na trhu práce a materiální deprivace nezaměstnaných". Pp. 61–74 in *Sociální exkluze a inkluze menšin a marginalizovaných skupin*, ed. Tomáš Sirovátka. Brno: Masarykova univerzita; Georgetown: Georgetown University.

Mareš Petr and Tomáš Sirovátka. 2005. „Poverty in the Czech Republic and the Policies to

Combat it". Pp. 241–251 in *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania, metody, wyniky*, eds. Stanisława Golinowska, Elżbieta Tarkowska a Irena Topińska. Warszawa: Ipis.

Mareš Petr and Tomáš Sirovátka. 2006. „Poverty, Social Exclusion and Social Policy in the Czech Republic." *Social Policy and Administration*, 40(3):288–303.

Mareš Petr a Jiří Vyhlídal. 2006. *Měnící se rizika a šance na trhu práce*. Výzkumný ústav práce a sociálních věcí – závěrečná zpráva.

Mareš Petr a Tomáš Sirovátka. 2008a. „Sociální vyloučení (exkluze) a sociální začleňování (inkluze)". *Sociologický časopis*, 44(2):271–294.

Mareš Petr a Tomáš Sirovátka. 2008b. „Social Exclusion and Forms of Social Capital. Czech Evidence on Mutual Links". *Sociologický časopis*, 44(3):531–555.

Mareš Petr, Tomáš Sirovátka a Jiří Vyhlídal. 2003. „Dlouhodobě nezaměstnaní – životní situace a strategie". *Sociologický časopis*, 39(1):37–54.

Mareš Petr a Lenka Bánovcová. 2002. „Spokojenost s prací – stav vnitřních dimenzí 1967-2002". Pp. 39–51 in *Sborník prací Fakulty sociálních studií brněnské univerzity – Sociální studia, 8.*

Masaryk Tomáš Garrigue. 1881. *Der Selbstmord als soziale Massenerscheinung der Gegenwart.* Wien *(česky 1904. Sebevražda hromadným jevem společenským moderní osvěty.* Praha: Jan Laichter).

Masaryk Tomáš Garrigue. 2000. *Otázka sociální I, II*. Praha: Masarykův ústav Akademie věd ČR. (1898. *Otázka sociální: základy marxismu sociologické a filosofické*. Praha: Laichter).

Masaryk Tomáš Garrigue. 1901. „Rukověť sociologie". In *Naše doba, revue pro vědu, umění a život sociální VIII,* Praha: Laichter, 1998.Praha: Masarykův ústav.

Masaryk Tomáš Garrigue. 2018. *Národ a dějiny jako sociologický problém*. Praha Karolinum.

McQuitty Louis L. 1960. „Hierarchical Linkage Analysis for the Isolation of Types". *Educational and Psychological Measurement*, 20(1):207–229.

McQuitty Louis L. 1966. „Single and Multiple Hierarchical Classification by Reciprocal Pairs and Rank Order Types". *Educational and Psychological Measurement*, 26(1):253–265.

Merton Robert K. 1936. „The Unanticipated Consequences of Purposive Social Action". *American Sociological Review*, 1(6): 894–904.

Merton Robert K. 1957. *Social Theory and Social Structure* (revised edition). Glencoe: Free Press.

Merton Robert K. 2000. *Studie ze sociologické teorie.* Praha: Sociologické nakladatelství.

Merton Robert K. 2000. „Nepředvídané důsledky záměrného sociálního jednání". Pp. 116–31 in *Studie ze sociologické teorie.* Praha: Sociologické nakladatelství (1936. *The Unanticipated Consequences of Purposive Social Action*).

Michalski Krzysztof. 2004. „Hrůza a nejistota života". Pp. 7–26 in *Rozhovory o budoucnosti*, ed. Jacek Żakowski. Praha: Mladá fronta.

Mills Charles Wright. 1966. *Mocenská elita*. Praha: Orbis.

Mills Charles Wright. 1968. *Sociologická imaginace*. Praha: Mladá fronta (1959. *The Sociological Imagination*).

Mills Charles Wrigth. 2002. *Sociologická imaginace*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Mňačko Ladislav. 1964. *Opožděné reportáže*. Praha: Československý spisovatel.

Montel Christopher. 2020. „Role amerických a francouzských spolupracovníků v mezinárodní strategii redakčního týmu Sociologické revue ve 30. letech". *Sociální studia / Social Studies* SPEC:53–68.

Možný Ivo. 1971. „Analýza faktorů spokojenosti v práci". Pp. 75–91 in *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity* G18. Brno: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně.

Možný Ivo. 1972. *Povaha práce – výchozí stav základních vnitřních dimenzí v ČSSR 1967*. Bratislava: Československý výzkumný ústav práce.

Možný Ivo. 1974. „Význam sféry práce pro vytváření socialistického způsobu života." Pp. 41-52 in *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské university. G18.* Brno: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně.

Možný Ivo. 1990. *Moderní rodina: mýty a skutečnosti*. Brno: Blok.

Možný Ivo. 1991. *Proč tak snadno. Některé rodinné důvody sametové revoluce.* Praha: Sociologické nakladatelství.

Možný Ivo. 2004. „Brněnská anomálie? Brněnská sociologie 1963 až 1989 – subjektivní historie." *Sociologický časopis,* 40(5): 609–622.

Možný Ivo. 2013. „Pavel Pácl – Pár vzpomínek místo nekrologu". *Universitas*, 2:68–69.

Možný Ivo. 2016. „V té společnosti to praská… Rozhovor s profesorem Ivem Možným". *Sociální studia*, 3.

Možný Ivo, Petr Mareš a Libor Musil (eds.). 1995. *Social Consequences of a Change in an Ownership.* Brno: Masaryk University.

Možný Ivo, Marie Přidalová a Lenka Bánovcová. 2003. Mezigenerační solidarita. Předběžná zpráva z mezinárodního srovnávacího výzkumu ‚Hodnota dětí a mezigenerační solidarita'. Praha: VÚPSV – výzkumné centrum Brno.

Musil Jiří. 1967. *Sociologie soudobého města*. Praha: Svoboda.

Musil Jiří. 1971. *Sociologie bydlení*. Praha: Svoboda.

Musil Jiří. 2002. „Zamyšlení nad soudobou českou sociologií". *Sociologický časopis*, 38(1–2):17–24.

Musil Jiří. 2004. „Poznámky o české sociologii za komunistického režimu". *Sociologický časopis,* 40(5):573–595.

Musil Libor, Petr Mareš a Ladislav Rabušic. 1993. „Values and the Welfare State in Czechoslovakia". Pp. 78–98 in *The New Great Transformation?* Chris Bryant and Edmunt Mokrzycki (eds.), London: Routledge.

Napoleoni Claude. 1968. *Ekonomické myšlení dvacátého století.* Praha: Academia.

Nedbálková Kateřina. 2012. „Tak daleko, tak blízko: Dělnická třída v České republice". *Sociální studia*, 3:85–100.

Neruda Jan. 1886. „Kam s ním". *Národní listy*, 13(267) – 26. 9.

Neruda Jan. 1987. *Povídky malostranské*. Praha: Československý spisovatel.

Nešpor Zdeněk R. 2011. *Republika sociologů. Zlatá éra české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce.* Praha: Sciptorium.

Nešpor Zdeněk R. 2012. „Studium a studenti sociologie v Československu před nástupem komunistického režimu". *Sociologický časopis*, 48(4):669–696.

Nešpor Zdeněk R. 2013a. „Sto let od narození Jana Szczepańského". *Lidé, města*, 15(3):521–522.

Nešpor Zdeněk R. 2013b. „Sociologie jako cesta ke štěstí: česká verze". *Teorie vědy / Theory of science*, XXXV (4):481–497.

Nešpor Zdeněk R. 2013c. „Čeští sociologové v počátcích slovenské sociologie. *Sociologický časopis*, 45(1):27–47.

Nešpor Zdeněk R. 2014a. „Jan Szczepański v dějinách české sociologie". Pp. 52-61. *Profesorowi w hołdzie. Publikacja poświeçona setnej rocznicy urodzin profesora Jana Szczepańskiego.* Cieszyn: Akant.

Nešpor Zdeněk R. 2014b. „Šedá zóna v éře tzv. normalizace: Dům techniky ČSVTS Pardubice v dějinách české sociologie". *Sociologický časopis,* 50(1):107–130.

Nietzsche Friedrich. 2010. *O pravdě a lži ve smyslu nikoli morálním.* Praha: Oikoymenh.

Noelleová Elisabeth. 1968. *Výzkum veřejného mínění*. Praha: Svoboda.

Nora Pierre. 2010. „Mezi pamětí a historií: problematika míst". In *Cahiers du CEFRES, Antologie francouzských společenských věd: Město*, eds. Françoise Mayer, Alban Bensa, Václav Hubinger, 10:56.

Norusis Marija J. 1991. *The SPSS Guide to Data Analysis*. Chicago: SPSS.

Norusis Marija J. 1992. *SPSS/PC+: Base System User´s Guide*. Chicago: SPSS.

Norusis Marija J. 1993. *SPSS for Windows: Base System User's Guide Release 6.0.* Chicago: SPSS Inc.

Norusis Marija J. 1998. *Guide to Data Analysis.* Upper Saddle River: Prentice-Hall.

Nový Lubomír. 1968. „Masaryk jako sociolog". *Sociologický časopis*, 4(3):297–306.

Nový Lubomír. 1988. *Nekrology na živé.* Brno.

Nowak Stefan. 1975. *Metodologie sociologických výzkumů*. Praha: Svoboda.

Obrdlíková Juliana. 1968. „Sociologická teorie I. A. Bláhy". *Sociologický časopis* 4(3):310–323).

Obrdlíková Juliana a Dušan Slávik. 1968. *Sociologická čítanka. Ukázky z děl československých sociologů*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.

O'Henry. 1972. „Handlíř z Blackjacku". In *Zpověď humoristova*. Praha: Melantrich, str. 271–282. (*A Blackjack Bargainer*).

Ortega y Gasset Jose. 1969. *Úkol naší doby*. Praha: Mladá fronta (1930. *El téma de nuestro tiempo*).

Ortega y Gasset Jose. 1933. *Vzpoura davů*. Praha: Orbis (1930. *La rebelión de las masas*).

Orwell George. 2009. *1984.* Praha: Český spisovatel (1949. *Nineteen Eighty-Four*).

Orwell George. 2015a. *Zvířecí farma*. Praha: Argo (1945. *Animal Farm*).

Orwell George. 2015b. *Na dně v Paříži a Londýně*. Praha: Argo (1933. *Down and Out in Paris and London*).

Osgood Charles. E., George J. Suci G. and Percy H. Tannenbaum. 1957. *The Measurement of Meaning.* Urbana: University of Illinois Press.

Pácl Pavel. 1990. „Josef Solař sedmdesátiletý". *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity G33*:85–86.

Pasternak Boris. 2005. *Doktor* Živago. Praha: Nakladatelství Lidových novin (1958).

Pazderka Josef (ed.). 2011. *Invaze 1968. Ruský pohled*. Praha: Torst.

Pecka Emanuel. 2011. „Proces tzv. normalizace v české sociologii". *Historická sociologie,* 1:77–94.

Petráň Josef. 2001. *Příběh Ouběnic: mikrohistorie české vesnice*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Petrusek Miloslav. 1969. *Sociometrie, teorie, metoda, techniky*. Praha: Svoboda.

Petrusek Miloslav. 1993. *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Karolinum.

Petrusek Milan. 1997. „Proč číst Simmela na konci tisíciletí". Pp. 159–189 in *Peníze v moderní kultuře a jiné eseje*, ed. Georg Simmel. Praha: Sociologické nakladatelství.

Petrusek Miloslav. 2002a. „Poučení ze zcela nekrizového vývoje české sociologie let 1989–2001". *Sociologický časopis*, 38(1–2):7–15.

Petrusek Miloslav. 2002b. „Ivo Možný: Česká společnost. Nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života (recenze knihy)". *Sociologický časopis*, 38(5):635–637.

Petrusek Miloslav. 2004. „Výuka sociologie v čase tání a v časech normalizace (1964–1989)". *Sociologický časopis*, 40(5): 597–607.

Petrusek et al. 2011. *Dějiny sociologie*. Praha: GRADA.

Petrusek Miloslav. 2012. *Společnost a kultura. Sociologické úvahy a eseje.* Praha: Nadace Dagmar a Václava Havlových – VIZE 97. Z mého života (str. 162–174).

Petrusek Miloslav. 2012a. „Můj obraz Iva Možného mezi třemi M". *Sociologický časopis*, 48(4): 794–796.

Petrusek Miloslav. 2012b. „Masaryk mezi svými sociologickými současníky (k 75. výročí úmrtí)". *Sociologický časopis,* 48(4):799–802.

Petrusek Miloslav. 2020. „Sociologie, nebo zdravý rozum?" *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 1 / Studia Sociologica*, str. 111–136.

Pithart Petr 2009. *Devětaosmdesátý*. Praha: Academia.

Plaňava Ivo a Milan Pilát (eds.). 2002. *Děti, mládež a rodiny v období transformace*. Brno: Barrister & Principal.

Poe Egdar Allan. 2013. *Démon zvrácenosti*. Praha: Argo, str. 162–170, „Muž davu" (1840. „The Man of the Crowd"); str. 352–368, „Odcizený dopis" (1844. The Purloined Letter).

Popper R. Karl. 1959. „Prediction and Prophecy in the Social Sciences". Pp: 276–285 in *Theories of History*, ed. Patrick Gardiner. Glencoe: The Free Press.

Popper Karl R. 1994. *Bída historicismu*. Praha: Oikoymenh.

Popper Karl. R. 1995a. *Věčné hledání. Intelektuální autobiografie*. Praha: Vesmír, Prostor a Oikoymenh.

Popper Karl. R. 1995b. *Hľadanie lepšieho sveta*. Bratislava: Archa.

Popper Karl R. 1997. *Budoucnost je otevřená. Rozhovor u krbu mezi Konradem Lorenzem a Karlem R. Popperem (Sympozium na počest 80. narozenin Karla R. Poppera)*. Praha: Vyšehrad.

Popper Karl. R. 1998. *Život je řešením problémů. O poznání, dějinách a politice*. Praha: Mladá fronta.

Portes Alejandro. 2000. „The Two Meanings of Social Capital". *Sociological forum*, 15(1):1–10.

Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. Praha: Oddělení propagandy a agitace ÚV KSČ, březen 1971.

Proust Marcel. 2012. *Hledání ztraceného hlasu. Čas znovu nalezený*. Praha: Rybka Publisher (1927. *À la recherche du temps perdu: Le Temps retrouvé*).

Putnam 2001. „Social Capital Measurement and Consequences". *Isuma: Canadian Journal of Policy Research*, 2(Spring 2001)41:51.

Přidal Antonín. 2011. *Potulky knihami a časem*. Brno: Barrister & Pricipal.

Puchner Martin. 2018. *Svět ve slovech anebo o síle příběhů utvářet národy, historii a civilizace*. Brno: Host.

Rabušic Ladislav. 1994. „Škola sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně". *Sociologický časopis*, 30(4):545.

Rabušic Ladislav. 2016. „Sociologie jako umění Možného". Smuteční řeč Ladislava Rabušice o jedné z největších osobností české sociologie Ivovi Možném [online]. https://www.online.muni.cz/komentare/8176-rabusic-sociologie-jako-umeni-mozneho

Rabušic Ladislav a Petr Mareš. 1996. „Je česká společnost anomická?" *Sociologický časopis*, 32:175–188.

Rabušic Ladislav, Petr Soukup a Petr Mareš. 2019. *Analýza sociálněvědních dat prostřednictvím SPSS*. Brno: Munipress (rozšířené původní vydání z roku 2015).

Rabušic Ladislav a Zuzana Kusá (eds.). 2020. *Odděleně spolu? Česko a Slovensko optikou vývoje hodnot po roce 1991*. Bratislava: Slovart.

Riesman David, Nathan Glazer a Reuel Denney. 1968. *Osamělý dav*. Praha: Mladá fronta (1950. *The Lonely Crowd*).

Rosten Leo. 1970. *Pan Kaplan má třídu rád*. Praha: Práce (1937. *The Education of Hyman Kaplan*).

Rosten Leo. *Pan Kaplan má stále třídu rád*. Praha: Odeon (1976. *O Kaplan! My Kaplan!*).

Rychlík Jan. 2020. *Československo v období socialismu 1945–1989*. Praha: Vyšehrad.

Samuelson Paul a William Nordhaus. 1991. *Ekonomie*. Praha: Svoboda.

Sands Philippe. 2021. *Krysí stezka. Láska, lži a zločiny nacistického uprchlíka*. Praha: Prostor.

Savage et al. 2013. „A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment". *Sociology,* 47(2):220–250.

Savage Mike et al. 2015. *Social Class in the 21st Century.* London: Penguin.

Savage Mike. 2016. „The fall and rise of class analysis in British sociology, 1950–2016". *Tempo Social*, 28(2):57–72.

Sayer Andrew. 1992. *Method in Social Science. A realistic approach*. London: Routledge.

Scruton Roger a Mark Dooley. 2021. *Hovory s Rogerem Scrutonem.* Brno: Masarykova univerzita.

Sedlák Jiří. 1993. „Význam brněnské sociologické školy (BSŠ) pro rozvoj sociálněvědního poznání". *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, 35*:91–99.

Sen Amartya. 1981. *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation.* Oxford: Claredon Press.

Shakespeare William. 1963. „Král Lear". Pp. 21–131 in *William Shakespeare. Tragédie II*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a hudby (původně publikováno 1606).

Schopenhauer Arthur. 2019. *Umění dostat v každé debatě za pravdu. Eristická dialektika.* Praha: Portál.

Schutz Alfred. 1962. „Common Sense and Scientific Interpretation of Human Action". In *Collected Papers Vol. I., The Problem of Social Reality*, ed. Maurice Natanson. The Hague: Martinus Nijhoff.

Schwanitz Dietrich. 2013. *Vzdělanost jako živý dialog s minulostí*. Praha: Prostor.

Silverman David. 1993. *Interpreting Qualitative Data. Methods for Analysing Talk, Text and Interaction*. London: Sage.

Sirovátka Tomáš (ed.). 2002. *Menšiny a marginalizované skupiny v ČR*. Brno: Masarykova Univerzita; Georgetown: Georgetown University.

Sirovátka Tomáš (ed.). 2004. *Sociální exkluze a inkluze menšin a marginalizovaných skupin*. Brno: Masarykova Univerzita; Georgetown: Georgetown University.

Sirovátka Tomáš (ed.). 2006. *Sociální vyloučení a sociální politika*. Brno: Masarykova univerzita.

Sirovátka Tomáš a Petr Mareš. 2006. „Chudoba, deprivace, sociální vyloučení: nezaměstnaní a pracující chudí". *Sociologický časopis*, 42(4):627–655.

Sirovátka Tomáš and Petr Mareš. 2009. „Poverty, Deprivation and Social Exclusion: The Unemployed and the Working Poor". Pp. 1–23 in *Economics of Employment and Unemployment*, eds. Manon C. Fournier and Chloe S. Mercier. New York: Nova Science Publishers.

Sirovátka Tomáš and Petr Mareš. 2011. „Solidarity on the Margins of European Society: Linking the European Social Model to Local Conditions and Solidarities". Pp. 29–48 in *Reinventing Social Solidarity across Europe*, ed. Marion Elisson. Bristol: Polity Press.

Sirovátka Tomáš, Petr Mareš, Jiří Večerník a Martin Zelený. 2002. *Monitorování chudoby v České republice. Úvodní studie*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.

Skácel Jan. 1983. *Naděje s bukovými křídly.* Praha: Mladá fronta.

Skovajsa Marek. 2020. „Bláha, Obrdlík a Eubank: brněnské kontakty s americkými sociology v souvislostech mezinárodní sociologie". *Sociální studia, str.* 35–52.

Snyder Timothy. 2013. *Krvavé země: Evropa mezi Hitlerem a Stalinem*. Praha: Paseka a Prostor (2010. *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*).

Sokol Jan. 2010. *Slovník filozofických pojmů*. Praha: Vyšehrad.

Solženicyn Alexandr. 1963. *Jeden den Ivana Děnisoviče.* Praha: Nakladatelství politické literatury.

Solženicyn Alexandr. 2011. *Souostroví Gulag.* Praha: Academia (1973. *Archipelag Gulag).*

Sorokin Pitrim Alexandrovič. 1947. *Krise našeho věku*. Praha: Tiskařské a vydavatelské družstvo československého obchodnictva (1941. *The Crisis of Our Age: The Social and Cultural Outlook*).

Srole Leo. 1956. „Social Integration and Certain Corollaries: An Exploratory Study." *American Sociological Review* 21:709–716.

Standing Guy. 2018. *Prekariát*. Praha: Rubato (2011. *The Precariat: The New Dangerous Class*).

Stendhal. 1974. *Kartouza parmská.* Praha: Odeon (1839. *La Chartreuse de Parme*).

Sue Eugène. 1970. *Tajnosti pařížské*. Praha: Odeon (1843. *Les Mystères de Paris*).

Suk Jiří. 2021. *Šťastné zítřky, úzkostné včerejšky: Eseje a jiné texty o kolizích na české cestě ke komunismu*. Praha: Nakladatelství Lidových novin.

Swaan Abram de. 1988. *In Care of the State. Health, Care, Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era.* Oxford: Oxford University Press.

Szczepański Jan. 1966. *Základní sociologické pojmy*. Praha: Svoboda (1963. *Elementarne pojęcia socjologii*).

Szczepański Jan. 1967. *Sociológia: vývin problematiky a metód.* Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry (1961. *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*).

Szczepański Jan. 1968. *Spektrum společnosti*. Praha: Mladá fronta.

Škvorecký Josef. 1969. *Lvíče*. Praha: Československý spisovatel.

Škvorecký Josef. 2012. *Příběh inženýra lidských duší*. Praha: Plus (poprvé vyšel v roce 1977 v exilovém nakladatelství ‚68 Publishers').

Šrubař Ilja. 1998. „Max Weber a Tomáš Garrigue Masaryk". *Sociologický časopis,* 34(4):417–426.

Taine Hippolyte. 1906. *Francie před revolucí*. Praha: Karel Sokol (1875. *Les Origines de la France contemporaine. L'ancien* régime).

Texler Jiří. 1996. *Despotický socialismus: Selhání utopie*. Praha: Academia.

Thomas, W. I. and D. S. Thomas. 1928. *The Child in America: Behavior Problems and Programs*. New York: Knopf.

Toffler Alvin. 2004. „Vlna za vlnou". Pp. 131–158 in *Rozhovory o budoucnosti*, ed. Jacek Żakowski. Praha: Mladá fronta.

Tolstoj Lev Nikolajevič. 1973. *Anna Kareninová*. Praha: Lidové nakladatelství (1877. *Anna Karenina*).

Trommsdorff Gisela and Bernard Nauck. 2005. *Value of Children in Cross-Cultural Perspective.* Lengerich: Pabst Science Publisher.

Uhde Milan. 2013. *Objevy pozdního čtenáře. „Druhé čtení" českých autorů od Máchy k Havlovi.* Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

Vaculík Ludvík. 1966. *Sekyra*. Praha: Československý spisovatel.

Vaculík Ludvík. 1995. *Moji milí spolužáci*. Praha: Mladá fronta.
Vaculík Ludvík. 2008. „Když slyším jméno Baťa." *Lidové noviny*, 8. září 2008.
Večerník Jiří. 1991. „Úvod do studia chudoby v Československu." *Sociologický časopis* 27(5):577–602.
Večerník Jiří. 2011. „Empirický výzkum chudoby v českých zemích ve třech historických obdobích". *Data a výzkum – SDA Info* 5(2):133–146.
Večerník Jiří a Martina Mysíková. 2015. *Chudoba v České republice: kritický pohled na evropské ukazatele*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
Veyne Paul. 2010. *Jak se píší dějiny*. Praha: Pavel Mervart.
Vido Roman. 2016. „V té společnosti to praská…" Rozhovor s profesorem Ivem Možným. *Sociální studia / Social Studies,* 3:123–126.
Weber Max. 1997. *Autorita, etika a společnost*. Praha: Mladá fronta.
Weber Max. 2009a. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenh.
Weber Max. 2009b. „Objektivita sociálněvědního a sociálně-politického poznání". Pp. 7–63 in Weber. *Metodologie, sociologie a politika*, ed. Miloš Havelka. Praha: Oikoymenh.
Welzer Harald, Sabine Mollerová a Karoline Tschuggnallová. 2010. *Můj děda nebyl nácek. Nacismus a holokaust v rodinné paměti*. Praha: Argo.
Wernisch Ivan. 2000. *Cesta do Ašchabadu neboli Pumpke a dalajlámové*. Brno: Petrov.
Whyte William H. 1968. *Organizační člověk*. Praha: Svoboda (1956. *The Organization Man*).
Wiatr Jerzy Józef. 1970. *Angažovaná sociologie*. Praha: Mladá fronta.
Wiatr Jerzy Józef. 1968. *Společnost. Úvod do systematické sociologie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství (1979. *Społeczeństwo. Wstęp do socjologii systematycznej*).
Winch Peter. 2004. *Idea sociální vědy a její vztah k filosofii*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (1958. *The Idea of a Social Science and its Relation to Philosophy*).
Wirth Louis. 1938. "Urbanism as a Way of Life." *The American Journal of Sociology* 44(1):1–24.
Wittgenstein Ludwig. 1993. *Rozličné poznámky*. Praha: Mladá fronta.
Wittgenstein Ludwig. 2010. *O jistotě*. Praha: Academia.
Wittgenstein Ludwig. 2015. *Filosofické poznámky*. Praha: Filosofia.
Zábrana Jan. 2001. *Celý život. Výbor z deníků 1948–1984*. Praha: Torst.
Zamjatin Jevgenij. 1927. *My*. Praha: Aventinum (napsaný v roce 1920).
Zweig Stefan. 2019. *Svět včerejška. Vzpomínky jednoho Evropana*. Praha: Malvern (1942. *Die Welt von Gestern*).
Żakowski Jacek. 2004. *Rozhovory o budoucnosti*. Praha: Mladá fronta.

MOJE DOBRODRUŽNÁ CESTA SOCIOLOGIÍ

Petr Mareš

Text: prof. PhDr. Petr Mareš, CSc.
Jazyková korektura: Mgr. Hana Šedajová
Grafický návrh, sazba a příprava tiskových podkladů: Martina Slábová
Vydala: Masarykova univerzita, Žerotínovo nám. 617/9, 601 77 Brno
První, elektronické vydáni, Brno 2022

ISBN 978-80-210-0103-2 (online ; pdf)
ISBN 978-80-280-0102-5 (brožovaná vazba)

Dnes je vše hybridní, hybridní je i tato kniha, směsice informací o stoleté existenci sociologie na brněnské univerzitě, autobiografického vzpomínání na mou dobrodružnou cestu sociologií a pasáží, zmiňujících některé intelektuální a etické otázky, na něž jsem při své složité a dobrodružné cestě narážel. Pasáže se mohou mnohým mým kolegům a kolegyním jevit jako triviální, ale text knihy se obrací zejména na současnou generaci brněnských studentů a studentek sociologie, pro něž mohou být při jejich prvním kontaktu se studovaným oborem užitečné.

Petr Mareš, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity

Hlavním poučením této knihy je, že sociologie a společnost jsou siamská dvojčata. Stýkají se a potýkají. Autor to ukazuje na příbězích brněnské sociologie v době politického „zglajchšaltování" (1969–1989) a následně v letech její revitalizace, kdy se otevřel prostor pro svobodná bádání. Devastace nebyla naštěstí smrtelná, takže revitalizace mohla navázat na sice úzkou, ale solidní základnu těch učitelů a jejich studentů, jejichž vztah k oboru se formoval už v průběhu 60. a 70. let dvacátého století. Jde o pozoruhodné dílo z oboru historie a sociologie vědy, opírající se o metodologii ego historie a o bohatou empirickou evidenci. Doporučuji ji nejen studentům a absolventům sociologie, ale všem, kteří se zajímají o postavení sociálních věd v soudobých společnostech.

Martin Potůček, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy

Petr Mareš je emeritním profesorem na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Sociologii vystudoval v letech 1969–1974, po absolutoriu pracoval jako podnikový sociolog ve Zlíně. V roce 1990 ho Ivo Možný přizval do týmu revitalizující brněnskou katedru sociologie, v roce 1995 vedení této katedry od Možného převzal a vedl ji do roku 2002. Hlavním předmětem jeho zájmu byly sociální problémy jako nezaměstnanost, chudoba, sociální exkluze a též otázky sociální integrace a reprodukce. Vedle toho na katedře vyučoval jak kvantitativní, tak i kvalitativní sociologickou metodologii.

MUNI PRESS
MUNI FSS